СУЧАСНІСТЬ

Е. Андієвська: Поезії — Р. М. Рільке: Пісня про кохання й смерть корнета Крістофа Рільке — Р. Рахманний: Слово про поета, що хотів бути тільки людиною — В. Вовк: Про Дмитра Ізмайловича — І. Костецький: Мій третій Рим — М. Прокоп: Знову чотири окупанти України? — В. П. Стахів: Заповіт, сповнений тривоги, турбот та критики — С. Ю. Процюк: Інвазія московської монети та купецтва на Україну в добу Мазепи — В. Рудницький: Втрачені надії — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

10 (46)

ЖОВТЕНЬ 1964

SUČASNIST' - Oktober 1964 - München 2, Karlsplatz 8/II

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

10 (46)

ЖОВТЕНЬ 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

digitized by ukrbiblioteka.org

ЕММА АНДІЄВСЬКА: ПОЕЗІЇ

ТЕМА: КОНІ

(Поема)

Кавунний кінь
Замість сонця
У царстві сонному —
Проміжні відтінки глушить.
Поруч лоша,
Усі кінці в воду,
Зелене, мов ярина,
То зануриться, то знову вирина —
Тяжко служить:
Обережно
Найменший відтінок
Посилює до безмежного
(Уві сні
І проміжне
Мусить бути збережене),
Робить усе
Плинним, унутрішнім.
В душі протяг
За — і проти.
Осінь усіх основ
Нового коня снує —
Щоб коня можна було
І їсти, і пити, і просто перепочити,
Бо так не кінь,
А вогненна холоша
Усіх перематлошує
(Замість вабити —
Кінь — вибух;

Самі тельбухи
Сон вистелюють):
Хтось собі
Якусь подобу намітив,
А тут кінь,
І від подоби і сліду —
Коня витівки
Подобу витовкли.
Сон засновують
На іншій основі.
Вводять ящурну мову:
Оглух — і той
Невимовне
Говорить скоромовкою.
Усе неясне
Прояснюється
Такою всевидністю,
Що зразу ж стає на заваді.
Сон знову лагодять
На інший лад.
Кінь, у зернятах,
Як полуниця,
Не може зупиниться,
Аж піниться:
В коня зі шпарок на спині
Пушком качати
Сонця скочуються
В щавлеві випари
(Все діється нараз
В кількох вимірах).
Кавунний кінь падає —
Багатоплощинне бачення зору
Робить коня непрозорим,
Хоч крізь птахів,
Мов крізь решето,
Видно прозорих решту —
Вигорів кінь
До наступної зорі.
Підвівсь ріллястий кінь
Початку і кінця,
Їсть серця
(Кінь, розсипчастий, як полова,
Ніяк його не вполюєш,
Вирветься і з-під поли),
Та раптом і він,
Мов глек,

digitized by ukrbiblioteka.org

На друзки
Об сну наймедузніше бильце,
Порушивши світобудову.
Сну упорядники
(Від пояса висять млинці
Замість штанів),
В голосі лобода,
Радяться:
«Нехай новий кінь виника
З сирого душі тайника!»
Кінь довгий, мов стружка,
Народжений з подушки,
Весь — подув
Усім на подив.
Вухами стриже —
Сипле стрижів
Сну всеохопного,
І вже й його ухопило...
Постає кінь потопу.
Кінь, мов мідна труба,
Так тільки й жахкає,
Сон повнить жахом,
Мури в землю входять
Від одного подиху —
Не кінь, а лійка на лихо,
Ледве його здихалися,
Щоб знову віддих.
Сну трикутники
До вітру прикуті.
Дуплавий вітер
Терницю крутить —
Кінь, мов вогник,
Ввігнутий всередину,
Творить осередок
(Кінь без попередників).
Поземний сну речник
На плечах плачу виїжджає.
Виїжачує речення:
«В заглибинах
Коні лежали б
Набряклими баклажанами,
Іржали б іржу на вітер,
Творили б відтинок світу —
Не сон би, а цвіт
До самих голінок
На дні всесвітнього відра,

А так повна зрада!»
І речник ридма,
Світла ж повні груди,
Хитає сну споруди —
Коней осоружнює.
«Сон усіх основ
Мусить усе від початку!» —
Чітко
Чути
Речника оприлюднення
(Сказав і розквітнув канною,
На всю свідомість
Сплеснувши руками).
Й те, що було досі,
Береться досвітками.
Тільки сонне речення
Сну речника
Стоїть сам-як-палець,
І не зникає.

ЯСНІСТЬ

(Сонет)

О пощо Ти являєш волю й розум
В світи кульбаб, в переплески, щоб мить
На волосинку часу осягнуть.
З яких джерел Ти небуття відрізав

У втілення і унедійснив зразу ж
Шматком кривавим зміст, подобу, стать,
І ті, що намагались донести
Твого обличчя найтемніші друзки

В усепрощенну, світлоносну суть,
Вже в небутті невтільному висять,
Не встигши, не схопивши, не пізнавши.

Яви Твою милістю світи
(Нехай по нас, по всіх світах, пізніше)
В збагненніше. Або спали вуста.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗБЛИЗЬКА Й ЗДАЛЕКУ

Світ крізь сито
Худим і ситим.
Посланець висоти
Колише осот —
Стежить:
Сонця стоніжка
Протоптала стежку
В воді —
Нехай оводи
Десь інде водяться
(Сонцю й не соняшне можна —
Само собі вельможа,
Інших намножить).

Посланець висоти
Їде в осетрі
Через небо:
Ложкою їсть порічки,
З усіма ручкається,
Грім на пучках.

(В зелені піст —
Бездонні пустки
Висять, як опусти.
Природу несуть у глечику,
Мов жабу в молоці,
Накривши грудкою полум'я,
Бояться й вимовить ім'я,
Щоб не прим'ялась).

Посланець висоти
Стоїть видмухом
На кінських ніздрях.
Кінським хребтом чахка,
З чавунної чашки
Долю ділить
Тим, що вгорі і долі,
Подібний до ідола.

Скільки чути,
Скільки видно —
Подібний до ідола.

ЧАСТИНА 3 «БАЗАРУ»

Ракли (продовж небес олію!)
За талію ведуть сулію.
Ведуть на царство самогон.
Гаса галайстра навздогін,
Ходилицями взувши ноги.
Ракли з легень колодязь родять —
«Кому ковток, кому наснаги,
О, прірва світової спраги!»
Погоду крають, мов колоду,
Нагода ж бо, яка нагода!
Гуляє охра між народу,
На три вітри напнувши жили,
За охрою щоб не тужили.
Ракли зреклися прохолоди:
Сулія — всім, усім — свобода —
Рекли ракли, рекли статечні.
Листки вгиналися й місточки.
Гуляла охра по містечку.

ПОВЕРХНЯ

Над світом вибухає лезо.
Чавунних вод сирі залози
Повільними коржами лізуть.

Пахтить лоза. Дідок на лузі
Сокирою руба молозиво
Світанку: «Де ти забарився?»

Дорога вогником знялася.
Жене в повітрі кінь з маляси
Через тераси і тарелі —
Жовток всесвітній розпороли.

ПРОМІЖНЕ

Завихрені, складні і прості —
Їм пращею долати простір,
Відлучені від вух і пащек
Колись, що і тепер пропащі,
Впритул до дна, і раптом — пристань:
Всі верхи на стеблині проса

digitized by ukrbiblioteka.org

Прямують пошестю на присуд:
Хай решето нетлінних суджень
Суттєві відсіває риси...
Від декого самі лиш вуса
Ідуть вгорі (і ті ще луснуть!)
Внизу з кружал плескатих лисин,
Неначе сплесканих навмисне,
Олію наливають в миски.
До серця ллють, і ллють до мозку.
Олія — замазка, й за маску.
Олійниці (небесну ж ласку) —
Сюди — лице, туди пелюстку,
Стільник чи торочки до хустки,
Тому — ребро, цьому хоч лікоть.
На все усім олійниць ліки.
Пішкують геть старезні ріки,
Ціпками збивши прохолоду.
Крізь небо рушили підводи —
Їх полиск полозками звабив.
І через тишу непрорубну,
Дерев притримуючи зябра,
Навпомацки бредуть садиби,
Через паркани, плеса, груди,
Коли їх свист світанку збудить.

ЗИМОЮ ПІШКИ

В плин, в потойбік відлітають.
Сніг відкрив притоку раю,
Й валять пізньою порою
З-під парканів, з-під трамваїв.
Мчить кондуктор на сніжині.
Голі мчать і в одежині.

Снігом білять сни і сани.
Сніг насунув іншу пам'ять,
Інші помисли і рухи,
Сніг в провалля мозок зрушив.
Мчать службовці в довгих рюшах.

Сніг турнув тернових шершнів,
Загубивши в бездні ноги.
Шерсть повітря смертю шерхне.
Сніг — зимі клепають нігті.

РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ: *Rainer Maria Rilke*

ПІСНЯ ПРО КОХАННЯ Й СМЕРТЬ КОРНЕТА КРІСТОФА РІЛЬКЕ

Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke

« . . . . . 24 листопада 1663 Отто фон Рільке з Лянґенав (Ґренітц і Ціґра) в Лінда був наділений залишеною по його полеглому в Угорщині братові Крістофі частиною маєтку Лінда; проте він мусів дати підписку, що це ленне надання стає недійсним, якщо б його брат Крістоф (що за поданим свідоцтвом помер як корнет роти барона Пірофано цісарського австрійського Гайстерського кінного полку . . .) повернувся . . . . . »

Ве́рхи, ве́рхи, ве́рхи, день-у-день, ніч-у-ніч, день-у-день. Ве́рхи, ве́рхи, ве́рхи.

А відвага змінилася втомою, а туга росте і росте. Ні гір вже немає, ні майже дерев. Ніщо не відважується піднестися. Чужі хати, мов спраглі, припали до заболочених криниць. Хоч би вежа яка! Все та ж сама картина. Двох очей забагато людині. Лише іноді вночі дорога видається знайомою. Може ночами ми їдемо знову назад той шмат дороги, що під чужим сонцем з таким трудом здобули вдень? Може бути. А сонце важке, як у нас серед літа. Але літо було, коли ми прощалися з домом. Тоді ще так довго ясніли сукні жінок на зеленому тлі. А тепер ми давно вже в дорозі. Отже мусить бути вже осінь. Там принаймні, де сумують за нами жінки.

Фон Лянґенав посувається трохи в сідлі й каже: «Пане маркізе . . . »

Його сусіда, маленький гожий француз розмовляв і сміявся лише перші три дні. Тепер він нічого вже не знає. Він як дитина, що хоче спати. Порох лягає йому на білий мережаний комір; він цього не помічає. Він в'яне поволі в своєму оксамитному сідлі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Але фон Лянґенав всміхається й каже: «У Вас дивні очі, пане маркізе, певно Ви схожі на Вашу матір?»

Тоді маленький маркіз ще раз розцвітає, струшує порох зі свого коміра і раптом є наче новий.

Хтось оповідає про свою матір. Німець, певно. Голосно й поволі промовляє він свої слова. Як дівчина, що, в'яжучи китицю квітів, задумливо підбирає квітку за квіткою, не знаючи ще, що вийде з цілого — так в'яже він свої слова. На втіху? На горе? Всі наслухáють. Навіть плювати перестали. Бо всі вони пани і знають, як годиться. А ті з гурту, що німецької мови не знають, раптом починають розуміти, відчувати окремі слова: «Увечорі»... «Ще малятком...»

І ось всі вони такі близькі між собою, ці пани, що прибули з Франції, з Бурґундії, з Нідерляндів, з Карінтійських долин, з Богемських замків та від імператора Леопольда. Бо того, що той розповідає, і вони всі зазнали, і саме так. Ніби є о д н а лише мати.

Отак в'їздять у вечір, у будь-який вечір. І всі знову мовчать, але кожний має з собою ті світлі слова. Тоді маркіз здіймає шолом. Його темне волосся м'яке, і коли він нахиляє голову, воно якось по-жіночому стелиться по потилиці. Тепер і фон Лянґенав бачить: опóдаль щось підноситься в сяйво, щось темне, струнке. Одинока колонна, напівзвітріла. І коли вони вже давно минули її, аж потім йому спадає на думку, що то була Мадонна.

Сторожова ватра. Всі сидять навколо і чекають. Чекають, щоб хтось заспівав. Але всі такі втомлені. Червоне світло важке. Воно лежить на запорошених черевиках, підповзає до колін, заглядає у складені руки. Але воно не має крил. Обличчя лишаються темні. Проте якусь мить сяють своїм власним світлом очі маленького француза. Він поцілував маленьку троянду і поклав її в'янути далі на своїх грудях. Фон Лянґенав бачить це, бо не може спати. Він думає: я не маю троянди, не маю.

Тоді він заспівує пісню. Це стара сумна пісня, що вдома восени, на полях співають дівчата, коли збирають останній врожай.

Маленький маркіз каже: «Ви дуже молоді, пане?»

Фон Лянґенав — напівсумно, напів із завзяттям: «Вісімнадцять». По тому вони мовчать.

Пізніше француз питає: «Маєте Ви дома також наречену, пане юнкере?»

«А Ви?» — повертає запитання фон Лянґенав.

«Вона така ясноволоса, як Ви».

І вони знову мовчать, аж доки німець не скрикує: «Та якого ж

тоді біса Ви сидите у сідлі і їдете через цю отруйну країну назустріч турецьким псам?»

Маркіз посміхається: «Щоб знов повернутися».

І фон Лянґенав стає сумним. Він думає про русяву дівчину, з якою він бавився. Дикі забави. І він хотів би додому, хоч на одну мить, хоч так надовго, щоб сказати їй: «Магдалино, — що я був завжди т а к и й, — прости!» Я к — був? — думає юнак. А вони так далеко . . .

Одного ранку з'являється вершник, потім другий, чотири, десять. Всі в залізі, дужі. За ними — тисяча: військо.

Треба розлучатися.

«Щасливого повороту додому, пане маркізе».

«Хай береже Вас Марія, пане юнкере».

І вони не можуть розійтися. Раптом вони друзі, брати. Мають один одному ще багато чого довірити, бо так багато вже знають один про одного. Вони га́ються. А навколо поспіх і цокіт копит. Тоді маркіз стягає велику рукавицю з правої руки, дістає маленьку троянду і бере від неї одну пелюстку, так ніби гостію ломить.

«Це охоронятиме Вас. Бувайте здорові». Фон Лянґенав здивований. Довго дивиться він услід французові. По тому він засуває чужу пелюстку за свій військовий каптан. І вона несеться то вгору, то вниз на хвилях його серця. Сурмить ріг. Юнкер повертає до війська. Він сумно посміхається: його охороняє чужа йому жінка.

Один день — через обоз. Прокльонами, барвами, сміхом мерехтить вся місцевість. Прибігають барвисто одягнені хлопці. Бійки, крик. Приходять дівки з пурпуровими капелюхами на хвилястому волоссі. Кивають. Приходять ляндскнехти чорнозалізні, як мандрівна ніч. Палко хапають дівок, аж сукні їм рвуть. Притискають їх до країв барабанів. І від дикого спротиву квапливим рукам прокидаються барабани і туркотять, туркотять, як у сні.

А ввечорі йому підносять якісь химерні ліхтарі: вино, що виблискує у залізних шоломах. Вино? Чи кров? — Хто може розпізнати?

Нарешті, перед Шпорком. Коло його чалого височіє постать графа. Його довге волосся виблискує залізом.

Фон Лянґенав не питає. Він пізнає генерала, зіскакує з коня і схиляється у хмарі куряви. Він має з собою рекомендаційного листа до графа. Але той наказує: «Прочитай мені цю цидулку». І навіть губами не ворухнув. Та й нащо йому це. Вони надаються саме добре для прокльонів. А що зверх прокльонів — мовиться правицею. Крапка. І то по ній видно. Молодий пан давно скінчив.

digitized by ukrbiblioteka.org

Він вже не знає, де він і стоїть. Шпорк — перед усім. Навіть неба десь не стало. Тоді Шпорк, великий генерал каже:

«Корнет».

А це багато . . .

Чота стоїть по той бік Рааби. Фон Лянґенав їде туди верхи, сам. Рівнина. Вечір. Через порох проблискує спереду окова сідла. Потім сходить місяць. Він помічає це
по своїх руках.
Він марить.
Раптом щось кличе,
кричить, кричить,
рве його марево.
Це не сова. Змилуйся, Боже!
Одиноке дерево
до нього кричить,
кличе:
«Чоловіче!»
Вдивляється: здовж стовбура в'ється,
пружиться, б'ється
тіло голе жіноче скривавлене,
кричить: «Звільни мене!»

Він — з коня і в гущавину чорну.
Гаряче мотуззя рубає.
І бачить: у темряві очі горять
і зуби кусають.
Чи, може, сміється?

Йому моторошно.
Він вже знов на коні і,
стискаючи пута криваві в руці,
мчить у ніч.

Фон Лянґенав пише листа. Замисленно, поволі виводить він великими, прямими, поважними літерами:

«Моя добра Мати,
будьте горді: я ношу коругву,
не журіться: я ношу коругву,
любіть мене, Мамо: я ношу коругву».

По тому він ховає листа до свого військового каптана, у найтаємніше місце — коло трояндової пелюстки. І думає: скоро він стане запашним від неї. І думає: може хтось знайде його колись . . . І думає: . . . ; бо ворог вже близько.

Вони їдуть повз забитого селянина. Його очі широко розкриті, і щось в них відбивається, але не небо. Трохи згодом десь виють собаки. Отже село недалеко, — нарешті. Понад хатами підноситься кам'яна велич зáмка. Гостинно простягається до них міст. Широко розкриваються ворота. Сурмить ріг — просить до господи. Слухай: стук, брязкіт, собачий гавкіт! Іржання у дворі, цокіт копит, поклики.

Спочинок! Бути знову раз гостем. Не завжди самому їжéю мізерною бажання свої вдовольняти. Не завжди вороже до всього торкатись; хоч раз чужій турботі віддатись і знати: що діється — гаразд. Мусить і мужність колись відпочити, щоб потім на краю шовкових вкривал розніженість знов на відвагу змінити. Не завжди солдатом бути. Іноді й кучері знову носити, комір широкий відкритий, у кріслі сидіти пишнім і до кінчиків нігтів чистим, як після купелі бути. І знову спочатку вивчати, які є жінки. Як тримають себе блакитні, як білі, стрункі; які вони руки мають і як свій сміх співають, коли пажі ясноволосі розкішні блюда вносять від овочів спілих важкі.

Почалось як обід і в учту перейшло не знати й як. Вогні високії горіли, пісні лунали, голоси бриніли під дзвін чарок. І, врешті, з тактів, що самі доспіли, постав танок. І всіх пірвав з собою. Мов моря хвилі неслися по залях. То були зустрічі і розставання, і знову одне одного шукання, засліплення і блиском милування й у вітерцях легеньких колисання, що тепло віють з одягу жінок.

Із темного вина і тисячі троянд, дзюркочучи, стікає час у ночі сон.

І хтось задивлений у цю красу стоїть. І він такої вдачі, що думає, неначе, він все це снить. Бо тільки в сні такий побачиш маєстат і пишні учти жінок таких, найменший жест яких подібний згортці, якою падає брокат. Із срібних їх розмов сплітаються години, а іноді вони здіймають руки так, неначе десь, куди не досягнеш, троянди рвуть в красі своїй єдині, яких не бачиш ти. І мрієш: ними уквітчаним бути, обдареним щастям палким і корону собі здобути на ще вільне чоло.

І той, хто в білому шовковому вбранні, враз знає, що прокинутись не може, бо він не спить, а лиш збентежений всім тим, що бачить. Сполоханий тікає він у сон і ось у парку він, самотній в чорнім парку. Далеко десь бенкет, облудне світло...

digitized by ukrbiblioteka.org

А навкруги його, так близько — ніч, холодна ніч. І він питає жінку, що хилиться до нього:

«Ти — ніч?»

Вона всміхається.

І він соромиться свого білого вбрання.

І хотів би бути десь далеко, на самоті й у зброї.

Весь у зброї.

«Чи ти забув, що на сьогодні ти мій паж? Вже кидаєш мене? Куди ти йдеш? Твій білий одяг дає мені право на тебе».

«Чи може скучив ти за жорстким одностроєм?»

«Ти мерзнеш?

Чи за рідним краєм тужиш?»

Графиня усміхається.

Ні. Та це лише тому, що з плеч його дитячість впала — це м'яке темне убрання. Хто відібрав його? «Ти?» — питає він голосом, якого ніколи ще не чув. «Ти!»

І він нічого вже не має на собі: він голий, як святий. Стрункий і світлий.

Поволі зáмок вигасає. Всі обважніли: хто від утоми, хто від закохання, а хто від вина. По стількох порожніх довгих ночах у поході: — ліжка. Широкі дубові ліжка. Тут молишся інакше, ніж у дорозі, десь у поганій борозні, яка, коли заснути хочеш, стає немов могила.

«Господи, нехай буде воля Твоя».

Коротші молитви у ліжку.

Але щиріші.

У баштовій кімнаті темно.

Але вони світять собі своїми усмішками. Помацки, як сліпі, вони шукають перед собою і знаходять одне одне, як знаходиш двері. Майже як діти, що бояться ночі, туляться вони щільно одне до одного. Хоч вони нічого не бояться. Та й нема нічого, що було б проти них: ані «вчора», ані «завтра», бо час завалився і вони проквітають з його руїн.

Він не питає: «Твій чоловік?»

Вона не питає: «Твоє ім'я?»

Вони знайшли себе разом, щоб стати одне одному новим родом.

Вони даватимуть одне одному сотні нових імен і відбиратимуть їх знову назад, поволі, як виймають сережку з вуха.

В передпокої лежать перекинуті через крісло військовий каптан, перевісь і плащ фон Лянґенав. На підлозі — його рукавиці. Притулена до віконного хрестовиння сторчма стоїть його корогва — чорна й стрункa. Надворі мчить небом буря і рве ніч на шмаття — білі й чорні. Мов довга блискавка проходить місячне сяйво і непорушна корогва кидає неспокійні тіні. Вона сниться.

Було вікно відкрите? Що це — буря в домі? Хто грюкає дверима? Хто ходить по кімнатах? — Облиш. Хай хто б там був, до покоїв у башті він не знайде. Мов за сотнями дверей, є глибокий той сон, що мають спільно двоє, так спільно, як можна мати о д н у матір або о д н у смерть.

Чи це вже ранок? Яке це сонце сходить? Яке велике воно? Чи це — птахи? Їх голоси усюди.

Як світло, але це не день.

Повно гомону, але це не птахи.

Це так сволоки світять. Це так вікна кричать. Світлом червоним горять. У ворога в ніч, що у полі стоїть, свій кидають жар, кричать: пожар!

З розшматованим сном на обличчях, напівголі, напів у залізі тиснуться всі із кімнати в кімнату, із ходу до ходу, шукаючи сходів.

А в дворі, захлинаючись, роги переривно сурмлять:
збір, збір!
І тремтять барабани.

Але корогви нема.
Крики: Корнет!
Шалені коні, молитви, крики,
прокльони: Корнет!
До заліза — залізо,
наказ і сиґнал;
тиша: Корнет!
І ще раз: Корнет!
І . . . в шаленім галопі із двору — геть.

Але корогви нема.

Він біжить по схоплених полум'ям ходах, крізь безліч дверей, що смалять йому одяг, по гарячих розжеврілих сходах вибігає він з моря вогню. А в руках, немов жінку в нестямі, несе білу корогву свою. Він знаходить коня і, мов відчаю крик, мчить вперед навмання, повз усе, повз усіх . . . і мимо своїх. Враз від-

digitized by ukrbiblioteka.org

жила й корогва, замаяла, не була ще ніколи так велична. І вже всі її бачать, ген, спереду, бачать ясне волосся без шолому — пізнають і корогву свою...
Але ось вона раптом засяяла, розгорнулась і стала червоною...

Їх корогва горить серед ворога і вони всі женуть їй навздогін.

Фон Лянґенав в самій гущі ворогів, сам один. Переполох утворив навкруги нього порожнє коло; він — у центрі його під своєю корогвою, що поволі догоряє. Поволі, майже задумливо, він дивиться круг себе. Навколо багато чужого, багато яскравих барв. Сади — думає він і всміхається. Але раптом він відчуває, що його тримають ворожі очі, розрізняє людей, пізнає в них поганських псів і кидає свого коня в гущу їх.

Але, коли коло за ним тепер замикається, — це знову таки сади і шістнадцять кривих шабель, що наскакують на нього промінь за променем — це свято.
Водограй, що сміється.

Військовий каптан згорів у замку, з ним лист і пелюстка троянди чужої жінки.

Наступної весни (вона випала сумна і холодна) до Лянґенав повільною ходою в'їздив вершник — кур'єр барона фон Піро-фано. Там бачив він як плакала одна старенька жінка.

Переклад Р. КУРІННОЇ

РОМАН РАХМАННИЙ: СЛОВО ПРО ПОЕТА, ЩО ХОТІВ БУТИ ТІЛЬКИ ЛЮДИНОЮ

В історії українського народу письменники і літературні твори завжди виконували важливішу ролю, ніж це спостерігається в інших, а зокрема західньоевропейських народів. Бували такі тяжкі десятиліття для українців, коли, як висловився Михайло Грушевський, видання будь-якої мистецької книги було великою національною подією в житті нашого народу. Нічого дивного. Адже якщо все життя народу обмежувалося найбільш елементарним завданням — завданням зберегти свою мову і проявити свою національно-культурну відмінність від мови й культури свого гнобителя, тоді українська книга і український письменник мусіли стояти в передніх лавах. Щоправда, це наочний показник невпорядкованих відносин у Східній Європі, але така була дійсність: українська книга була практично єдиною самооборонною зброєю в руках українського народу.

І СВІТ ВІДЧИНЕНО, МОВ ДВЕРІ

Поряд з цим нічого дивного, що коли тільки настали можливості вільного друкування українського слова — після розвалу російської та австро-угорської монархій — тоді українське літературне життя ожило всіма кольорами і зразками. З сіл і глухих містечок нахлинула до великих міст талановита молодь; вона хотіла вчитися, вона хотіла теж виявитися в літературно-мистецькому житті. Була це середина 1920-их років, коли, не зважаючи на післявоєнну нужду і партійну диктатуру, українська літературна молодь думала широкими світовими категоріями. Здавалося, своїми думами вона розсуне кордони і крізь широко відчинені двері понесе у світ широкий свій найбільший скарб: українські почуття збудженої національної гідности та всі прагнення збудженого в огні українського народу.

Приблизно такими ж категоріями мислив тоді й подібними почуттями сповняв своє серце один із молодих поетів-початківців — Іван

З приводу перших коровин з дня смерти письменника Івана Багряного Роман Рахманний виголосив на запрошення українських громад у Монреалі та Ляшін (Канада) доповідь про Івана Багряного як письменника. Стаття «Слово про поета, який прагнув бути тільки людиною» написана на основі головних думок цієї доповіді, як також інших його коментарів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Павлович Багряний. Прибув він у Київ 1925 року, щоб учитися в Художньому інституті. Але поезія, немов ясне сонце зелений соняшник, полонила його душу, і він незабаром мав уже друковані вірші. У той час письменники й літератори України залюбки гуртувалися в об'єднаннях, які відповідали їм найбільше. Іван Багряний опинився в колі літературної групи МАРС (Майстерня революційного слова), що об'єднувала відомих сьогодні письменників, як Валеріян Підмогильний, Григорій Косинка, Борис Антоненко-Давидович, Тодось Осьмачка, Дмитро Фальківський, Євген Плужник та інші. Тому що ця група, як і інші подібні об'єднання, не дотримувалася лінії компартії, не вела чиновницької агітації, а зосереджувала свою увагу на писанні художніх творів, базованих на українській національній духовості, російсько-більшовицький режим знищив її. У живих залишився із цієї групи, мабуть, чи не єдиний Антоненко-Давидович, який пройшов пекло каторги і був звільнений щойно після смерти Сталіна. Косинку і Фальківського розстріляли, Осьмачку загнали в тюрму-божевільню, Плужника і Підмогильного ліквідовано на засланні; Багряного переслідувано з 1931 року почавши, потім заслано на Сибір, а після його втечі посаджено в тюрму. А потім прийшла війна з її нищівним хаосом і далі втеча на Захід.

Тільки на цьому тлі можна розглядати, оцінювати й зрозуміти літературну творчість Івана Багряного. Бо лише це тло (історія українського народу) спроможне пояснити, чому саме такі, а не інші твори, чому саме так, а не інакше написав їх даний письменник. На Заході — у французів, англійців чи американців — життєпис автора можна легко відділити від письменникової літературної діяльности; інколи навіть зручніше розглядати його твори відірвано від його життєпису. В українському випадкові життєпис автора пояснює чимало аспектів його літературної творчости, часто дає нам — читачам і дослідникам — єдиний ключ до розуміння його творів.

ЗБІРКА ЗБІРОК

Теж якщо знаємо життєпис Івана Багряного, ми краще розуміємо і його творчий шлях. У нього був непересічний хист до поезії. Його стиль у цих поезіях можна назвати неоромантичним; у багато дечому він нагадує талановитого Олексу Влизька, що загинув передчасною смертю з рук російського ҐПУ, нагадує нам вірші Хвильового, а якоюсь мірою й раннього Бажана, коли ще його не скували пута соцреалізму й московського терору.

З поетичної творчости Багряного залишилося небагато. Зібрано і видано ці поезії у 1946 році збіркою збірок п. з. «Золотий бумеранґ». Книга ця, розміром невелика, є ще одним доказом правдивости слів Михайла Драгоманова: якби хтось написав історію загублених, конфіскованих і пляново знищених мистецьких українських творів, тоді

це була б, мабуть, найцікавіша, але водночас найбільш хвилююча історія втраченої літератури в світі. Поезії Івана Багряного, що ввійшли до згаданої збірки, є саме «рештками загубленого, конфіскованого та знищеного». Але й те, що залишилося надруковане, не знищене після надрукування або що збереглося в пам'яті поета, показує на його чималий поетичний хист; він заслужив собі помітне місце серед українських поетів у будь-якій антології української поезії.

Є там вірші з першої збірки поезій Багряного, виданої 1925 року п. з. «До меж заказаних». Є там вірші з книги «В поті чола», є уривки з віршованого роману «Скелька», друкованого в Харкові 1929 року, є і фраґменти зі збірки «Золотий бумеранґ», написаної в харківській тюрмі 1932 року; є там і ряд окремих поезій, написаних у різні інші періоди його життя та за різних умов.

А ті умови були такі нестерпні, що їх навіть тяжко уявити людям, що ніколи не опинялися в т. зв. межових ситуаціях, де людині велять робити те, що вона не хоче, де велять вихваляти нікчемне і плямувати шляхетне. У «Пролозі» до поеми «Аве Марія» (виданої і конфіскованої 1929) Іван Багряний прямо відмовився від звання поета, бо вважав, що під радянським російським цензурним режимом звання поета цілковито знецінене: «Не іменуй мене поетом, друже мій (каже він у цьому „Пролозі"), бо поети нині — це категорія злочинців, до якої я не належав і не хочу належати. Не іменуй мене поетом, бо слово поет... стало визначати: — хамелеон... спекулянт, авантурник, ледар... Не іменуй мене поетом, друже мій! Я хочу бути тільки людиною, яких так мало на світі. Я хочу бути тільки нею і сьогодні я цього найбільше хочу».

Дуже гострі, болючі й суворі слова. Вони свідчать про молодість поета, наївний ідеалізм, що ще не зазнав поразок у зустрічі з твердим життям. Водночас ці слова відзеркалюють тогочасну підрадянську дійсність в українській літературі (під кінець 1920-их років); вони мають стосунок до такої ж дійсности і в сучасному. Бо там не дозволяли і не дозволяють письменникові чи взагалі мистцеві бути людиною, а особливо українською людиною. Такою людиною хотів бути разом з іншими українськими поетами і діячами культури Іван Павлович Багряний. Можна б подавати ряд прикладів на українські почуття поета з його поезій, але, мабуть, найвідповідніше буде (за наших умов еміґраційного життя і русифікаційного тиску на Україні) пригадати останні рядки його вірша «Рідна мова», написаного далеко від України, в Хабаровську 1937 року. Тоді всесильно шалів терор і водночас посилювався русифікаційний тиск на Україні. А поет на засланні пише:

Перейшов усі світи я —
Є прекрасних мов багато,
Але першою, як Мати,
Серед мов одна лиш ти є.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ти велична і простора.
Ти стара і вічно нова.
Ти могутня, рідна мово!
Мово — пісне колискова.
Мова — Матері уста.

Варто пригадати цей деталь з життя Івана Павловича Багряного усім тим українським поетам, які пишуть по-російському в УРСР і поза її межами.

ОПТИМІЗМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

Гуманізм письменника Багряного проявився сильно в його прозових творах. Як він сам розказує у своєму спогаді, Аркадій Любченко ніяк не вірив, що він спроможний написати повість; просто тому, що він з природи поет, а не прозаїк. Однак Багряний написав повість «Тигролови» за незвичайно тяжких побутових умов: коли він ховався у галицькому містечку, на підгір'ї, у час масового виловлювання німцями українських патріотів. Як відомо, ця книга вийшла спершу 1944 року, а опісля її перевидано в Західній Німеччині 1946 року. Іноземні читачі ознайомилися з її змістом в англійському, німецькому та голляндському перекладах. Ця пригодницька повість (про українця, який тікає з рук енкаведистських посіпак та на манджурському кордоні зустрічає українську родину тигроловів) насичена незвичайною життєвою снагою, оптимізмом, вірою в людину взагалі, а в українську людину та її стійкий характер зокрема.

А що стається з тією людиною, коли вона попадає в лабети поліційної російської системи за сталіно-єжовського володіння? Про це розказує нам інша книга Івана Багряного: «Сад Гетсиманський». Мистецьку вартість цієї книги відзначив проф. Юрій Шевельов у своїй нотатці з приводу видання книги:

«Я читаю раз і вдруге „Сад Гетсиманський". На кожній сторінці я знаходжу... (недогляди)... Тут потрібна рука редактора. Це треба скреслити. Але я не можу відірватися від твору, я повертаюся до нього, і я знаю, що тут Багряний створив позитивну цінність, вищу від нормальної мірки».

Так висловився цей вибагливий критик. А ми додамо: поряд з цими мистецькими властивостями, книга Багряного є мистецьким документом про українську людину, загнану на край провалля; вона виходить переможно з цієї життєвої проби, а її московські гонителі виявляються тільки звірами в людській подобі.

Межових ситуацій у житті українського народу, як цілого, і українців, як окремих осіб, було в минулому і є сьогодні багато. Іван Багряний ніколи не вагався показувати ці ситуації та відтворив їх у повісті-вертепі «Розгром», у трилогії «Буйний вітер», а зокрема в

повісті «Огненне коло». Кожний із його чотирнадцятьох літературних творів треба розглядати окремо, що є, очевидно, завданням критиків і дослідників української літератури. І вони ще довго обговорюватимуть їх та сперечатимуться над цими творами, бо ідеться про книги з життєвоважливою тематикою.

РОЗШИРЕНІ МЕЖІ УКРАЇНСТВА

Для українського загалу важливо читати ці твори, замислюватися над ними, вживатися в ситуації персонажів, вчуватися в почуття, вкладені письменником у них. Бо, як звичайно буває, про громадсько-політичну діяльність письменника говорять і пишуть багато, але літературну творчість письменника обговорюють менше, а то й поготів збувають її кількома фразами без суттєвого значення. Ще менше буває осіб, які беруть ці книги до рук і читають їх вдумливо.

Тим часом колись зміняться життєві умови, зміниться політична обстановка, забудуться громадські та партійно-політичні суперечки; без великого значення, мабуть, прошумить і теперішня гарячкова політична діяльність. А зате на полицях бібліотек залишаться назавжди літературні твори. Поетичні й прозові твори Івана Багряного, хоче того хтось чи ні, належать до скарбниці української літератури (як належать твори усіх інших українських письменників, оскільки вони мають принаймні мінімальний літературний рівень). Їх читатимуть і обговорюватимуть знавці літератури і пересічні читачі доти, доки житимуть у світі українці; доки зберігатиметься славний український рід. А ми віримо, що українському роду справді немає переводу.

Для збереження українського роду Іван Багряний зробив теж чимало, незалежно від свого мистецького вкладу до скарбниці української літератури. Він, на мою думку, своїми творами відкрив, вивів на денне світло приховану і загнану в підвалах радянсько-російської тюрми Україну, якої багато з нас не знали або не усвідомлювали як слід. Він сказав буквально за мільйони українців те, що вони відчували й мислили, але не вміли або не могли із-за різних причин висловити самі. Своїм прадавнім українським гуманізмом і оптимізмом Іван Багряний якоюсь мірою розширив межі того, що ми сьогодні називаємо гордо: український народ, українська нація.

Таким чином і цей письменник — син муляра — віддав (згідно з вимогою Івана Франка — ковальського сина) своєму народові частку того, що від нього отримав.

digitized by ukrbiblioteka.org

ВІРА ВОВК: ПРО ДМИТРА ІЗМАЙЛОВИЧА

У ґалерії «Стерн» у Ріо-де-Жанейро влаштовано недавно невелику виставку нашого земляка Дмитра Ізмайловича. На ній показано сорок праць маляра за довший проміжок часу його діяльности. Між відвідувачами можна було бачити як представників бразільського культурно-мистецького світу, так і співробітників чужоземних дипломатичних представництв. Дмитра Ізмайловича вони добре знають, бо його картини є по сальонах амбасад і бразільських патриціїв. Нещодавно бразільська мистецька критика звертала увагу на його творчість:

«Увага, колекціонери картин! Твори Дмитра Ізмайловича не втратили за тридцять років ні крихітки своєї яскравости, що є доказом солідної техніки при користуванні фарбами».

Тематика Ізмайловича різноманітна: пейзажі (особливо з ботанічного саду), натюрморти, портрети (він зареєстрував на своїх портретах чи не всю нашу добу!), слов'янські церкви, візантійські етюди, також антропологічні, а в останній час також і абстрактні малюнки. Гідні уваги антропологічні студії Ізмайловича. Він був учнем славного антрополога Артура Рамоса і використовує в своїх творах мальовничу різноманітність рас Бразілії.

Дмитро Ізмайлович народився 1890 року в селі Юринці на Волині. Його батько був ротмістром царської пограничної сторожі, і сам він теж дістав військову освіту та став кадровим старшиною царської армії. Одначе його життєве покликання було інше, і, керуючись ним, він подався студіювати малярство, спочатку до Петербурґу, потім до Києва. У 1918-19 роках Ізмайлович був студентом заснованої гетьманом П. Скоропадським Української академії мистецтв. Тодішніми вчителями його були Ф. Кричевський, М. Жук і Ю. Нарбут.

Під час першої світової війни Ізмайлович пізнав Галичину, об'їхавши її головні міста й багато типових містечок і сіл, замалювавши ряд дерев'яних церков, серед них княжнодвірську, чортківську, тучанську та ін. (Картина церкви з Тучан зберігається сьогодні в приватній колекції Елеонори Рузвелт). Галицька вишивка дала основу для багатьох картин мистця.

Опісля Ізмайлович подорожував з студійною метою по Франції, Німеччині й Італії, а 1919 року виїхав до Константинополя, де віддався довготривалим студіям святині Кахріє Джамі, виконавши з

цієї святині двадцять п'ять копій, і в цій ділянці світова критика вважає його неперевершеним. Ще в 1927 році «Нью-Йорк Таймс» писав про нього:

«Ізмайлович виконав копії постатей і орнаментів з фресок і мозаїк в їх теперішньому стані, і його праця така вдала, що якби що й сталося цій святині сьогодні, їх можна було б досконало відтворити».

1927 року Ізмайлович переїхав до Атен і влаштував там свою першу виставку. Пізніше він виставляв у Вашінґтоні, Нью-Йорку, Лондоні, Бордо й Ватикані. 1927 року він переїхав до Бразілії й оселився у Ріо-де-Жанейро.

1936 року Ізмайлович переслав митрополитові А. Шептицькому до Львова десять своїх картин, за які дістав зворушливу подяку. Праці його відомі тепер у всій Бразілії, бож виставляв він у всіх більших містах цієї країни.

Дім Ізмайловича — це справжній музей картин і мистецьких речей з усього світу, що відзеркалює широкі зацікавлення мистця. Тут робітня майстра і його учениці — португалки Марії Маргарити де Ліма Совтельо, на полотнах якої квітне сюрреалістична містика. У тиші й робочій атмосфері тут народилися переважно великоформатні твори, на яких з золота й багатих узорів, з дбайливо опрацьованих портретів і великовимірних краєвидів дише майже надприродне розуміння людей і речей. Цікаве, що мистець, який здолав дати такий багатий клясичний доробок, вважає, що треба поважно ставитися до модернізму, бо там, де він виявляється у своїй повній гідності, він важчий від традиційного малярства. У модерних етюдах Д. Ізмайловича дуже багато елементів з казки й фантастичних снів.

Тепер усі нетерпляче чекають нової, повнішої виставки Д. Ізмайловича, що має відбутися в найближчому часі в одній з головних ґалерій Ріо-де-Жанейро.

digitized by ukrbiblioteka.org

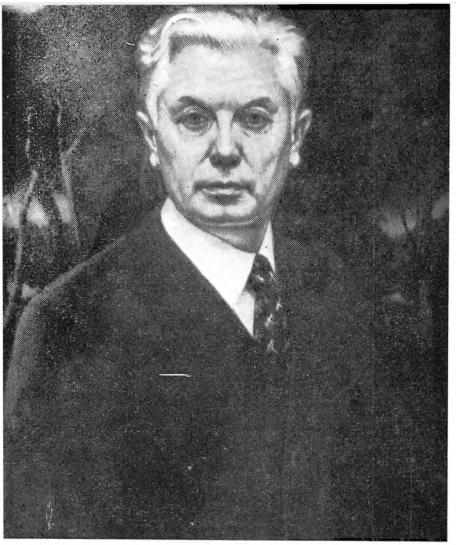

Дмитро Ізмайлович

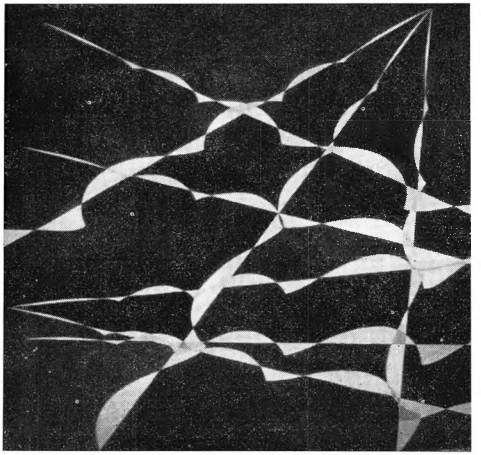

Внизу його малюнок «Українська церква XVII в.»; праворуч — «Захід сонця».

digitized by ukrbiblioteka.org

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ: МІЙ ТРЕТІЙ РИМ

З «КНИГИ ПОДОРОЖЕЙ»

Якщо ви вирядж аєтесь до незнаної вам країни, не знавши наперед, як ви про неї писатимете, значить ви не справжній мандрівник. Ви тоді просто слабенький додаток до подорожнього довідника.

Це аксіома. Важко сказати, куди аксіома точніше стосується: до першої подорожі чи до повторної. Проте, поза всяким сумнівом, що більше ви при наступних об'їздах твердієте у правоті написаного вперше, то більша вам честь і слава.

Претендую на честь і славу.

Перших живих римлян мого життя я бачив у німецькому полоні. Вони потрапили туди після перевороту Бадольйо і опинилися поруч зо мною в пекучій праці на шахті. Їх було кілька, вони стояли кружечком під щільно навислою стелею цегельні, де я тоді працював, такий самий невільник, як і вони. Зсиня зеленкуваті уніформи сиділи ще досить підтягнуто. Людей взяли просто з касарень або з польових вправ і мчали на північ так поспішно, що обмундурування не встигло розхитатись. Вони стояли у колі, я при них, і у подовжених павзах між тими рахованими на пальцях італійськими словами, що їх я тоді знав, ми дивилися одне одному в очі, співчутливо посміхались і зосереджено похитували головами.

У сферичному проміжку між безперестання укладаною з одного боку і безперестання вивожуваною (готовою) цеглою з другого зібралась у вузол спека. Люди пріли. Їхні уніформи були з сукна.

Мій образ Риму уклався, однак, задовго до тієї зустрічі, отже повнотою незалежно від неї. У дитинстві ми з молодшим братом читали книжку Д'Амічіса. В одному українському перекладі вона звалася «Серце». У другому (Марії Загірньої) — «Шкільні товариші». Ми читали її у другому перекладі. Книжка нам не подобалась.

Ми читали її довгими вечорами, і тим не менш книжка нам не подобалась. Нам подобалися «Старшини у Вільбайській школі», повість Талбота (перекладена теж Загірньою). Англійські школяри подобались нам тому, що в описі їх пригод ні разу не було сказано, мовляв, Англія найкраща країна у світі. Навпаки, про те, що такою країною є Італія, говорилось по кілька разів на кожній сторінці книжки Д'Амічіса.

Мабуть, саме тоді я вирішив, що любитиму тільки ті народи, які про мою любов не піклуються, її в мені не намагаються спонукати.

Тоді ж, — і це вже не мабуть, а точно, — мене вколола підозра супроти слова «патріотизм». Вколола і, можна сказати, проколола не без наслідків. Уперше слово з'явилось у зв'язку з вставним оповіданням про Мадзіні. Бабуся, справдешній добрий янгол нашої родини, намагалася втовкмачити нам, що воно таке. Її пояснення, здавалося б, не повинно було викликати заперечень: патріотизм — любов до батьківщини. Тим не менш воно викликало заперечення (конфлікт поколінь!). Наш з братом тодішній протиаргумент: а чого ж отой Мадзіні та не йшов визволяти Україну з царського ярма?

Попри всі бурі часу бабуся спромоглася до кінця своїх днів утримувати в родині патріярхальну атмосферу. Тобто, звичайно: матріярхальну. Коли доходило до крайнього, бунт проти авторитету цієї жінки ми, навіть у тодішньому нашому віці, самі в собі зовнішньо подолували. Так і у даному випадкові. Ми насупились і замовкли. Патріот, то й патріот.

Та, ясна річ, туга за компенсацією не забарилась. Підозру до Мадзіні ми поширили на ввесь народ. Фантазії обом нам не бракувало. Потаємно від усіх ми запопались вигадувати і один одному оповідати історії про італійців. Уява буяла на межі несусвітенного. Пригадую одну таку вигадку: італійці, нібито, за найкращу окрасу вважають довгу нечесану бороду, яку до того ж і мастять ще... розмоченим у воді цукром. Ні більш, ні менш.

Читач, сподіваюся, зрозуміє мене правильно: писати про сичені цукром бороди я спочатку не збирався. Не збирався, бо прочував, що образ патріотичної Італії, здійснювавшися шляхом мого дитячого проекту, на шляху здійснення перевершить навіть мою спроможність уявляти. Рим же, місто Рим — не селище, яке вкриває дванадцять (так, сьогодні вже дванадцять, а не сім!) туфових пагорбів килимом піній, кипарисів, ордами кицьок без даху над головою і понад півторамільйоновим населенням з телевізійними антенами над головою, а Рим як оте «вічне місто», видовище, яке, сказати б, схрещується з дійсністю у безконечності, — цей Рим у мене змалку жив у цілковито відмінній площині. В усякому разі, в якій завгодно площині, тільки не у тій, де люди сидять на стільчиках під своїми домами, жлуктають «кров винограду» (біблійний вираз) і люблять батьківщину.

В обох випадках я не помилився.

Під час других відвідин Риму влітку 1961 (перші мали місце у Святому Році) я побачив пам'ятник Мадзіні на Авентинському пагорбі. Коли побачив, мені вже було не до наших з братом казочок. Казка дійсности перекрочувала їх розмахом семимильного чобота.

Як чудово, подумав я тоді з усім серйозом, що він не пішов був визволяти Україну від Олександра Другого. Був би пішов — був би й наш Київ прикрасився ось таким чуперадлом доведеного до романської перфекції несмаку. Точніше: не несмаку, бо романська творча думка органічно нездатна втратити смак, а — поза-смаку. Уся мо-

digitized by ukrbiblioteka.org

жлива розгорнена дешевина споруд на честь Бісмарка або Сталіна залишається далеко позаду.

Річ ясна, патріотизм розподіляється по різних щаблях. Є щабель, на якому бажають будь-що мати власну атомову бомбу. При тому переконують себе та інших, що випробування національної бомби не такі шкідливі для кісткового мозку, як випробування чужонаціональні. І є щабель, на якому патріотична ревність спонукає продукувати тільки національно-лубочне мистецтво. Прірва між обома щаблями, скажімо так, глибоченька.

Та навіть при визнанні за аксіому істини, що втратити життя страшніше, ніж утратити добрий смак, нехай усе ж не буде дозволено легковажити й цю, менш страшну, сторону любови до батьківщини.

Так чи так, перед пам'ятником Джузеппе Мадзіні з усією відповідальністю сороквісімрічної людини (бо саме стільки було мені у липні 1961) я виправдав свій дитячий нещадний космополітизм. Ми тоді, одержавши після «Шкільних товаришів» до рук «Сина України», у цій імітації негайно розшифрували — зрештою, цілком погано зашифрованого — Робінзона і книжку відклали від себе на все життя. Тут і бабуся нас не надто умовляла. Рішення було обґрунтоване. Потуга обґрунтування перетривала десятиріччя. Коли «Сина України» взялися перевидавати у 1946 році, я відмовився читати коректу. І не каюсь.

Конфлікт з бабусею був сповидний. Вона вміла нас конфронтувати з ним, уміла й розв'язувати його. Навчений здоровецькою волинською дівкою, мій брат визирнув був у двері, де чесний трудівник прасував одяг, і нерішуче пропищав: «Зид.» Нерішучість умент перетворились на рішучий рев, коли мій брат притьмом дістав від бабусі звуковитого шльопанця. Бабуся рідко вдавалася до таких засобів урезонювання. Тут ішлося просто про конечну профілактику.

З розважної мови, яка послідувала по тому, стало ясно, що євреї та поляки, єдині «інакші», що їх ми знали не з оповідей, а з живого оточення (росіян, за єдиним винятком власного батька, ми тоді ще не знали), нестеменнісінько такі самі люди, як і ми.

Наука була проста, як хліб. Любити власний народ означало любити його поза фразою. Це можливо лише тоді, коли виключити фразу й з оцінки інших народів. Спосіб, яким бабуся аґітувала за італійського політика, видавався суперечним супроти її способу захищати єврейського ремісника. З ходом життя я зрозумів, що суперечности нема.

Суперечність лежить між реалією видатного італійця та реальністю його монументального опудала. (Прошу взяти до уваги, що я ввесь час маю на увазі тільки, мовити б, громадську неможливість цього нагромадження знамен, чоловічих профілів, що за умовою мали символізувати героїчний вираз, і голозадних жінок, що за загальною догодою мали алегоризувати свободу Італії. Я не говорю про ми-

стецьку вартість пам'ятника, бо, як з'ясується з подальшого викладу, на мої судження у ділянці скульптури покладатись було б ризиковано.)

Коли мені під час того другого перебування у Римі з якоїнебудь причини бувало прикро на душі, я ходив розважитись під пам'ятник Мадзіні. Я ходив туди не любити італійський патріотизм. І взагалі всякий інший патріотизм.

(Примітка 1963. Виклад розвивається далі, здається, досить послідовно. Тим не менш мені хочеться його тут перетяти. Я появлю бодай натяком причину третьої подорожі до Риму.

Не так давно мені трапилося прочитати в одній еміграційній газеті, що Христос велів віддавати перевагу рідному краєві супроти всіх інших країн. На ілюстрацію газета наводила євангельський текст про недозволенність відбирати хліб у дітей — «відбирати хліб дітям», за перекладом у цій газеті — і кидати його псам. Прикличмо, отже, рештки нашої здатности мислити по порядку і розгляньмось у тезі. Виходить одне з двох: або Ісус мав на мислі власну батьківщину, тобто Галилею, і тоді псами мали б бути не тільки, скажімо, самаритяни, а й єрусалимці, — абож він такою приказкою звертався до кожної національности зокрема. Але з останнього неухильно витікало б, що Христос був зацікавлений у нескінченному розбраті між племенами та народами.

Тільки достоту знавши, що українська еміграція і логіка рідко живуть у дружбі, можна зрозуміти, чому тут охоче виставляють постуляти, не турбуючись про їх додумування. І чому тут виникають такі блюзнірчі гасла, як «Бог і Україна» або «Христос воскрес — воскресне Україна». Чи подумав, справді, хтось із авторів таких гасел бодай на одну мить, що — ануж ми якраз перебуваємо у ситуації, подібній до тієї, за якої пророк Єремія вимагав від народу безапеляційно підкоритись волі Божій і піти у полон? І що воскресіння України, яке відбудеться або не відбудеться, це справа земна, а воскресіння Христа це справа його божественної суті, і що між двома несумісними вимірами воскресіння нема і не може бути ніякого кавзального зв'язку? І що спекулювати в таких випадках іменем Божим це майже те саме, що йти на війну, тобто на найбільш богопротивне діло, з спряжкою на животі, на якій вибито «З нами Бог»?

До Риму поїхати утрете конче варт. Але не варт узалежнювати шлях до нього від української проблеми. Навпаки: слід узалежнювати проблему від шляху.)

Я, отже, знав, що Рим це не Італія. Я приїздив до Риму з власним образом і того, і того. Образ щоразу стверджувався.

Бо якщо ви гадаєте, мовляв, столиця країни тільки висловлює країну, без того, щоб її одночасно заперечувати, то, значить, ви не знаєте, що таке справжня столиця.

Якщо ви, зокрема, припускаєте, мовляв, Рим править за осередок і згусток італіянізму, то ви помиляєтесь десятикроть. Ви помиля-

digitized by ukrbiblioteka.org

єтєсь у цьому випадкові вкупі з тими майже двома мільйонами італійців, які мешкають у Римі і думають так само, і з рештою мільйонів італійців, які в Римі не мешкають, але думають теж так само.

Тоді ви й не зрозумієте, чому мене вели туди всі мої дороги, вели раз, удруге й утретє.

Що таке Рим?

У дитинстві мені було пояснено, як уже знає читач, що і євреї, і поляки, і всі інші «інакші» — такі самі люди, як і ми. У Римі є всі можливості з серця подякувати Богові, якщо людина цю науку не забула.

Рим будували євреї і поляки. У проміжку між тими й тими його будували африканці, сирійці, візантійські греки і всілякого роду германці.

У двадцятому сторіччі його будують азійці, північні та південні американці, австралійці і, знову таки, африканці. (Про українських будівничих Риму буде сказано наприкінці, у додатках).

Рим найменше будували італійці.

Щоб зрозуміти, що таке Рим, треба зрозуміти насамперед, що таке італійці.

*

Мої перші римляни, оті у копальняних виробнях Вестфалії, були неаполітанцями.

З неаполітанцями я їхав і тоді, коли їхав до Риму вдруге, влітку 1961.

У купе було багато не так їх самих, як галасу від них. Вони їхали у відпустку з праці у Німеччині. Вони галасували кругдлу добу. Коли одні, натомившися, засинали, галасувати заходжувались на зміну інші.

Дорога нам лежала через Швайцарію. У прикордонній з Австрією смузі відбувалась черга бомбових атентатів. На мене був напад боягузтва, і я остерігся їхати проз Інсбрук та Бреннер.

І у Шафгавзені з мене й моїх неаполітанців були вже товариші на життя й на смерть.

На смерть — достотно. Я вийшов був з купе і у вагоні-ресторані отаборився на цілий переліт. Там панував прохолодний спокій. Повільно впиваючися щирою густотою нерозведеного помаранчового соку, можна було собі думати про всяке таке. Я не мав жадної підозри про те, що діялося під тодішню хвилю в моєму купе. З незахмареними думками вийшов я у Міляні на перон. І тоді мені назустріч кинулась юрба. Чоловіки й жінки з місця заходились відривати від мене мої руки й плечі.

Годі було зрозуміти спершу, про що йдеться. Це були мої співподорожні, ясно, але... І тільки коли я помітив, що у двох з них (одна — зовсім маленька опецкувата дівчинка) очі оточені по всій лінії вій сльозами і що сльози, не витримуючи власного тягаря, розлітаються у сторони, бризкають на одяг і на цемент долівки, я зба-

гнув, у чому річ. Золоті ці людоньки вирішили, що я вивалився подорозі з поїзду. Вони влаштували затяжну й бучну трагедію з хорами.

Я бачив їх, як вони у Штутґарті прощалися з земляками, що не їхали у відпустку. І ті, і ті плакали так само ревно і непідробно. Розлука їм передстояла аж на два тижні.

Щодо цієї італійської легкослізности і взагалі легкопристрасности можна б розвинути тему про формальні структури вияву почуття. Всесвітньо відомо, що, спостерігаючи десь у забігайлівці гурт горластих людей, які, здається, ось-ось вчепляться один в одного, ви можете бути спокійні: мова людей мирна, і за зміст її править обговорення найсвіжішого футбольного матчу. В усякому разі, за всі мої три подорожі Італією я ані разу не бачив рукопашу. А у поміркованій Німеччині я бачив їх густенько, і виникають вони між молоддю з без порівняння тихішого старту.

Ось Карузо доходить до свого преславного зойку в «Паяцах» чи деінде. Ось і Джільї, який співає навіть більше, як у нас висловлюються, нутром. Але й крізь хрипіння давнього запису ви точно прочуваєте, що за ту борозну, за межами якої співає Шаляпін, з усієї потуги свого повноводного серця проковтуючи закінчення слів і навіть цілі ноти, вони, майстри середземноморського співу, не перестрибнуть ні за яких обставин. І не здетонують, не потраплять у безвість чвертьтону. Раціональні засоби театралізації голосових сув'язей? Високоякісна точна механіка ярмаркової вистави? Може бути. Але чи справді воно нещиро?

Нещиро буває тільки тоді, коли карузівський зойк запопадаються наслідувати неіталійці. Тож, приміром, Юссі Бйорлінґ, співак не абиякого формату, швед родом, виконуючи Каніо або Каварадоссі, ніколи такого собі не дозволяв. Він бо знав, що тим зіпсував би собі всю справу.

Мої товариші купе були недбало вимиті, неохайно вбрані, рухливі без упину і, самозрозуміло, чорняві до грані уявленного. Жінки, що були у тому товаристві, поводились без будь-якого бентеження. Вони у розмові спиралися чоловікам на плечі, билися з ними жартома, сварилися з ними всерйоз і спали на їхніх грудях і животах, — як, зрештою, й ті навпаки: на жіночих грудях і животах. Між ними не було ні одного подружжя, і все було надзвичайно просто.

Якщо при тому сварка переходила в ненависть, то ненависть тягнулася приблизно стільки ж, скільки й моя байдужість до цих людей: дві або три секунди. У найвільніших зальотах і залицяннях не було й мікрона отієї бездонної і непорушної сексуальности, яка править за маску сьогоднішнього світу. Я не знаю, якими були б ці люди у танці, але в тому, що я сприймав у такій близькості, кожен найкострубатіший рух, кожен найнезграбніший оберт мав під собою охоронну рису вивершеної ґрацийности. Такий закон цієї природи.

Загалом беручи, я не мандрую по світах снобом. Якщо з прибуттям до ще не обходженого міста мені раптом спадає на думку, що й

digitized by ukrbiblioteka.org

тут започатковуване вже безліч разів треба починати наново, тобто треба спершу піти просто, не завертаючи, впевнено, потім загубитись і допіру аж по тому навчитись відчувати у розташуванні міста систему, — якщо, отже, мене на мить охоплює нехіть, то я залюбки і відразу ж поступаюсь нею перед свідомістю того, мовляв, тут ідеться в мене тільки про познаки постаріння.

Так само у першій зустрічі з живими звуками малознаної мови: мобілізація себе на те, щоб розмовляти нею тим швидше, чим менше її знаєш, — і супровідна доза кількох грамів розпачу. Так само з черговою старовинною будівлею, шматком замку, визубом манастиря, що виникає в полі зору з посуванням маршруту наперед: скільки їх, мовляв, було вже на сітчатці очей і скільки їх ще там, світоньку, буде! І так само з новими людьми, що є аж ніяк не новими: довідуєшся, що в кожного за і перед плечима та самісінька історія, яка мала значення для людей, знайомих тобі і десять, і двадцять, і так далі років тому. І знаєш при тому, що коли теперішні молоді стануть старими, то для їхніх дітей ці речі зазеленіють наново. Але, як сказано, байдужість, що набрякає на кінчику таких от роздумів, тримається там у мене лише кілька секунд. Потім вона обривається.

Символічно сказавши: байдужість моя триває стільки, скільки, як запевняють фізики, триває присутність антиматеріяльної частки у приступній нашим дослідам речовині. Я, в усякому разі, це відчуваю саме фізично. Тут, звичайно, не поправка на старість, яка будь-що прагне молодитись, а поправка, можливо, на форму старости, яка неспроможна позбутись уваги до того, що росте поруч з нею і, свідомо чи несвідомо, підвладне спільній місії. Інакше висловлюючись, людина (якщо вона людина) ні з яким віком не втрачає одного з своїх найсвітліших дарів: дару усуспільненого почуття, дару колективної взаємности.

Як може, в такому разі, бути тобі нецікаво, що за життя прожила людина перед тим як зустрітися з тобою, — незалежно від того, як скоро ти забудеш її ім'я після розлуки з нею, — і що за життя плянує вона надалі?

Плачу я, щоправда, з дещо відмінних побудів. При розставанні рідко, з радощів ще рідше, від співчуття трошечки частіше, проте не набагато. Від жаху — ніколи. Плачу я сливе завжди, коли лунає вступ до виходу матадора у другій дії «Кармен», і безумовно завжди при початку арії Рудольфа з першої дії «Богеми». Можна сказати, що я плачу не безпосередньо, а асоціятивно.

Та оскільки і форма безпосередніх сліз річ поза власне-біологією, то є всі підстави прийняти їх за чинно діючий засіб порушення заковик між «своє» та «несвоє». Як сказано, у тому була передумова любити народи і людство.

Зрештою, любити можна і без передумов. Або, точніше: не усвідомлюючи передумови. Так воно, здається, робиться здебільшого. От тоді й подорожують без снобізму.

Мої сусіди сновигали безугаву, сновигали з купе, до купе, по купе і одне по одному. Серед них був один приблизно мого віку, але ще присадкуватіший і багато кругліший. Вони час до часу нападали на нього гуртом і лоскотали. Було страшенно смішно дивитись, як сміється від лоскотів товстенька літня людина. Прикордонникам вони пояснили незрівнянним унісоном, що приналежна мені чамайданкувата річ на полиці — друкарська машинка.

Глузд подорожей у тому, щоб відсвіжувати свою любов до людини. Сюди невід'ємно входить любов до речей, що їх людина створює, і до краєвидів, серед яких вона живе.

Подорож це продовження книжкової репродукції за допомогою мистецтва доторку.

(Додаток 1963. До теми сліз. У неділю 14. липня поліційна команда з Палермо на Сіцілії, піднята на ноги анонімовим телефонним дзвінком, наблизилась до безлюдного авта типу «Джульєтта», що стояло на узбережжі. Викликаний спеціяльно фахівець вибуховин ствердив, що видна крізь розчинені дверцята сталева пляшка не являє небезпеки. Але пекельна машина була захована у багажниці. Коли відчинено покришку, вона вибухнула і вбила загалом вісім карабіньєрі. «Годинами, — повідомляв один кореспондент, — їздили з Палермо та околиць на прощу до місця жахливої події поліцаї і плакали, мов діти.»

Колективна відповідальність, як відомо, заперечується. Звичайно ж, ті охоронці порядку, які на місці злочину заприсяглися помститись на сіцілійській мафії за вбивство своїх товаришів, не відповідають за те, що вчинили інші їхні товариші. Йдеться про справу з запідозреною в атентатах групою південних тірольців. Їх стортуровано настільки звірячим способом, що двоє померли, а решта вийшла з арешту з важкими покаліченнями. Опис тортур поминаю, бо він вийшов би поза межі навіть так званої естетики потворного, а слідую за даностями далі.

Сенатор від південнотірольської партії Люїс Занд повідомив був міністра внутрішніх справ Маріо Шельбу, за урядування якого відбулось поліційне переступство. Відповідь міністра: «Б'ють у кожній поліції світу.»

Справедливість відсвяткувала свій високий тріюмф у четвер 29. серпня цього, 1963, року. Вирок був: за вісьмома з десятьох карабіньєрі провини не встановлено взагалі, а решту двох, капітана Ротелліні та унтерофіцера д'Андреа, яких хоч і визнано винними у побитті, підведено під невдовзі перед тим проголошену амнестію у справах злочинів «невеликої ваги».

Чи такі самі люди ті, що плакали над убитими товаришами, і ті, що катували своїх іншомовних співгромадян? Хоч як мені не хочеться, а про те я не можу спекатися думки, що маємо тут усе таки справу з психологічною єдністю архетипу. Скажімо так: архетипу італійської поліційної людини. Якщо б хтось узявся серйозно довести, мовляв, ця гуртова психологія, цей спосіб реаґувати і виливати почуття зумовлені

digitized by ukrbiblioteka.org

причинами соціяльного порядку, однаковим відношенням, про мене, до знарядь і засобів виробництва, — я пристав би на те з тим більшою душевною полегшею. Бо мені страх як не хочеться миритися з думкою, що явище походить з істотних властивостей італійської душі.

Що ж з усього можна виснувати? Не хочу оцінювати почуття керівників держави, які мотив ненависти до частини населення вживають як внутрішньополітичний чинник — і при тому, самозрозуміло, враховують мотив одвітної ненависти. Не хочу оцінювати, бо мені завжди буває страшно промикатись у психіку людей, які зводять своє життя на чомусь такому. Але не хочу поминати тему любови до італійців. І тему Італії та Риму. І тому личать два слова про римське право.

Воно, як відомо, виключає сваволю серця. Покоїться воно, як відомо, на різноманітних блискучих штуках силогічної техніки. Важко, однак, визначити, де чаїться більша небезпека. Немає спору, присуди серця далеко не завжди бували Соломоновими чи Гарун-аль-Рашидовими. Та так само далеко не завжди почуттеві аргументи ніким не контрольованих тиранів витримували конкуренцію блиску, коли йшлося про те, щоб, виходивши з досконалої казуїстики, всадити найкричучішу кривду на цоколь святости. Ось так, як у вирокові трієнтського суду в серпні 1963.

А й між результатами тієї і тієї юстиції важко провести межу. Переможний клич усієї італійської преси, — адже самий факт, що італійські поліцаї стали перед судом, трактовано у ній як національну ганьбу, — о, цей клич маніфестував аж ніяк не раціо римського права! Це було найчистіше почуття.

І тому ще таке. По виході з німецької шахти мені довелося проробити над собою велику роботу. Передо мною стояло завдання повернути свою, у шахті порушену й загрожену, любов до Німеччини. З дитинства я любив її за казки братів Ґрімм. З юнацтва за, скажімо, Новаліса, Гофмана, Кляйста і Едшміда. У шахті було надзвичайно важко жити пам'яттю про ці ймення. Її, пам'ять про Німеччину, топтав черевик німецького таборового дозорця.

Під час другої подорожі до Риму двоє поїздових кондукторів з-за моєї німецької мови спробували виявити до мене зневагу. По тому, як я їм сказав, що я поляк, вони заходилися виявляти до мене пошану. Моя любов до Італії не захиталась. Мені було просто сильно смішно. А що я над усе у світі люблю театральні ефекти, то й їхав я відтоді вже всю дорогу на такий польський пашпорт.

Тепер же, у вересні 1963, після того, що сталось у володіннях трієнтської Теміди, я мушу знов терміново братись до роботи над собою. Фльоренція, колиска Ренесансу — ах, як би не забути! Як би не забути ще іншого численного, що засвоювалося за різних часів з такою незабутньою радістю! І оскільки нещасні і заслуговують на співчуття ті люди, які бажають любити відразу всі нації, то ось, будь-ласка, тут і тема для сліз.

Хоч, як на мене і як згадано, сльози у даному випадкові не обов'язкові.)

Але, зрештою, мистецтво — кожне! — тільки тоді й мистецтво, коли воно мистецтво доторку. Завдання його у тому, щоб спинити увагу на речі, виділити її з злежалого ряду інших речей або з оточення давно вже до неї приліплених речень, намацати її, річ, подати її на таці.

Любов, звичайно, може виявлятись і в тому, що двоє сидять одне проти одного і одне одному дивляться в очі. Але така любов абсолютна і, мабуть, неземна. Щоб відчути те, що перед тобою поза його вселюдським і обов'язковим, треба вміти побачити, яким робом у нього по заглибинах носа перебігає струмочок поту.

Отож, нема ради, про цукровані бороди.

Я ні в якому разі не тверджу, що відкрив в італійцях щось, чого в них до мене ніхто не помічав. Про італійців протягом сторіч написано неозоро. Якщо те, що я про них сказати хочу, і не має місця в котромусь одному творі в цілості, то, я певен того, воно міститься різними частинами в різних звітах.

Тим не менш, я хочу його тут зібрати у цілість.

Цілість така: життя італійців це життя у перманентній боротьбі з комфортом. Прошу не дивуватись, і тут немає друкарської помилки. Я маю на увазі саме те, що італієць затяжно ворогує з комфортом.

Це не означає, що італійці не схильні до зручного побуту, до вигоди у позі, до розслаблювання м'язів, труджених навіть протягом п'ятьох хвилин. Ні, вони якраз надзвичайно схильні до такого: до сидіння зіпершись і ще більше до сидіння напівлежачки. Але з єдиною умовою, саме — щоб те, на що вони спираються, і те, на чому вони лежать, було по можливості найменш до того пристосоване.

Перед тим, як таке ствердити, я багато разів перевіряв свої спостереження і багато разів їх передумував. Ні за що у світі не бажав я прилюдно висловити помилкове свідоцтво. Але воно безпомильне.

При манастирі оо. Василіян на Авентіні працював якийсь час воротарем досить молодий чоловік. Він мав черевце. У рухах він був повільний тоді, коли від нього жадали прудкости, жвавий там, де від нього жвавости не чекали, і звали його Пандольфо Леонардо.

Ми з ним були добрими знайомими у тому розумінні, що коли я приходив до манастиря (саме тоді, за другого приїзду, я розпочав був у Римі працю над літературною редакцією нового перекладу Біблії), то він, замість піти покликати потрібного мені отця, брався розмовляти на всякі можливі теми. Розмова була настільки цікава, що захоплювався нею не тільки він, але, поступово, і я. Поступово ми обидва забували про мету мого приходу. Ось під час тих розмов і зауважив я одну разючу річ.

Ми розмовляли у коридорі. Там можна було курити. Але вже у сусідньому коридорі, який вів до келій, курити було не можна. І от одного разу, коли під час нашої розмови хтось невидимий покли-

digitized by ukrbiblioteka.org

кав звідти Пандольфо, той, перед тим як податися туди, поклав свою цигарету на підвіконня. Але як поклав!

Одне з широкого ряду вікон у коридорі «для курців» було відчинене навстіжень в облитий гарячизною сад з грушами. Підвіконня являло собою добряче обтесану і масивно навислу над садом брилу. Поперек її йшли два або три жолобки. Я не певен тепер, чи не проходили ці жолобки по лініях зіставлення країн. т. т. не певен, чи була брила суцільна, чи не складалась вона з частин. Але факт, що жолобки були півкруглі і що вони — ще важливіше — були ледве вловні.

І Пандольфо вклав свою тліючу цигарету саме у такий жолобок. Діямерт його саме суміщувався з діяметром цигарети. Вона вляглася точно, як припасована, всією своєю довжиною, при чому її вогненний кінчик виставав у повітря.

Пандольфо повернувся секунда в секунду на хвилину, коли лінія тління найщільніше наблизилась до краю підвіконної цямрини, проте за край не зайшла. Він узяв цигарету обережненько двома пальцями, великим і середнім (отже, не вказівним!), і, розмовляючи, курив далі.

З часом я зауважив, що мій Пандольфо робив так щоразу, коли ситуація повторювалась — коли його у розпалі розмови кликав із сусіднього коридору хтось невидимий. Він втрапляв цигаретою у жолобок несхибно. І повертався до цигарети так само несхибно якраз тоді, коли вона догоряла до краю каменя. Одного разу, коли його не було, я перевірив краї жолобків з найможливішою увагою. Не було на них ані слідів обпалювання, ані залишків попелу. Робота була екзактна.

Що правило б у такому випадкові за комфорт? За комфорт правило б, якби Пандольфо, знавши наперед, як часто може бути він кликаний під час куріння із сусіднього коридору, заготував собі таку широку й зручну попільницю, з містками й щедрими дільничками по її берегах, куди цигарету можна б класти навмання, але з певністю, не шукавши оманних каналів, які ведуть у небезпечне незнане. Бо що було б, справді, якби його попіл та й сипався на овальні груші, які, своєю чергою, з громом сипались на ґрунт попід вікном? Щоправда, відносно жолобка він, скажімо так, насобачився. Його працю можна б кожного разу було ставити у приклад годинникареві, який має справу з найажурнішим циферблатом. Але все таки, все таки!

Італійці проти комфорту. Принципово З надр душі.

Вони сплять серед білого дня. Вони сплять не там, де спати зручно, а там, де для кожного іншого спати було б фізично неможливо.

Вони сплять у садках і парках не на гостинно для цієї мети у землю вкопаних лавках, а на бозна з чого зроблених краєчках кромок навколо квітників або просто травників.

Вони сплять на радіяторах авт, огорнуті незримим, але вичутним німбом бензинових випарів, присмажувані благодаттю роз'яреного сонячного проміння. Голова приходиться точно на найгостріше ребро

кабіни. Одна нога впирається у фару, друга в ніщо. Людина спить сном блаженних.

А поруч, у двох кроках — тінь, холодок, затишок, уся змога розлягтись і розпросторитись.

Одного навіть недосвідченого погляду досить, щоб переконатись, які переваги мала б тут людина, що в неї прагнення до зручности здійснюються шляхом простого, безумовного рефлексу. Але італієць погорджує перевагами і зневажає безумовні рефлекси.

Коли ви розмовитеся з незнайомим італійцем, він уже на третій хвилині розмови подбає про те, щоб сісти. Навколо буде стільки або стільки придатних до того предметів. Італієць вибере якунебудь кам'яну тумбочку, на вершку якої змістилася б хібащо ступня нормальної дорослої людини, і то скупенько змістилася б. Він усядеться на неї весь, ще й ноги під себе підібгає. І так розмовлятиме з вами. А ви стоятимете. Бо вам незручно буде появити перед ним ваш практичний розум у науці вигідного сідання. Як не як ви тут гість.

На пошті службовець при віконечку створює для себе і для клієнтів таку ситуацію. Поперше, нема самого віконечка. Подруге, він молода людина.

Службовий простір від відвідувачів ділить увігнута споруда, шинквас, виведений за лініями премудруватого лекала. Віконечко це просто площинка шинквасу перед кожним службовцем. Службовці сидять щільно поруч. Проблема кордонів між ними не існує. Папери одного раз-у-раз потрапляють на територію іншого. Вони обмінюються поглядами щодо подаваних їм листів, обговорюють кваліtет поштових марок і властивості почерку, яким виведено адресу.

А те, що службовець молодий, означає трикротну повільність супроти службовця, який був би тричі від нього старший і сидів би на його місці. Коли ви простягаєте йому листа, він не бере його, а дивиться на вас і співає. Так триває, поки підходить наступний клієнт і пробує простягнути своє послання. Тоді службовець дивиться на нього, теж не бере і теж співає. Поступово збирається гурт. Усі сповнені бажання дати своїм поштовим турботам по змозі найпряміший напрям. Службовець дивиться на гурт, по черзі на кожного. Він співає.

Це, звичайно, не остаточне бельканто. Тут щось середнє між речитативом та мугиканням. Але це все таки спів. Солоспів у супроводі хору з затуленими ротами.

З затуленими, бо гніватись було б усе-одно безглуздо. Якщо ж ви службовцеві підморгнете, мовляв, ви розумієте, він підморгне вам у відповідь, і між вами виникне дружба. Воно не означає, що наступного разу він вас обслугує швидше. Але воно означає, що наступного разу він вас упізнає і поведе з вами розмову. Якщо ви й далі наполягатимете на тому, що ви поляк, симпатія вам забезпечена на все життя. При тому неодмінно виявиться, що хтось із його колеґ за прилавком уміє сказати «дзєнь добри». Щоправда, коли ви розмовлятимете з ним далі, той утече, бо більше він не вміє.

digitized by ukrbiblioteka.org

Службовець починає полагоджувати справи щойно тоді, коли переконається, що полагодити їх у відведений для того термін неможливо. Але саме тоді він полагодить їх вчасно і найточніше. Що більше перед ним накопичиться охочих до кореспонденції людей, кожного з яких він розглядає як жадану додаткову перешкоду, то міцніше забезпечена гармонія для його душевного стану. Тоді не тільки він сам, але й усе в ньому співає, і тоді він діє безпомильно.

Усміхнутись, мовляв, ви розумієте, повинні ви й на острові Іскія. (Місцева вимова «Ішкія», і навіть просто «Ішка».) Там ви повинні всміхнутись до шофера так званого «мікротаксі», всміхнутись у той момент, коли він вирушає з своїми пасажирами від порту в гори.

Що таке «мікротаксі»? Ніщо інше, як звичайний мотоцикл з причепленим до нього возиком. Над возиком зведено халабуду. По її боках та на дашку почеплено безліч стрічок, султанів, пір'я, прапорців і срібних шоколадних папірців. На возику ледве-ледве зміщуються двоє туристів. Їм тісно. Вони сидять майже один в одному. А найнезручніше, звичайно ж, самому водієві. Він сидить на сідалі мотоцикла, джигітуючи на ньому з підібганими ногами.

Туристи, — особливо, коли вони німці, — ставляться до своєї подорожі серйозно. Шофер до туристів ставиться теж серйозно і серйозно бере з них гроші. Але якщо ви, бувши свідком від'їзду, всміхнетесь до нього, йому буде приємно, що ви його зрозуміли. Він усміхається одвітно і підморгує. Стрічки майорять.

По узбережній юнак у фартушку, що був свого часу білий, рухає котушку з тросом. Він дає їй початковий рух носаком і дивиться, куди вона попрямує. Коли вона прямує не туди, куди треба, він задоволений. Раз-у-раз спиняючись, перемовляючися з іншими, озираючись на картагенські кораблі, заготовані у порті для кінознімань, він повагом підходить до котушки і пхає її знов. І знов дивиться. І котушка знов котиться не туди, куди треба.

В Олімпійському театрі, що його збудовано у Віченці в XVI сторіччі за проєктом Паллядіо, розташовані півколом сидіння так само, як і бюра на пошті, не мають розмежувальних окреслень. Глядачі сидять на своїх місцях приблизно.

Але справа не тільки в тому. Справа ще й у тому, що архітект з геніяльною прозорливістю передбачив, чого найбільше потребуватимуть відвідувачі майбутніх урочистих вистав. Сидіння, які являють собою амфітеатрально побудовані ступінки, зроблені так, що той, хто сидить перед вами, сидить на ваших ногах. Щоб він сидів не так, а по-людському, тобто просто на дереві виступка, вам, звісно, треба було б забрати з-під нього ноги. Але як ви це зробите, коли між ним та бортом вашої ступінки ноги не можна поставити навіть поперек?

Ноги глядачів не затікали б лише у тому випадкові, якби всі вони, скільки їх зміщує заля, тримали ноги у повітрі, над головами тих, що сидять попереду.

Італієць, одначе, шанує театр і поводиться у ньому пристойно.

Муляє? Тим цікавіше. Тим зосередженіше стежить він за ходом класичної п'еси, що її грають перед ним на рельєфному кону.

Якби його посадили у м'який фотель і відміряли перед його ногами два метри вільного простору, він би нудьгував.

У багатьох містах під час богослужень, у тих моментах, коли інші католики стають навколішки, італійці роблять інакше. Вони беруть стільці, що стоять тут таки у довільній кількості, приводять їх у стан нетривкої рівноваги (т. т. з чотирьох ніжок опираючи тільки дві) і ставлять на площину сидіння під кутом одне коліно.

Раціональніше воно тільки на перший погляд. Насправді тут куди більше ризику, ніж тоді, коли просто схиляються на чесну підлогу. Бо може посковзнутись і стілець, і сам той, хто на нього так газардово спирається. Потрібно щонайбільше пристосувань з потенційною вибуховістю, щоб італієць міг як слід зібрати думки у молитві.

При бічній стіні церкви, у дерев'яному дімку сидить видний до половини чернець і читає довгу книгу. В засягу однієї з його рук грубший кінець хворостини, другий кінець якої, тонший, звисає у просторінь нави. При бажанні ви, проходивши повз нього, можете припасти на коліно, і він охристить вас хворостиною по плечах тим робом, яким, за допомогою меча, колись посвячували у лицарі. Тичка м'яка, пружна, дотик її лагідний. Дотик відпускає певну кількість певного роду гріхів.

Я вірю у такі речі. Точніше: вони мені не перешкоджають вірити у чинність каяття, якщо при тому про каяття думають з усією увагою. Адже за межевих ситуацій моляться і не в таких позах, і молитва тим не менш буває щира і дійсна.

Що я при тому подивляю, так це самого ченця. Він відбуває з вами операцію, не відриваючи очей від книги. Він читає її суцільно, не зважаючи на безперервне човгання ніг і різнонапрямний рух відвідувачів. Нема ради, так йому зручніше, ніж у королівстві келійного безруху.

Театральною термінологією таке називається: прилюдна самота.

У театральній школі ми робили схожі вправи. Один у думці рахував, а другий задавав йому запитання. В інтересах запитуваного було відповідати не зразу, а, запам'ятавши запитання, спершу пробити чергову дію з рахунком. Бо відповідь автоматично кликала нове запитання. Щоб не заплутатись, волею-неволею вдавались до найпильнішої координації власних мисленних здібностей. Так розвивано сценічну уважність.

Але ті вправи мали характер утилітарний. В Італії воно у собі носить глузд самоцілі.

За кульмінаційний пункт італійського ставлення до життя править вуличний рух.

Він, поза сумнівом, має систему, але зрозуміти її годі. Під кінець тижня він набирає звучання радісного пекла.

digitized by ukrbiblioteka.org

Авта й моторолери, велосипеди і запряжені кіньми (так!) кабріолети виїздять і вилітають з найнеймовірніших місць і напрямів. Вони з'являються просто і навкоси, фронтально і навпаки, з-за дерев і з-за кіосків. Вони виникають одне з-за одного і мало не одне з одного, вони обганяють одне одне і мало не перескакують одне через одне. Вони мчать одне всупереч одному, одне перпендикулярно до одного, одне крізь одне.

Я переконаний, що нераз бачив, як італійські авта випурхували з горішніх поверхів будинків і ще в повітрі одне одне перетинали. Бо, зрештою, чому ні?

Гарчання, тріщання, постріли моторів, зойк і скрегіт зубовний виповнюють під кінець тижня вулиці, брук, тротуари, береги римської річки. (Не кажіть на неї «Тібр», бо вас не зрозуміють. Кажіть: «Тевере».) Висока містерія італійського вуличного руху.

Якби ним спробував керувати поліцай з мюнхенського Штахусу, він уже на першій хвилині спричинив би аварію. Тут рух керується сам собою, внутрішньою солідарністю та взаємною допасованістю всіх складових часточок. Навіть коли вулицею стугонить авто, ведене автентичним персонажем із «солодкого життя», ведене врозріз із взагалі будь-якими уявленнями про межу між порядком та хаосом, у тому числі й з італійськими уявленнями, — навіть і тоді катастрофа не стається. На самому урвищі раптової своєї зиґзаґи такий, як у нас кажуть, «лихач» усе-одно оминає стик, як в останню дольку секунди радарним почуттям оминає кажан усяк простягнутий у темряві дріт.

І, зрештою, існує можливість перевірити, чи воно дійсно так. Але для того вам конче треба подолати ваш навіжений жах перед цим столпотворінням бодай на мить. Увібравши голову в плечі, повинні ви пересікти вулицю, не зважаючи ні на що, навперейми всім можливим коліщатим засобам пересування.

От тоді ви й переживете чудо. З усіх боків навколо вас іздиблять-ся й спиняться води Червоного моря, і ви перейдете наміченою лінією цілий та неушкоджений. Тріюмфальні погляди водіїв сяятимуть на вас. Вони святкуватимуть своє досконале вміння на краю прірви знайти вихід із сповидної ролі вбивці пішохода. Вони махатимуть на привітання руками і кричатимуть до вас приязні слова.

Вулканічні краєвиди свідчать про той виклик, що його сперовіку було кинуто мешканцям Апенінського півострова. Мешканці зрозуміли виклик. Вони прийняли його залюбки і погодилися небезпечну базу удобрювати зустрічним пляном небезпек.

Так утворилось італійське життя на природних і штучних вулканах. Геологія стала соціологією. Соціологія породила націю.

Італієць майже така сама «людина повітря», як і наш Менахем Мендель. Але, як і цей останній, італієць є собою і у Штутґарті, і у Чікаґо. Відсутність ґрунту не спричинює безґрунтянства.

На краєчку кручі, там, де з наступним кроком уже починається

цілковита ніщота, будує італієць міцне, виразне, гостре переживаннями і гостре формами буття. Халупи, у дрантиві дахи яких заткано телєвізійні антени, здається, ось-ось заваляться від самої ваги тих тендітних антен. Але вони не завалюються. І так у всьому. В житті духовому, в економіці, у політиці

Спробуйте, справді, створити такі форми для подолання словесного матеріялу, як сонет і терцина, форми, що потребують нечуваного напруження розумових здібностей, — і спробуйте їх так суверенно здійснювати.

Спробуйте вигадати такої несусвітенної величини паперові гроші, оті славетні десятьтисячелірові плахти, що ними б, властиво, столи застеляти, — і спробуйте їх так невимушено носити в нагрудних або бічних кешенях.

Спробуйте у самому осередкові так званої відтулини наліво, в якій християни яснішають, а комуністи обіцяють їм парляментарну підтримку, винайти ще додаткову труднощ у вигляді фантасмагоричної китайської течії, — і спробуйте отак упевнено балянсувати в усьому шабаші винятково ускладнених умов політичної гри. (Цей абзац — додаток 1963.)

Найподивугідніше те, що, як сказано, в Італії все встигається. Не «не зважаючи на», а саме «завдяки» постійному утворюванню перешкодних обставин. Хто має ввесь час справу з пересилюванням опору, — байдуже, дійсного чи уявного, — той знає ціну добре зробленій речі і знає ціну добре зробленому життю.

Італієць ані на мить не буває бездіяльний. «Дольче фар нієнте» — вигадка бедекерів для заможних подорожуючих.

Італійський робітник — один з найкращих у світі. Італійська робітнича кляса — одна з найсолідарніших.

На Заході мені густо доводилося чути таку думку. Мовляв: для «росіян», т. т. для всіх нас укупі, скільки нас там є національностей, форми життя, що їх ми маємо, цілковито відповідають нашій ментальності.

Сількись! Я знаю напевне одне: ми справді маємо життєву школу. Випещений повоєнними господарськими чудесами суб'єкт, живцем перенесений у наші обставини, вже на першому тижні нового буття застогнав би від відсутности нафтових печей і клозетного паперу.

І ще одне я знаю напевно. Якщо хтось на Заході личить нам у товаристві побуту, то це якраз італієць. І темпераментом, і повною вимовою звуку «р», і вмінням жити серед найхимерніших невигод. Для нього ота «апертура а сіністра» — нічого страшного. Навпаки. (Цей абзац — теж додаток 1963.)

Італієць уникає вигідних речей, бо любить обхідний шлях. Парадоксальним робом, замість створити базу добробуту безпосередньо у себе вдома, він вибирається до чужих країв і шукає можливостей там.

Але, знайшовши, він усе несе до гнізда. Він нічого не розтрачує. Він їде у відпустку, навантажений незграбними валізами. Якби

digitized by ukrbiblioteka.org

не знати точно, що ці валізи зроблено на Заході, можна б подумати, що він їх позичив у музеї громадянської війни у Сибіру чи на Україні.

Валізи неоковирні, але в них те, що дійсно потрібне для життя. Вони стоять поперек проходу і заважають ходити. Але італійський відпустник розташовується на них, немов у раю.

Утрете я їхав до Риму разом із своєю дружиною Елізабет Котмаєр. Співподорожними римлянами були знов неаполітанці.

*

Так тоді Неаполем нехай і почнеться мій короткий додаток до ілюстрованого довідника з бюра подорожей. Бо якщо ви не відкладете довідника і не напишете до нього додатку, то тоді ви неправильний мандрівник. Тоді ви самі додаток.

У Неаполі був довгий час один із осередків заперечення Італії. Він звався: Королівство обох Сіцілій. (Друга Сіцілія — сам острів Сіцілія.) Заперечення Італії значить — ствердження Риму.

У Національному музеї конче варт побачити вивезену з помпейських руїн мозаїку з битвою Олександра проти Дарія. Всесвітня імперія почалася тут. Мозаїка у тонах теплої цинобри й жовтини.

Крім того треба спинитися біля великих статуй варварів і подивитися на них у профіль. Профіль повториться потім у погруддях пізніх римських імператорів, виставлених у ґалерії здовж заль із картинами у фльорентинських Уффіціях. І повториться в обличчях трьох волхвів на мозаїці поклоніння у Равенні (церква С. Аполлінаре Нуово). «Троє царі» в русі, вони поземі. Вони порушують вертикальний ритм усіх інших фігур довгої смуги. Інші фігури стоять обличчям до глядача, а ці у профіль. Профілі наші, динарські. На головах червоні ковпаки. Революція, наслідком якої Рим став інтернаціональний.

Не проходьте байдуже повз вуличні сцени у Неаполі. Зграя хлопчаків раптом ділиться на дві партії і заходжується навкулачки. Замітач похилого віку, але юної вдачі береться до них з мітлою, і хлопчиська розсипаються. Розсипавшись, проте побачивши, що ми стоїмо й дивимось, вони, кожен із свого місця, колективно показують на старого і собі на лоба. Ми дожидаємось, аж поки вони в унісон запитують нас, чи ми американці. І тоді йдемо далі, до моря.

У бічні завулки не заходьте. Станьте там, де вони починаються, коли хочте, і подивіться. Далі не йдіть. Те, що про них написано (т. т., що з розвішаної там угорі білизни капає на голови), — правда.

У самих Помпеях вражає те, наскільки природні катастрофи милосердніші, ніж руйнування, вчинювані рукою людською.

У Помпеях залишилося стільки всього в цілості, що по ньому можна у деталях прочитати цілу історію побуту. У Варшаві після останньої війни автентичної старовини не залишилося. Те, що сьогодні народ, трудолюбний аж до розпачу, імітаційно відбудував, стало

можливо лише завдяки збереженим рисункам італійського мистця Каналетто.

Помпеї та Геркулянум зруйнував не Везувій взагалі, а конкретний кратер однієї з його командних висот. Вона зветься Сомма, і найвища її точка — 1 132 метри.

Кратер не заспокоївся й досі. В його котловині здіймається молодий конус (утятий) з попелу. При кожному вибухові образ його переживає зміни.

Від Неаполю веде морська дорога до згаданої Іскії. Над Іскією уночі місяць. Його розкладене повторення у воді вершечком свого трикутника силкується наздогнати вершечок світла, що відбивається від нашого зворотного пароплавчика. Точки світла близькі одна до одної, проте вони не торкаються. Проміжок між ними, темна, м'яка порожнеча, мабуть, і є те, що носить назву романтичної іронії. Теоретично, принаймні, це можна збагнути.

Інша морська дорога провадить через Сорренто (місцева назва: «Суррієнто») до Капрі. У горішній частині цього острова, яка має ім'я Анакапрі, довгорічно живе видатна людина, перший український перекладач повного канону Біблії, о. Іван Хоменко.

О. Іван — рудий велетень, подолянин, земляк, гостинний панотець запорозького кшталту. Капрі він називає Хортицею. Вино на його столі — з виноградників, що в'ються тут же, по схилах.

Та не пийте багато вина в Італії. Якщо ви конче бажаєте сп'яніння, то до щедрих послуг стоять вам там незліченні інші можливості.

Колиска Ренесансу. У мене у щоденнику записано (зберігаю пунктуацію): «Фльоренція. неділя 9. вересня. на великій нашій подорожі. звіт слідує.» Ніякого звіту по тому не слідує. Має послідувати тут.

Про Фльоренцію писати, ясна річ, найважче. Вихід хібащо у тому, щоб, бродивши містом, поставити себе поза законами, які діють у володіннях екскурсоводів. Ви тоді автоматично підляжете законам джунглів, але зате дістанете змогу побачити те, що хочете ви, а не що хоче хтось за вас.

Хто так не робить, той думає, що Давид, який стоїть на площі Синьйорії, — оригінал. Тим часом, первотворний Давид у ґалерії Академії, там само, де стоять і декілька незакінчених бранців. Ще одна копія Давида, бронзова, височить на горі, на майданчику, який носить ім'я Мікель-Анджельо.

Ще коли я вперше побачив тривимірну Давидову подобу (в ленінградському Ермітажі), у мене виникла підозра, що він коротконогий. Фотографіям статуї я, звичайно, не довіряв, бо там міг бути так званий ракурс. Подоба, однак, була, як сказано, об'ємна, і можливість хибного уявлення тим самим зменшувалась.

У Фльоренції щедрий вибір перевірити гіпотезу. Моя теорія, мовляв, на репродукції твір завжди точніший, ніж в оригіналі, розповсюджується тільки на малярство. Для скульптури вона нечинна.

digitized by ukrbiblioteka.org

Коротконогість Давида найкраще знати саме на первотворі в Академії. (Інший Давид, бронза Донателльо — не коротконогий.)

Проте, стоїть Давид у перспективі ґалерії вигідніше, ніж стоїть Венера Мілоська у перспективі однієї з люврських палат. Його свідома протипропорційність грає-виграває куди переконливіше, ніж система обсягів Венери, яку хтось потім довільно взяв за норму й зразок жіночої фігури. В усякому разі, модерні жінки протестують проти неї. Модерні чоловіки проти Давида — ні.

Зіставлявши в одному й тому самому приміщенні закінченого Давида і незакінчених бранців, можна дістати уявлення про поведінку майстра під час праці. Він тесав справа наліво, діягоналею вниз, майже не примірюючи, але завжди влучаючи. Рухи споріднені з тими, що їх робить жіноча рука, оперуючи квачем. Вони такі ж безкомпромісові.

На Давиді видно, що виходило, коли майстер доводив сницарювання до кінця і потім свій твір полірував. На бранцях видно, що виходило, коли він не мав часу впоратися з задумом. Виходило нове бачення. Виходив імпресіонізм. Принаймні, так зрозумів був це Роден.

Як уже натякнуто перед тим, мої судження про скульптуру слід брати з застереженням. У мене відчуття цього роду мистецтва недорозвинуте, і я, наприклад, був захопився групою Баччо Бандінеллі, яка стоїть перед Паляццо Веккіо і зображує Геркулеса та Какуса.

— І не соромно? — сказала тоді моя дружина.

Я подумав і погодився: соромно. Соромно, однак, було тому, що я не знав точно, чому має бути соромно. (Дружину, своєю чергою, я присоромив за іншої нагоди. У Римі, у Сикстині туристи брали в руки дзеркальця і роздивлялися в них знизу на частини пляфону. Так зручніше, бо не треба задирати голови. І Елізабет Котмаєр теж заходилася так робити. І було воно справді ганьба, коли взяти до уваги, що сам майстер, розмальовувавши стелю, не полінувався пролежати на риштуваннях із закинутою назад головою чотири роки ще й вісім місяців.)

Рисунки, розкладені для розгляду з будиночку Буонарроті, теж не оригінали. Вони — дуже чітко виготувані копії. Оригінали в Уффіціях.

Древній квасолеподібний пояснювач, який водить по кімнатах будиночка, буде вам показувати і оповідати про все так пластично, що ви зрозумієте його, навіть і одного слова по-італійському не вмівши.

Старенький напрочуд гідний у поведінці. Вашу приватну подяку він візьме з такою елеґантною самозрозумілістю, що ви не відчуєте жодного збентеження. Ані ви, ані він не вважатимете цю подяку за «чайові».

Ви добре зробите, коли з горішнього згаданого майданчика над містом підете до Бельведеру пішки. Путь веде великим півколом, де у вас подорозі буде все: виноградники, очерети, кукурудзяні схили, купол собору, видний нанизу і, одночасно, сливе нарівні з вами.

Перед самим Бельведером починається покручена й вузька вулиця. Вона зовсім така ж, як і у Помпеях, тільки що без вдавлених слідів від коліс. Помпеянці не знали шин. Їхні колеса твердо скородили брук.

На Бельведері легені виповнюються раптовим простором. Під Бельведером сади Боболі.

Мавши менше років, у сади можна перескочити просто через залізну ґратовану браму. А ось так доводиться йти в обхід, крутою вуличкою наниз, повз дім, де мешкав Ґалілей, ген аж до Паляццо Пітті. Тоді, крізь портал палацу, ви потрапляєте у сади. Там можна знайти і затишок, і гомін, і статуї, і стиль, і декаданс, і звичайні дерева — усе на вподобу.

Неділями музеї та палаци безкоштовні. Лише встигайте розподілити час. І не йдіть, не йдіть за екскурсоводами.

Соборний купол височить над будовою, ріб якої носить популярну назву ґотично-тосканського. Термін потребує пояснення.

Так збудовано всі старі церкви Фльоренції. Ґотичний — бо був обов'язок моди. (Собор, наприклад, почато будовою 1296.) А «тосканський» означає ось що.

Воно означає ніщо інше, як тільки те, що італійці, підлягавши моді, підлягали водночас безугавному почуттю внутрішнього протесту. Саме тоді, коли на півночі ґотика сягала вивершення у «палаючих» підсумках своєї досконалости, в Італії бунт проти неї був уже сливе відкритий. Її ховали від ока людського, як ховають під одежею познаки випадково вхопленої сверблячки. Її обліплювали ззовні, чим тільки могли, щоб оманою декорації усунути в поля зору нестерпні для південної людини кути й вигини ґотичної конструкції.

Фльорентинський собор пороблено знизу до верху мармуром настільки потужно й, сказати б, пристрасно, що крізь враження зовнішньої приземности та доведеної майже до крику строкатости годі й збагнути, як його насправді побудовано. Воно тим більш подивугідно, що строкатого ефекту досягнуто абсолютним мінімумом барв. Їх, кольорів, точніше відтінків — достотно три: білуватий, зеленкавий і малиновий з ухилом у фіялковий.

Дзвініця, розпочата будовою, як твердять, Джотто, поставлена при соборі, проте не щільно до нього, мабуть висока й струнка, подібно до всіх дзвініць світу. Вона, мабуть, теж злітає вгору, до небес. Із-за способу її облямування цьому, однак, ніхто не повірить. Дзвініця прямокутна, на вигляд чи не квадратова.

Року 1461 на собор остаточно ліг купол Брунеллескі, людини з важким характером. Долю тосканської ґотики було припечатано. Повторений у ще більшому вимірі купол Мікель-Анджельо, людини з ще більш важким характером, увінчав будівлю, вже й конструйовану спеціяльно під той купол: собор св. Петра у Римі.

Ті, хто вимірювали постать врубелівського Демона, свідчать, що анатомічно вона бездоганна. Безпосередньому глядачеві цього не

digitized by ukrbiblioteka.org

видно. Від глядача дійсність фігури затулено неймовірними подовженнями та несподіваними скороченнями фарбного покриття. Є мистці, що до нестями кохаються в таких вправах.

Численні германізми своєї історії італійці подолували спершу зсередини, психологічно, потім на поверхні, визвольними війнами. А з германською архітектурою вони сподіяли навпаки: спершу заляпали, карикатуризували її фасад, а щойно тоді вправили на свій лад кістки самого будовного скелету.

Не дивина, що слово «ґотика» виникло саме в Італії. Мовою Ренесансу воно, як це загально відомо, означало «варварство».

(Приблизно тоді ж само поконувано й візантійщину в малярстві. У традиційно компоновані постаті Джотто вмальовував обличчя, техніка виконання яких виставала з техніки всього іншого. Такий спосіб зображення дістав назву «старовинної доброї манери». Треба було цілеспрямованих зусиль цілих поколінь, щоб «старовинний» новий засіб розповсюдився на всю фігуру, на краєвид, на інтер'єр, тобто — щоб манера стала справді доброю.)

До речі, тема варварства. Фльоренція по-італійському зветься Фіренце. З цього приводу слід влаштувати невеличкий скандал.

«Л» у назві випало на тих самих правах місцевої діялектальної вимови (виросло пізніше у канон літературної мови), на яких, на ґрунті говірки (потім теж зведеної у сан мови), утворились форми ймень Київ чи Львів. Тим часом, усі немісцеві вимови, виголошуючи ім'я міста, зберігають за собою право на первісне латинське повнозвуччя елементу «фльор». І право це таке ж священне, як і право чужинців вимовляти «Києв» і «Львов».

Чувши таке, патріоти, одначе, бліднуть, починають трястись і поступово переходять на судороги.

Цей душевний стан призводить, поперше, до засліплення. Обурене підсвідомість хронічної неповноцінности втрачає з овиду факт, що «Києв» і «Львов» достеменно такі самі не російські утворення, як і «Саратов» (а вже не казати про «Ярославль» і «Томск»). Усі вони старослов'янські.

Подруге, наші національні герої страждають ще й на елементарну непослідовність. Оповідаючи українською мовою, де вони бували в Італії, вони не кажуть: «був у Наполі». Кажуть: «був у Неаполі». І не кажуть «Січілія», а кажуть «Сіцілія» (ба й «Сицилія»!). І не кажуть «Дженова», а кажуть «Ґенуя».

Різниця між росіянами та нами, серед іншого, у тому, що росіяни пишаються на свою слов'янську переємність, а ми...

А ми, властиво, не знати що. Поки у Ватикані називали нашу Церкву рутенською, ми були незадоволені. А почали називати українською, — ми й зовсім схвилювалися. Мовляв: уривається традиція.

У Римі попід Форумом є пізніший мур, у вуличну сторону якого вмонтовано кілька рельефних мап. Вони унаявнюють етапи розпросторення Римської імперії.

Найбільш роздутою була вона за імператора Траяна. Побачивши

це на схемі і згадавши при тому, скільки, наприклад, румунів називаються Траянами, ми весело сміємося. Нам добродушно кумедно, що історія румунської літератури офіційно виводиться від Овідія, який адже й справді помер на території бравих скотарів та кукурудзярів, і що на цій території можливі такі, приміром, іменні сполуки: Тіт Попович.

А от рідко ж кому спаде на думку посміятися з того, скільки колишніх наших пражан називаються Мирославами і скільки Святославів, Ярославів, Ігорів є серед галичан. (Я Ігор інакший. Мене мама так назвала не з патріотичних міркувань, а з мотивів екзотики.)

Роблю цей скандал насупроть тому, що подих національної гідности в нас примудрюються заступати задушною ядухою націоналістичного крохоборства.

Та стривайте, ми ще у... у Фіренце. І ще є сюди стосовна тема.

Не шукайте у церкві Святого Хреста тієї фрески Джотто, де губатий Юда цілує Христа. Фреска у Падуї. (І не шукайте статуї Коллеоні, як я це одного разу робив у Фльоренції. Не шукайте, бо хоч вам і розповідатимуть спершу з усією докладністю, як її знайти, — і так робитиме навіть вуличний поліцай, — все-одно знайдеться нарешті хтось холоднокровний, хто скаже вам, що статуя у Венеції.) Але зате шукайте у Санта Кроче гробівців.

Там автентичні гробівці Мікель-Анджельо і ще інших синів Італії. А з приводу саркофагу Данте у вас із ченцем, який сидить поблизу на лаві і то молиться, то просто так собі сидить, відбудеться така розмова:

— Скажіть, будь-ласка, це ж не справжній саркофаг Данте?

— Що, прошу? Так, це справжній саркофаг Мікель-Анджельо. Він тут лежить похований.

— Я знаю, дякую. Але Данте? Адже Данте не тут похований?

— Ні, ні, Мікель-Анджельо похований саме тут. Ось у цьому гробівці. Бачите? Погруддя за шкіцом Вазарі, роботи Баттісти Льоренці, Джованні делль'Опери та Валеріо Чолі.

— Авжеж. Дуже добре, дякую. Але Данте? Прах Данте не тут?

— Ні, ні, саме тут. Прах Мікель-Анджельо саме тут. Ось у цьому гробівці.

Це означає найточніше, що прах Данте не тут. Гробниця тільки репрезентативна. Данте похований не у Санта Кроче і взагалі не у Фльоренції, не у своєму родинному місті.

Данте похований у Равенні.

Його гробницю ми знайшли подорозі між відвідинами базилік з мозаїками. Гробниця притулена в куточку, в тупому збігові вуличок та сходів. Знайшовши її, ми не зайшли відразу, а пішли спершу розшукувати квіти. Повернулись ми, роздобувши подвійну лілею, два білі вистріли одного стебла.

Коли ми підійшли до гробниці вдруге, то помітили, що ззовні її стоїть уже не одна людина, а стоять троє: крім доглядача, який

digitized by ukrbiblioteka.org

був і перед тим, ще двоє поліцаїв. Він їх явно покликав, і це було явно наслідком того, що доглядача — саме його — ми спершу були запитали, де можна дістати квітів.

Гарно сиділи на поліційних головах їхні трирогаті головні убори. Ще красніше зависочіли вони, коли при нашому наближенні поліцаї, вкупі з своїм компаньйоном, щось наче виструнчились (принаймні ми мали тверде враження, що вони виструнчились). Водночас обличчя їхні зайнялись вибуховими усмішками, і кожен з них підняв обидві свої руки (що вони підняли руки — це напевно).

Ані Елізабет Котмаєр, ані мені до того ніколи не доводилося проходити тріюмфальним маршем, навіть так, щоб — як у даному випадкові — бодай з одного тільки боку була шпалера. Недосвідчені у прийманні парадів, ми тим легше віднесли імпровізовану врочистість не на власну адресу, а на рахунок квітів. Точніше: на рахунок того, для кого квіти було призначено.

Але, звичайно, було приємно не тільки за нього, а й за себе. У гробниці, неймовірно тісній (не зважачи на те, що сама труна, пласка майже до двовимірности, посідає у ній найскромніше місце), крім нас двох могло ще зміститися щонайбільше четверо-п'ятеро осіб. Їх було там, щоправда, здається, шестеро, проте це уможливлювалося виключно тим, що місце однієї великої людини заповнювали двоє маленьких. Простіше сказавши: там була родина з дітьми різного віку та розміру. Іскра нашого двовінечного стебла перестрибнула й на цих людей, і коли ми поклали лілейну данину на саркофаг, вони всі хором загукали й заапльодували. І було за них приємно теж. Було приємно за кожного зосібна і за всіх разом.

Було приємно, що відбулась не офіційна, обстрілювана фотоапаратами й телевізійними камерами церемонія, а просто в одному фокусі зібралися добрі бажання кількох незнаних одне одному, а поготів світові, людей. А що я вірю у чинність такого фокусу, то про це дивись тут вище, у пасажі про ченця-читця з його простягнутим над спраглими каяття молитовним батіжком.

У Равенні є ще інша гробниця: готського короля Теодоріха. Вона в усьому відмінна, і переживання у ній і навколо неї так само відмінні.

Гробниця (її горішній поверх) також містить у собі саркофаг. Він не Теодоріхів, і в ньому взагалі ніхто не лежить. Тим не менш суцільні екскурсії німецьких відвідувачів, що їх чи не щогодини випускають із себе над'їжджі автобуси, обкружують гробівець у діловій пошані. Можна при тому помітити, що не меншою пошаною проймаються вони з-за цифрових даних щодо гробничої бані. Вона, зроблена з однієї брили істрійського каменю, метр завтовшки, одинадцять у поперечникові, а важить близько триста тонн. (Німці знали цифри напам'ять і проказували їх уголос. Я, з дитинства назнаменований рахунковою забудькуватістю, відновлюю їх тут за придбаним у Равенні альбомчиком.)

Германським нашим трибутом пам'яті короля було те, що ми силь-

но накричали на один німецький гурт. Елізабет Котмаєр кричала на німців особливо надхненно.

Було так. На початку кипарисової алеї, у перспективі якої видніє гробниця, стояла досить маленька і досить літня жінка. Вона, сердешна, мусіла саме стояти, а не сидіти. На її обов'язку лежало перебувати незмінно під таким кутом супроти доріжки, щоб одночасно бачити обидва її краї, тобто — без перерви тримати в полі зору обидві межі, переступати які мандрівникам заборонено. Справа цілком зрозуміла: місто не бажає, щоб навалою захожих людей топтано травники.

Але для захожих бажання міста не було зрозуміле. Вони залізали на травники, відшукуючи вигідну вихідну точку для фотографування. Маленька жінка у чорному балахоні розпачливо благала їх так не робити, і вони слухались її лише з великою неохотою.

Сцена зацікавила нас. Ми були вже по оглядинах, повертались назад алеєю, і ось опинились перед нагодою конфлікту, завжди такого приємного й бажаного, коли бувають занадто погідні і погода, і повітря, і все розташування краєвиду.

Практичні борці за справедливість із нас абиякі. Ні, просто нам таки справді бракувало підстави трошечки прочистити горлянку. Підставу розкішно утворила обтічна фігура німкені, молодої і, можливо, гарненької, проте оперезаної поперек раннім жиром і обгорнутої споготовленим без усякого смаку облаченням. Чадо господарського чуда, вигнувшися скрипковим ключем, утопилось носом у свою камеру. Обидві її ноги, теж не ідеальної лінії, на правах окупанта порушували незайманність забороненого поля. На всі заклики вартової жінки прийти до розуму вона тільки мовчки витягувала нижню губу.

І наш гнів чудово накипав. Коли він досяг відповідної точки, Елізабет Котмаєр гукнула щось, що в українському перекладі означало б приблизно: «Гей, ти!» В усякому разі воно захитало впевненість озброєної технікою валькірії, бо — на відміну від апеляцій вартової — було вимовлено з позиції граматичної та всякої іншої сили. Туристка підняла нас над апаратом і розгублено глянула на нас. Мій ревучий бас остаточно зігнав її на доріжку.

Що ми з дружиною, вчинивши добре діло, не забуваємо за власну користь, видно з такого факту. Коли гурт наших земляків (!) з ганьбою віддалився й розчинився під склепінням гробниці, ми найсолодшими голосами попросили чатову дозволити нам зірвати по гілочці з кипарисів. О, вона не тільки дозволила, а й нарвала ще нам від себе. І так благий вчинок нагороджується іноді ще на землі.

Гробниця височить, як височіла перед тим у моїх дитячих підручниках і у моїй уяві. Вона височить присідаючи. (Твердять, що вона осідає повільно у землю, але я не певен, чи не йдеться тут просто про архітектурний ефект.)

Присідаюча монументальність вразливо підкреслюється тим, що

digitized by ukrbiblioteka.org

тут же зразу за гробницею розташовано обнесений плотом садок, і в ньому серед квітів бавиться кицька з кошеням.

Кицька тиче лапою своє кошеня тим самим робом, що й скрізь на світі. Поруч Теодоріх. Над Сеною в Парижі, на узбережній і на перпендикулярних до неї провулках пахне одуром квашеної капусти, пахне гнилими помаранчами, сміття лежить довкола без порівняння затишніше, ніж у Римі, ви йдете серед того всього так, що нічого надзвичайного не сподіваєтесь. Але за рогом на вас чекає грандіозна коробочка Собору Богоматері.

Без контексту будня годі спромогтися на той особистий дотик, яким виправдовується життя книжкової ілюстрації. Доторкнутися, помацати чисто фізично ви повинні то там, то там, за певною — нехай і прихованою — послідовністю чергування критичних точок у вашій подорожі. Бо інакше ви не справжній мандрівник.

Як інакше, дійсно, ви перевірите нетотожність граней зовнішнього облицювання у Діямантовому палаці у Феррарі й у популярному фльорентинському палаці Строцці? Ніяк інакше, тільки так: ви підійдете щільно до будівлі й обгладите долонею її елемент. У Діямантовому палаці грані справді «діямантові», їхня пірамідальна осередня шліфована гострота коле долоню. Грані ж палацу Строцці — грані тільки на відстані. Навпомацки кожна з них — подушка: округла, майже м'яка, майже пухка. (За прототипом котрогось із цих двох побудовано «Грановитую палату». Щоб довідатися, котрого саме, треба б поплескати і її по гриві грані. Тут я не можу бути свідком, бо у Кремлі ніколи не був.)

(Додаток 1963. Сюди належить і переживання у Пестумі. Це крихітна залізнична станція, і слово «Пестум» на іржавому щиті написано так само по-домашньому, як «Боярка» або «Жуляни», а також — за розповідями — як слово «Вавилон» на відповідному вокзальчику в сьогоднішній державі Ірак.

У Пестумі від станції ви йдете дорогою, що з неї, якби її поставити вгору на її голову при ступінках двірця, був би прямий сторч: не треба ні праворуч, ні ліворуч. Єдине, що треба пройти: арка, яка вистає з добре надруйнованого поперечного муру. Далі просто — зліва будівлі між дерев за стінами огорож, справа поле. Йдіть собі та й ідіть прямо.

Якщо ви не підготовані до того, що наприкінці дороги, при вступі на поперечну вулицю, на вас раптом зирне чудо трьох храмів, то, вжахнувшися чуда, спиніться, затримайтесь на хвильку. Зайдіть назад за ріг вулиці, так, щоб ще нічого не було видно, наберіть повітря в легені, приготуйтеся наперед пережити жах — і тоді вже переживіть його свідомо.

Така ретирада окупиться, запевняю словом чести людини, ласої до вражень, лякливої при їх першому здійсненні й нахабної після опанування їх.

Коли жах мине, коли він стане солодким, купіть при вході квиток.

Канелюри всіх трьох будов, третя з яких, храм Церери, стоїть на більшій віддалі від двох інших, неодмінно погладьте рукою. Особливо неодмінно погладьте ребра колон у храмі Посейдона. Облицювання їхнього вже давно нема, його здула сіль Тірренського моря. Але ребра гострі й досьогодні. Ними можна й досьогодні порізати долоню, хоч насолода, звичайно, не в тому, щоб порізати, а в тому, щоб тільки подумати, що можна порізати.

Сходи до храмів високі. По них треба стрибати. Як робили це жреці й жрекині, зберігаючи при тому врочистість шестя, — не знаю.

Зверніть увагу, як гостро пахне навколо чебрець. Нарвіть для вашого гербарію.

Простежте приліт гайвороння. Воно літало було, як то говориться у «Слові о полку Ігореві», «на уїддя», а на пообідню перерву прибуло відпочити на площинах, де були колись метопи. Там у нього, гайвороння, гнізда. Обкружні рухи перед сіданням на ґзимси повні щедрої розтратности, за якою годі відразу прознати цілеспрямованість. Але цілеспрямованість невхильна.

Нарвіть чебрецю. Нарвіть акантів. І ще раз погладьте рукою ребра колон.

Промкнені пахощі поля і патос пташого граю відтушовують храм. Храм стає від того ще більш об'ємний.

Ще більш виточнюється його просторова координата, коли між колонами з'являється цяточка людської постаті. Ми сидимо навпроти храму, спиною до памосту дороги, — вже пізнішої, римської — і дивимось на цятку, вписану в портик. Постать радісно киває.

Це той широкоплечий чолов'яга, що зійшов разом з нами з поїзду й запитав нас, де готель, а ми не знали. Він ще був запитав нас, чи варт оглядати Пестум, а ми відповіли, що так, варто, — бо це ми знали. Розмова відбулась по-італійському. Тепер виявилося, що з людиною можна розмовляти й по-німецькому. Ба — по-мюнхенському. І через мюнхенця у жовтні 1963 ми відновили перемир'я з німцями, порушене у Равенні минулого року.

Зрештою, навіть з тими, серед кого живеш довго, посваритися хочеться лише на обмежений час. По равенській сутичці в нас був гарний настрій. Він складався з почуття насиченого гніву й просто приємного почуття. Тепер залишився самий приємний спогад, гнів же вивіявся безслідно.

Так чи так, мюнхенця третім у нашу компанію ми прийняли без будь-яких упереджень. Ми пояснили йому, що таке колони дорійського ордеру. Він сказав, що буде думати над цим, поки ми вдвох обходитимемо храми зосібна. Він сказав, що буде думати лежачи.

Увійшовши у базиліку, ми оглянулись і побачили, як людина, лежачи на кам'яному підмурівку, поклавши кулак під голову, дивиться на храм і думає.

Будови з вапняка. Колони з вапняка. Погладьте, погладьте їх. І нарвіть чебрецю. Нарвіть акантів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Мюнхенець приєднався до нас знов у храмі Церери. Він сказав, що надумався і зрозумів. Потім ще раз приєднався в музеї через дорогу і ствердив ще раз, що зрозумів. У музеї, крім усього, вісім розкішних бронзових сосудів.

До станції поверталися ми втрьох. Перед ресторанчиком на відкритому повітрі мюнхенець завагався.

— Їсти? — спитала моя дружина.

— Я роздумую над плинним харчуванням.

— Чай. Найкраще чай.

— Мюнхенець?

— Чому ні. Саме чай тут личить.

— Тоді вже ліпше вмерти.

Він зайшов разом з нами. Ми замовили цитринове питво. Мюнхенець замовив... пиво.

Але багатокрапку я поставив механікою пунктуаційного шаблону. Вона зайва. Пиво в Італії люксусовий напій, та хоч скільки б воно коштувало, заплатити за нього найвищу ціну для баварця — самозрозумілість. Бож смерть у Пестумі йому, звісна річ, не всміхається. І було так.

Зате ще одна особа німецької національности, жінка, яка сиділа з подругою за сусіднім столом, випила аж цілу склянку вина. Вино її надхнуло. Коли ми вийшли на перон, вона глянула на нашого мюнхенця і, блиснувши очима, гукнула по-італійському:

— Я випила склянку вина. Бережіться, бо я тепер сильна.

Надійшло ще дві німкені. А коли вже підходив поїзд, — що спізнився на півтори години, — то прибуло ще дві німкені. Була, отже, германська навала на Пестум. Захват жіночого супроводу передався протагоністові, нашому мюнхенцеві. Він згадав, що у нього в кешені є сир у круглій коробочці, вийняв його і у нашій присутності з'їв доостанку, всі шість чи скільки там дільничок.

У купе він сидів, мов паша у гаремі. Було радісно. Було радісно, що так багато німців в одному купе. Було настільки радісно, що й я погодився, щоб мене вважали за німця.

І ще було радісно від свідомости того, мовляв, блаженні, в кого гнів короткий.)

Присутність Теодоріха у Равенні промацується у певних первнях, що залишились у перебудованих потім палацах, і у чотирьох його монограмах, що врізьблені у візерунки капітелів на площі. Монограми показав нам, побачивши, що ми їх відчайдушно шукаємо, солідної будови місцевий мешканець. Він дивився на нас, сидівши за столиком відкритого кафе, а тоді повільно встав і показав.

Присутність Теодоріха чути й у тому, що в Равенні, — особливо, якщо ви до неї приїдете просто з півдня, — ви розрізняєте етнічні смуги. Солідні тут люди й у профіль подібні до венеційських дожів, можливо, тому, що у Равенні не обійшлося без перемандрування венетів. (Їх називають ще вендами і, здається, споріднюють на-

віть якось із слов'янами.) Вони повільні в рухах. Вони не зовсім сумні й зовсім не золотошкірі, як ті ацтеки Юрія Клена у сонеті. Проте в них присутнє те, що по-простонародньому називається декадансом. У них великі, заокруглені або й цілком горбаті носи.

Теодоріх, присутній у них, з усіх тодішніх нашесників був найбільш стерпний. Він нічого не руйнував, і на його сумлінні одна лише смерть — автора «Втіхи у філософії». У контамінованій пам'яті народів він залишився у вигляді епічного Дітріха Бернського (т. т. Веронського). Можливо, отже, що й у нього вже був не нордійський, а оцей римський, декоратизований на адріятицькому просторі ніс.

Кінець кінцем, не всі ж германці обов'язково німці. Німців італійці, як то кажуть, шанують, але не люблять. Так вони свого часу ставились і до ґотів, і до лянґобардів. А от сьогодні, бачте, ґотсько-лянґобардська спадщина зрослася з романською, і на її складники високою мірою пишаються.

— Люнґобарді! — прегордим баритоном пояснив нам доглядач у музеї у Віченці, коли ми запитали його, чи не етрускам, бува, належать титанічні кістяки з мечами під склом. (У Віченці, до речі, за проектами Паллядіо зведено не тільки театр, а й інші будівлі. Серед них так звана вілля Ротонда, прекрасна з котрого б на неї боку не дивитися: згори, від церкви, і знизу, з шумливої та запорошеної дороги. А й просто з під'їзду до неї, де стоїть грубенька служниця і не пускає, а тим часом виїздить авто з молодою маркізою Вальмараною, тютелька в тютельку подібною до своєї предкині в музеї. Маркіза виїздить, дивиться на вас овечими очима і їде собі. І ще у Віченці варт порозшукувати всі старі палаци. Дружина, принаймні, так зробила. І ще там сиділи купою хлопчаки і кричали до жінки, яка розвішувала білизну і через рівномірний проміжок часу гарно чхала. Хлопчиська кричали по-французькому: «Санте!» Спершу вони кричали так собі, здебільшого до жінки. Коли побачили, що ми на них дивимося, то заходились кричати для нас.)

Отож, «люнґобарді». А славетну «корону лянґобардів» (або ще інакше: «залізну корону») ми бачили у Монці під Міляном за врочистих обставин.

Нею коронувався Карл Великий, а потім Наполеон. Яким чином потрапила вона до Монци, до церковного скарбу, я не досліджував. Коли ми туди прибули, її винесли на процесію. Ніс її єпископ. Він ніс великий хрест, держално якого було встромлено у гніздо при його поясі, — у таке гніздо, яке прикріплюють до стіни будинка, щоб вставляти у нього прапор. Корона була вмонтована у середину хреста. Вона становила серце хреста. Єпископові було важко підтримувати хрест у рівновазі, важко було балянсувати хрест на приробленій до нього, єпископа, точці опертя. Єпископ був ветхий деньми.

Ми бачили корону в хресті з найближчого близька. Добре виднів вроблений у корону її внутрішній — справді залізний — обруч. За леґендою, його зроблено з цвяха Христового хреста. В усякому разі,

digitized by ukrbiblioteka.org

якщо це й був колись цвях, то прокатано, провальцьовано його зразково. Він являє собою завершений могутній каркас, на якому тримається квітник самоцвітів.

Не знаю, чому Елізабет Котмаєр тут, у процесії, розридалась, — і вона сама того не знає. Можливо, з комплексу компенсації. Можливо, від того, що була спека, і старенькому єпископові важко було нести свій тріюмфальний вагар.

Так отож: «люнґобарді». (Монца лежить у Льомбардії, і назва країни від лянґобардів. Від Льомбардії, своєю чергою, походить слово «ломбард». Семантичну мандрівку від бородатих германців до величання місцевости, — що в ній, між іншим приналежні до неї географічно берґамаски, земляки папи Іоанна XXIII, твердять, мовляв, вони не льомбардці, а таки венети, — і тоді до титулу установи, де люди заставляють речі, коли в них немає грошей, тип цієї семантичної мандрівки я пропоную мовознавчо назвати так: глуздове пересування шляхами безглуздя. В усякому разі, значення слова «камбрбум» без порівняння ваговитіше.)

Душа Равенни — ясна річ, її мозаїки. Про них у щоденнику запис, зроблений у Феррарі у вівторок 11. вересня, звучить так: «мозаїки настільки згущено в середині непримітних цегляних базилік та октогонів що якби з міста утворити обернену сферу вони облили б усе місто з наспою».

Це треба розуміти дослівно. Чим більше можна помилитись у зовнішності будови, взявши твориво п'ятого і так далі сторіччя за сучасну якщо не касарню, то принаймні пошту, чим більш будова призема й грибоподібна, — особливо гробниця Ґаллі Пляцідії, — тим більше можете бути певні: усередині ви задихнетесь від ледве стримуваного кріпильними сотами потопу незліченних барвних камінчиків.

Внутрішнє життя цих будов не можна назвати декорацією. Воно — самоціль. Якщо його перевіряти на конденсування, порівнюючи з життям килимів, то порівняння вийде не на користь останніх. Найнасиченіший «тебріз» чи «хорасан» виглядатиме на ріденький потічок. Якщо тут доречні смакові аналогії, і якщо мова дійсно про солодощі, то варт брати щось, що з-за самої своєї переповненої природи не зміщується в роті, обмазує губи, давить на горлянку: патока, халва, рахат-лукум абощо.

(Додаток 1963. Леле! Про межу насичення і про неможливість її перекрочити ви думатимете тільки у тому випадкові, коли побуваєте у Равенні, а не побуваєте на Сіцілії. Там, у Палацовій капелі в Палермо, де вже по п'ятьох хвилинах перебування ви починаєте відчувати, як золото стін і стель перепливає на ваше піднебіння і заліплює його донестями, і на горі над Палермо, на Монреале, де над усім тяжить Пантократор, Вседержитель, де з кожної закутини, куди б ви не зайшли, видно або його очі, або благословляючу руку, або книгу в іншій його руці, і усе це у безперервному оточенні долі світу й людства гріхопадіння, поневіряння та викуплення, у не-

втримній навалі казкової камінчикової техніки, — там ви довідаєтеся, що ріг щедрот це поняття умовне і що твір людини може бути безмежніший за неї саму.

Особливо — коли ви прожогом, без довгої надуми перелетите з півночі на крайній південь, від мозаїк до мозаїк, від візантійських ґотів до візантійських норманів. Серед помпеянського моря — масноголового, оливкоокого, олієшкірого, — знову різка етнічна смуга. Дорогу на Монреале нам показав норман.

Особливо — коли ви це зробите справді прожогом, коли ваша перша гідна уваги зупинка буде вже на півдні, на Капрі, де ви у жовтні раптом збагнете, що час купання далеко ще не проминув, і тоді радісно кинетесь купувати купальники і попливете у напрямі каменя, що вистає з води, — і ви, о, ви вилізли б на цей камінь, якби те, що там повзало, ви не взяли за скорпіона і не сахнулись назад до берега. А бачили ви колинебудь, як Елізабет Котмаєр сідає на ходу в повітряну душогубку і, зводивши на привітання обидві руки, відпливає дротом у повітря, спершу понад горіховими деревами, а потім понад безоднею, ген удалину й увисоту, на Монте Соляро? Не бачили? Значить, ви не знаєте, що таке вечір на Капрі. Отець Хоменко, влаштовувач цієї імпрези, спекавшися тим робом жінки, веде тоді мене на прогулянку і повнотою віддається роздумам уголос над сучасними й майбутніми судьбами Італії. Ми йдемо над такими урвищами, що навіть і йому, — як сам він свідчить, — моторошно глянути наниз. Що ж тоді про мене казати! Я дозволив собі глянути перед тим тільки крізь видуту вітрами діру в так званій Природній арці, щільно підійшовши до неї тим способом, що міцно тримався за спідницю дружини. У діру — справді лукоподібної форми — видно світотворення. Світотворення як рух морських барв, смуг повітря, скісних ліній каменю і безнастанного зростання рослин. Зфотографувати це можна тільки у першому, поверховому шарі, — і з того не буде істотного образу. Щоб його вловити, треба малювати відразу в кількох плянах: мінливого моменту і всевічного непомітного становлення.

Помпеянський тип: масноголовий, оливкоокий, олієшкірий. У Салерно крізь вікна й відчинені двері крамниць видно продавців. Їх багато у кожній крамниці. Вони існують там не так, як існують продавці на півночі. Вони тут не в об'ємі, а всі на одній площині, вишикувані, неначе до сімейного фотографування у минулому сторіччі. Ви на них дивитесь, і вони на вас дивляться. У них багато часу. Їх нікуди не квапить, нікуди не жене, і тому вони все встигають зробити, ще й мають неозоро часу роздивлятися на вас, на перехожих.

Щоб переплисти з Реджо до Мессіни — і так само назад, — поїзд впливає у велетенський порон. Можна вийти крізь дверцята вагону й зійти сходами на поклад порону. Тоді ви будете особливим робом відчувати поїзд, стиснутий усередині під вами, під вашими ногами.

digitized by ukrbiblioteka.org

Вагітний поїздом порон крутитиметься на всі боки, бо тут йому належить лавірувати. До цього треба ставитись дуже чуйно, бравши до уваги, що саме тут то сходяться, то розходяться Сцілла з Харібдою.

«Італія без Сіцілії, — правильно писав Ґете в «Італійській подорожі», у п'ятницю 13. квітня, — не утворює жодного образу в душі: допіру тут ключ до всього.»

На Сіцілії він побував року 1787, за два роки до Французької революції. По тому відбулась не тільки ця, а й сила інших революцій. Та на Сіцілії все по-старому.

У Монці минулого року ми спостерігали невеличкого хлопчика, автентичного жебрака. Він був лагідно настійний. Його гнали від столів залізничного ресторану, але він усе таки досягав свого. Досягав лагідною наполегливістю.

У Палермо дружині захотілося пройти дорогу до палацу пальмовим гаєм. Можна було пройти й вулицею, але спокусила перспектива зробити багато кроків в оточенні живої декорації з «Аїди». І догода спокусі помстилась.

Ці діти, що нас оточили у пальмовому гаї, не були ані лагідні, ані нелагідні. Ґете, 12. квітня: «Блиск сіцілійських міст, тепер притьмарений — — » Ці діти були притьмарені. У притьмареності вони були закаменілі.

Вони були ні рухливі, ні нерухомі. Вони ніби йшли за нами, перед нами, навколо нас, — але ніби й не йшли. Вони показували собі на рота, мовляв: голодні. Але показували так, наче їм було байдуже, показувати чи не показувати. Один з них ніс довгу ломаку, — але він міг її й не нести.

Під самим палацом нас вирятував від них візник. Він їх розігнав і заходився, своєю чергою, умовляти нас найняти його для чогонебудь: для об'їзду міста або для їзди до двірця, до поїзду. Ми спекались його тим, що просто вскочили у палац і, здається, зачинили за собою двері. Але враження духової присутности і дітей, і візника зачаїлося в нас, і коли ми потім виходили з палацу, то йшли вже здовж стіни майже згинці, так, щоб ні одна жива душа нас не запримітила.

Мені не подобається роман Лямпедузи «Гепард» не тільки тому, що, на моє вичуття, він написаний примітивно. Він не подобається мені ще й тому, що — як собі там хто хоче! — у ньому сіцілійська людина не пройнята остаточним прозванням мистця. Вона в нього вхоплена, зарисована, окреслена, характеризована і так далі. Але вона не просвітлена, не торкнута за серце. Що найважливіше: насправді ця людина зовсім не сонна. Вона чуває не менш, як і всі інші люди. І причина її закам'янілости зовсім не у кліматі, не у гаданому проклятті історії. Усе це дурниці. Причина інакша.

Її не прочуто в усьому об'ємі й у циклі віршів Миколи Бажана. Цикл сильний, проте сила його недостатня. Цикл слушний у своїй однобічності, проте однобічність не доведено до того стану, за якого

можна б говорити про універсальний закон, що усе пояснює. Бо тут справді ключ до італійського буття, і Ґете, відомий з того, що він висловлював тільки самі правильні речі і ніколи не висловлював неправильних, мав рацію й у даному випадкові.

По тому, як службовець у палаці показав нам покої короля Руджеро, — або Рожьє, або Роґера, — і ми ще раз на очу пережили ці південні гордощі на норманську спадщину, він провів нас повз ряд кімнат, де поруч одна одної засідають управи політичних партій, християнські демократи поруч із комуністами, а тоді відчинив для нас на хвильку й двері тієї залі, де відбувається діяльність парляменту, — автономного парляменту Сіцілії!

Двері відчинив він справді лише на хвилю. Але хвилі було досить.

Мені не хочеться вдаватись до алегорії, поготів до алегорії дешевої. Та нема ради. Такої зосередженої густоти повітря не буває навіть у мене в кімнаті, коли я просиджую в ній цілу ніч і накурюю її по всі закутки. Повітря у парляментарній світлиці можна було бачити — бачити достотно, без будь-яких оптичних пристроїв, бачити, як воно висить на стільцях і портьерах.

Ми дихнули, не переступаючи порогу витягли шиї і розглянулися, зробили на обличчях якомога приязніші усмішки і подякували службовцеві. За те, що він дав нам можливість так реально доторкнутись до атмосфери цієї високої гридниці, ми заплатили йому — з власної ініціятиви — аж триста лір. Такого не сподівався й він, звиклий до всього здійсненного і нездійсненного.

Є на світі чоловік Даніль Дольчі. Він ентузіяст Сіцілії не тільки в тому розумінні, що робить усе від нього залежне, аби піднести її господарчий рівень, а й у тому, що у сіцілійському феноменові він вбачає ядро італійської проблеми взагалі. Шукаючи зрозуміння в усьому світі, він побував і в нас на Україні.

Засобів, звичайно, можуть бути тисячі. Тисячі засобів існують так для того, щоб людина була безперервно добра, як і для того, щоб вона була перманентно лиха.

Я думав у цьому зв'язку над кількома заходами і спинився покищо на одному проекті, що його при першій же можливості виконаю. Мені здається, що він дотепний, і тому я хочу поділитися ним з читачем.

Проєкт: утворити свого роду скандальний неперіодичний часопис, на крайній випадок бюлетень. Ідея його полягає у тому, щоб стежити і пильно нотувати випадки, коли котрась принцеса, дружина президента або кінозірка замовляє нову сукню на стільки й стільки тисяч долярів. Поруч з нотаткою — оголошення, яке оповіщає ввесь світ, мовляв, імени такої ось принцеси, дружини президента, кінозірки організується фонд. Запрошуються люди доброї волі пожертвами наповнити фонд так, щоб сума його точно дорівнювала сумі витрачених на сукню грошей.

Я ніякою мірою не ідеаліст. Тим не менш я переконаний, що та-

digitized by ukrbiblioteka.org

ким систематично-непротивленським цькуванням можна досягти успіху. Саме: стосовна особа нарешті отямиться і колинебудь, замість замовляти предмет розкошів, сама ініціює фонд.

У мене є кілька кандидатів на одержання грошей. Думаю, що з них найперший був би, отже, Даніль Дольчі.

Засобів, повторюю, є тисячі.

Тухле повітря офіційних установ — фантом. Його у принципі можна легко розвіяти і отією прославленою готовістю італійців до ризику, і самою, зрештою, природою того повітря, яке існує поза стінами. Але фантом тим і фантом, що він має вигляд непереборної даности, на воротях до якої стоїть насуплене й погрозливе «хо».

Я роблю спробу пояснити суть справи ще далі, коли наводжу аргументи за те, щоб Рим не вважати столицею Італії.

Тут тим часом закруглюю вихідну тему.

У вівторок 10. квітня 1787 Ґете виїздив до Монреале. З запису того дня: «Манастир святого Мартина, розлеглий на височині, являє собою об'ємне розташування... Ченці надали нам змогу обдивитись їхні збірки. Із старовини та натуралій вони зберігають багато прекрасного. Особливо впала нам в око медаля з образом молодої богині, що викликала захоплення. Охоче дали б нам добрі люди відбиток. Та вони не мали нічого під рукою, що хоч якимсь робом годилося б для формування.»

З палермського запису в четвер 12. квітня: «Сьогодні показали нам кабінет медалів принця Торремуцци. З усіх шухляд сміється до нас безконечна весна квітіння й плодоношення мистецтва.»

Ще перед тим, великодньої неділі 8. квітня, Ґете відвідав у Палермо «різні церкви», а потім гостював і у палаці. Які церкви? Про собор, про соборний скарб, де переховується м'яка корона цісаревої Констанції, про гробівці Фрідріха II та його батька Гайнріха VI — ні слова. Про собор на Монреале, про кружґанок за ним, де кожна капітель править за світ у собі, — ні слова. Але зате — античні монети!

Це цікаво тим, що воно ілюструє відвічне явище при зміні мистецьких епох: дивитись, але не бачити.

Ну, так. «Дивитись, але не бачити» — воно стосується, до речі (тут до речі), не тільки Ґете, а й автора цих рядків. Протягом об'ємного часу перечитує він написані перед тим сторінки машинопису, дивиться на них, а не бачить, що він, автор, усе ще в дужках, т. т. усе ще в додатку 1963 року, а не у своєму правильному році третього Риму — не у році 1962. Отже, побачити це рано або пізно вже ж треба.

Не раджу закидати мені, однак, хаосу викладу. Хаосу нема. Принцип строгий і невхильний. Ось тільки єдине це місце в дужках — місце на Сіцілії. Тут справді в читача може виникнути враження, мовляв, автор зрадив найпершу засаду мистецтва, саме — замість утримати панування над матеріялом до кінця, дозволив матеріялові

опанувати себе самого. Але схрещення матеріялу, зіставлення того, що є у наявності соборного внутрішнього простору на Монреале, і того, чого хоче й над чим працює Даніло Дольчі, входило у первісний задум репортажу. Імпровізація тут не має місця. Може бути хібащо те, що автор, відбуваючи свій геодезичний пікетаж, не всюди правильно розставив кілки.

Я, одначе, таки хочу ще скористуватися з хвилини, за яку — так я розраховую, — читач міркуватиме, чи був я щирий у попередньому абзаці, чи ні, і описати ще щось. Мова про так званий мальовничий тип, без якого жоден опис Італії не дійсний. Читач буде собі думати, я ж той час уживу на те, щоб знайти місце для дрібної, але абсолютно неуникненної пуанти.

На Монреале ми спершу поснідали, а щойно аж тоді пішли відвідувати собор. Було воно недалеко — через площу всього лиш. Коли ми виходили з місця їстива й питва, господарі (їх було кілька, принаймні кілька людей говорили хором) запитали нас, коли приблизно ми прийдемо на обід. На обід ми могли б і не приходити, бо автобуси наниз, до Палермо, йшли що півгодини. Але чемна самозрозумілість господарів подіяла на нас благотворно. Ми назвали приблизну годину.

Годину ми виконали теж приблизно точно. На нас чекали. Церемонія була розгорнена. Один приносив одне, другий друге. Коли ми побажали кави, її приніс із сусіднього ресторану хтось третій. Четвертий приніс рахунок на блискучій, майже срібній таці. П'ятий запитав, як нам смакувало. І так далі. Відбувався ритуал.

Але справа все ще не в тому. Справа в тому, що на вулиці залунали раптом звуки, і крізь скло вікна ми узріли джерело звуків. Їх вигорлала смажена людина — достотно смажена всіма сонцями Середземного моря і всіма геополітичними спеками його історії. На чоловікові не було обмотаної чалмою фески, але саме тільки цього й бракувало для повноти образу. Чоловік кидав білками очей на всі боки, переважно вгору, на невидимі для нас вікна й балькони, і співом пропонував свій крам. Спів містив у собі і всі регістри з опери Масканьї, і, одночасно, все те, що у супроводі ілюстрацій оповідається в радіо про музику Близького Сходу, про музику нашої Осередньої Азії і навіть про музику Індії, і навіть про музику Японії. Усе в одній короткій, простій мелодії, яку ми — ох, як же ми шкодували, що не мали з собою звукової стрічки, щоб її записати! А на його візку, який укупі з запряженим у нього осликом, стояв поруч, було все таке, що в нас могло б фігурувати тільки у виключних випадках, тільки на інтернаціональних сільськогосподарчих виставках, а тут, на Сіцілії правило за буденну городину чи там зеленину.

Я з того пізнав тільки три або чотири сорти. Решту — величезну більшість — не пізнав. І не міг пізнати, бо ніколи нічого подібного

digitized by ukrbiblioteka.org

у тому розумінні, що в ньому важко визначити, чи соковитіший тут смак, а чи барва, я не бачив ще перед тим.

Такий був вміст візка. А зміст його полягав у його розмалюванні. Борти його, береги, рівно поділені на площинки з власним задумом, носили зображення чітких і вразливих людей з яскравими написами: «Карльо Маньйо», «Орляндо вбиває сарацина», «Руджеро», «Анджеліка» — уся поема Аріосто у найправильнішому своєму оформленні. Сарацинів убивали без злоби. Сам господар візка був викапаний сарацин. Його візок реклямував те, що Сіцілії, що Італії судила сама доля: трагедія як видовище на пострах і спочуття, без участи справжньої крови. І хто досягне того, щоб так було й у дійсності, той по-справжньому розв'яже проблему історичної місії Італії. Тим часом, вона ще, на жаль, не розв'язана.

Ох, як же ми шкодували, що було нам ніяк того візка купити, ані навіть його зфотографувати! Компенсувати себе нам пощастило тільки тим, що, з'їхавши наниз, у Палермо, ми придбали в одній крамничці бубон із дзвониками, на якому намальований у тому ж стилі Орляндо верхи. Цей тамбурин красується тепер у нас у передпокої, неподалець від афіші з Віченци.

Ото стільки й відступу в відступі. Поки читач збереться з своїм закидом, я вже знову при темі.

А темою додатку з наступного року було тільки те, що я хотів сказати: якщо у Равенні ви вирішите, що ситнішими мозаїки більше вже бути не можуть, то поїдьте до Сіцілії і переконайтеся, що — можуть. А сказавши це, нарешті, й закриваю дужку.)

Мозаїки з Юстиніяном та Теодорою на двох протилежних площинах абсиди у церкві Сан Вітале відбиті в кожному підручникові з історії мистецтва й з історії взагалі. Щоб пережити продовження цих ілюстрацій, подорож до Равенни треба відбути особливо наполегливо.

Для мене проблема дотику була тут спеціяльна й делікатна. Йшлося про особисту зустріч з одним з двох безнадійних кохань мого життя. Я закоханий у жінку, що стоїть другою праворуч від Теодори, її двірську пані в золотій накидці й золотому головному уборі.

Я точно знав з репродукцій, що у двадцятому сторіччі ця жінка живе без порівняння інтенсивніше, ніж у тому шостому сторіччі, в якому вона народилась і — судивши приблизно з її віку — також і померла. Посмертна її біологічна потуга зумовлена тим, що в її іконі розв'язано ту технічну образотворчу проблему, щодо поновного розв'язання якої ми з Юрієм Соловієм раз-у-раз обмінюємося листовними думками. Мова про те, щоб індивідуальну мить, одноразову ситуацію міміки й жесту висловити не натуралістичними засобами з їхнім обов'язком потрібних і непотрібних деталів, не імпресіоністичним мазком, де одноразовість править за самозрозумілість, а, отже, йде лінією найменшого опору, — лише тим, щоб життя власне стало життям загальним і вселюдським, ухоплене у непорушну й невбла-

ганні простоту монументу. У літературі воно було б більш-менш те, над чим я б'юся в своїх «сирових сонетах».

Над обличчям пані панують її очі. Їхній розгін, широту простору між зіницями можна б назвати мрійною, якби зосереджений, усе ще дівочий рисунок рота, губів не збирав увесь загальний вираз у дуже реальній, дуже кімнатній інтимності. Під очима навіть видно темнуваті смуги, і ґрунт їхній таємничий, тобто — його трудно визначити. Може бути, що смуги від нічних молитов. Може бути, що — від дуже нещасного або, навпаки, дуже щасливого кохання. А може бути, що й просто від тодішньої моди малюватись. Усе може бути. І все те я знав з репродукцій. Але доторкнутись до цієї жінки таки треба було — бодай зором.

(Друге моє безнадійне кохання — берлінська Нофрет-ете. Це не чиста вже образотворчість, а скульптура, погруддя. Нофрет-ете була дружиною фараонові Аменофісові Четвертому, оспіваному Хлєбніковим Ехнатонові, і коли він царював, я не знаю. За даними лексикону «Розумна абетка» у виданні Ульштайна, це мало місце між роками 1375 та 1358 до нашої ери. За відомостями Ровольтової Німецької енциклопедії у перекладі книги Жозефа Біде про цісаря Юліяна та випущеної видавництвом Карл Ганзер антології «Лірика Сходу» — між роками 1370 та 1352. А у ленінградському виданні «Країна Великого Хапі», зробленому за науковою редакцією академіка В. Струве, оповідається, мовляв, Ехнатон полишив Теби і пустився Нілом наниз для заснування нової столиці — року 1419 до Христа. Оскільки я безсилий супроти суперечних висновків єгиптології, а єгиптологія, своєю чергою, супроти суперечних фактів, то читачеві надається повне право брати варіянт датування за власною вподобою. Тим не менш Нофрет-ете належить до розряду жінок, що їх звуть фатальними (не у галицькому, а у нормально-українському розумінні). А фатальна це значить, що в її житті все було ґарантовано нормально, за винятком, може, однієї якоїнебудь маленької екстраваґанції, наприклад, того факту, що їй за життьового партнера правив син бога сонця. Щождо Елізабет Котмаєр, то вона повнотою інформована про ці мої дві таємні пасії, які ось тепер стають таємницею прилюдною.)

Сама Теодора негарна. Риси її обличчя видовжені на такий спосіб, що вони утворюють тип так званої ідеологічної жінки. Незалежно від свого минулого, цей тип може вирости у суфражистку, в полководицю Армії Спасіння чи у пропаґаторку цен-буддизму, отож нічого дивного, коли жінка цього робу появляє претенсії на участь у формулюванні церковних догм. Неприємно те, що обличчя Теодори стало прототипом численних Богородиць, у тому числі й численних українських Богородиць. Неприємно те, що на равенській мозаїці навколо її голови — німб.

Приємний зате ввесь контекст просторіні у Сан Вітале. Колони та їхні заокруглені поєднання — незабутні. Ці колони з тих, що з-поміж них Карл Великий скромно — дуже скромно — вибрав де-

digitized by ukrbiblioteka.org

що для свого октогону в Аахені. Скромність полягала хоча б у тому, що в Аахені нема ані однієї однакової колони: рівні розміром, вони всі різні характером капітелів і кольором.

Приємно дивитись на обидві мозаїки у Равенні не тільки фронтально, а й крізь оті колони, під тим або тим кутом. Бо крізь них особливо можна сприймати товщу самої мозаїки, її мною вже кілька разів опоетизовану ситість. По тій лінії, де мозаїка приходиться до стіни, можна наочно визначати, наскільки тіло мозаїки дужче, потужніше від тіла згаданого хорасанського килима. Не знати, якої сили повинні бути цвяхи, щоб утримати таке навантаження на площині. Мабуть, там щось таке, наче виступи, клини, гаки, так що мозаїка не вкладається, а просто-напросто вдягається на них. Ось так, як зодягнуто мармуровий портал Леона Баттісти Альберті на той старий храм у Ріміні, який завдяки цьому порталові — і завдяки ще багатьом заходам тирана Сіджісмондо Малятести — одержав назву Темпіо Малятестіяно. Там треба тільки зайти збоку і подивитись, як новий мармур прилягає до древнього каменя. Тоді й знати цю лінію судьбоносного вдягання, яке початкує нову мистецьку добу.

Від храму Сан Вітале, який міститься у цегляному грибі, до гробниці Ґаллі Пляцідії, яка, як сказано, теж міститься у цегляному грибі, — два кроки, подвір'ям, навкоси. Там вас насамперед замкнуть у темряві й покажуть, як природним світлом можна прочути значення тієї густої мозаїки, яка міститься у сеґменті стіни над входом і зображує Доброго Пастиря. Природне світло ллється крізь шиби вікон. Шиби, безумовно, пізніші, та тим не менш вам на них покажуть, чого можна досягти з алябастром, якщо його дошліфувати до такого стану, коли він стане завтовшки, мов, принципово кажучи, цигарковий папірець. Алябастер жовтий, прозорість його жовта, і радість наша з того приводу, що він такий прозорий і що на ньому не зникли його природні рисунки, — золота.

Юстиніян у Сан Вітале молодий, з пухнастими натяками на вусики над обома кутками губів. Навколо його коронованої голови теж німб, але в даному разі це не грає ролі. Важливіше те, що є ще у Равенні другий Юстиніян: у тій великій церкві Сан Аполінаре Нуово, про яку була вже мова у зв'язку з трьома царственними послами до новонародженого Христа, — з тими трьома послами, східніми варварськими володарями, щодо чорноморського походження яких немає (принаймні в мене) жодних сумнівів. Як сказано, троє волхвів вносять дисгармонію в візантійську композицію: композиція впорядкована, а чужі царі порушують порядок. Так от, у цій церкві Юстиніян теж не належить до композиції, але не належить інакшим робом. Це просто не приналежна сюди чужородна мозаїка, витята з іншої стіни, знята з інших гаків (якоїнебудь зруйнованої церкви) і вдягнута на нові гаки, в раму вбрана, частинна, жалюгідно обкарнана, в кутку примощена.

Юстиніян у Сан Вітале інакший. Він тут без вусів і ніби стар-

ший. Пишу «ніби», і ось чому. Якщо стоявши проти цього образу, настроїти себе на певну послідовність судження про мистецький твір, то можна виректи приблизно таке судження: у порівнянні з отим попереднім юнаком тут цісар уже літніший, очі його вже позбавлені блиску, обличчя вже по-старечому одутлуватіше, губи вже позбавлені колишньої енергії — і ще цілий ряд подібних «уже».

Так, це — страшний шлях розглядати мистецтво. Не тільки тому страшний, що «ще» і «вже» самі з себе таять загрозу слизнути у примітивний еволюціонізм, покріплений шкільним кутом бачення «натури». Тоді можна побачити те, що мистецтво візантійського типу й на думці не мало, саме — оптичне зображення поверхні людського обличчя з усім його становленням у так званих життьово-правдоподібних подробицях. Так інтерпретований, візантинізм привів простою дорогою до отих парохіяльних ікон, де Спаситель і його Матір показують на свої, неначе на операційному столі вивернені серця, — до отих образів, де все настільки унаочнено, що, дивившися на них, перестаєш на хвилину розуміти церковне гасло боротьби з матеріялістичним світоглядом.

Та, кажу, не тільки тому страшний цей самий візантинізм. Є ще один спосіб робити з нього щось, чим він не є. Спосіб рафінованіший, але рафінованіший на чисто український ріб. Психологічного витлумачення великодушно зрекаються (така, бачте, небувала революція для українського мистецького світогляду!), але зате беруть наслідувати поверхню руху, зовнішнє становище фігури. Популярно це називається: стилізація. І ось це й є та лопата, якою закопано собаку українського модернізму — принаймні на території США. (І тут знову та сама річ. Хресне ім'я хресним ім'ям, але те, що Гординського звуть Святослав, належить якщо не до помилок світобудови, то, в усякому разі, до основних помилок при архітектурному плянуванні Руської вулиці у Львові. Повторюю: мене справді звуть Ігор, — а мого батька до того ж, як на злість, В'ячеслав, — але тут має місце просто досадний збіг, збіг артикуляції при відмінних намірах вислову.)

Може справити локальну радість, що цей другий Юстиніян підписаний угорі камінчиками по-нашому: «Іустініан» — без «ос» чи «ус». Може принести багато плідних переживань, коли розглядати, яким робом утворено зоровий тип зав'язаної вузлом завіси — наприклад, на мозаїці, що зображує митаря та фарисея, або на іншій, там само у С. Аполлінаре Нуово, яка появляє у розгорті образ Теодоріхового палацу, або ще на інших візантійських картинах, в Італії та поза Італією. На одному деталі, на другому, на третьому, на їхньому зіставленні, на їхній сумі можна з тією насолодою, що її дає кожне спізнавання, простежувати, як нові майстри шукали нових умовних знаків, з якою послідовною люттю вони за ствердження умовних знаків боролися, хибили, не втрапляли, знову намацували — аж до повної перемоги. Виник і закріпився новий стиль, що правив за точ-

digitized by ukrbiblioteka.org

но обернену пародію стилю фаюмського, стилю помпеянського, стилю попереднього, не-візантійського Риму.

На зміну того, що було засуджене як поганське, приходило те, що мало стати християнським, — і це все в порядку. Але не в порядку ось що. Це намацування, це налапування, цю суміш, цю одночасність «уже» оформленого і «ще» сирового, коли достоту невідомо, чи майстер тут знає, чого він хоче, і вміє своє знаття висловити, а чи він тільки хоче, без знання й без уміння, — це неможливо брати за традицію. Бо неможливо повторити побут, за якого воно утворювалося.

Поготів, коли мова про високий стан стилю, про його затвердіння. Середовище поширюється, перетворюється у своїй якості, а будови й мозаїки перебувають непорушно. Щоб збагнути їхній дальший внутрішній рух, треба збагнути насамперед себе, сприймаючого. Те ваше, що буде спільне з чимсь у творі минулого мистецького побуту, буде спільне тільки з тим, що у творі свого часу свідомо не виявилося. Щоб виявити це за наших днів, треба виходити не з об'єкту, а з себе.

Називатися Святославом у IX сторіччі і називатися Святославом у сторіччі XX — не те саме. Тоді ви не були певні за ваш череп. З нього щохвилини могли зробити чашу для пиття степової браги. Сьогодні ваша розумна голова від такої операції повнотою ґарантована. Тоді шолом на вас сидів як слід, припасовано. Сьогодні ви його можете споготовити хоч і з нержавіючої сталі — він усе-одно буде картоновий. Щоб був справжній, мусите робити його з нових думок.

Якщо ви не прочули в явищі те, що в ньому ще не виявлене, ні в якому разі не беріть його за вихідну браму. Не причепурюйте його стрічками ідеології. Не висновуйте з нього ідеалістичне, містичне, трансцендентне і які ще бувають слова. Не виявляйте в ньому гадані основи релігійного світогляду українського народу — не виявляйте невиявленних речей на неіснуючому ґрунті.

Якщо Гординському, дійсно, пощастило переконати Северіні, мовляв, елементи візантинізму в Архипенка правлять за доказ його українськости, і якщо Северіні, дійсно, включив таку тезу в свій каталог (я цього каталога не бачив) і якщо він до того ж повірив, мовляв, те, що робив Архипенко, тотожне з тим, що намальовано на філядельфійських та всяких інших іконостасах, — то тоді список блудодіянь еміґрації доведеться обтяжити черговим номером.

(Застереження для тих, хто, незорієнтовані у справах модерного католицизму, подумають, що я підважую авторитети. Я тільки слабке відлуння тих голосів, які повсюдно гримлять проти кічу в церковному мистецтві. Поговоріть з першим-ліпшим просвіченим єзуїтським патером, і ви почуєте такі сильні вирази, що наслідувати їх мені не дозволить моя українська скромність.)

Приїздіть у Равенну, але не шукайте там відвічного, довічного й усякого такого. Не шукайте там і виправдання для факту, що укра-

їнське мистецтво існує і хоче існувати далі. Христос в обох баптистеріях Равенни інакший, ніж на Монреале. Він не той у романській скульптурі і не той у Рембрандта. Суддя на фресці Мікель-Анджельо не такий, як той, хто фігурує Добрим Пастирем у катакомбах. Вибирайте на вподобу, ідеалізуйте, засвоюйте як даність або як матеріял для наступного. Але не робіть одного: не силуйте українського Христа до неприродних поз і до непритаманної йому жестикуляції.

Щоб забезпечити протяг традиції, треба її перервати, заперечити, пародіювати. Тільки тоді вийде щось нове й сильне. Ніколи наслідуванням, ніколи перемальовуванням. Якщо ви приїдете до Равенни, знавши наперед, як ви будете поводитися з традицією, або якщо ви туди приїдете просто, щоб наковтатися її золота і забезпечити собі спогади на все життя, то я вам товариш, готовий вас супроводити й вам усе показувати. Але коли ви прибудете туди тільки для того, щоб насмикати соломи для діда на вашому покутті, то робіть це собі, будь-ласка, самі. Тоді я не граюсь.

І це щось ніби амінь. Бо з Равенни давно вже час виїздити. Я затримався тут не з власної волі, а з-за Гординського.

Сіджісмондо Малятеста у Римині не тільки дощенту перебудував храм, а й свій замок улаштував на власний смак. Смак був специфічний. Ми прийшли до нього, обійшли і все шукали входу. Нарешті, побачили щось входоподібне, коло чого стояло кілька люб'язних людей у робітничих одягах. Вони нам дозволили увійти досередини. Ми ввійшли. Там ми стали, і люди теж стали. Ми розглядали приміщення, а люди розглядали нас. У приміщенні була, здається, авторемонтна майстерня. Кам'яну долівку плямив бензин. Просторінь замикалася непрохідними й непробивними мурами, тут був колись або каземат, або винний льох. Ми дивились на людей, люди на нас. Але вже треба було щось чи казати, чи робити, і ми запитали, з якого кінця слід почати відвідини.

— Ах! — здогадалися люди. — Так ви хочете відвідати? Харчів комусь передати, чи як?

Ми здогадалися тоді своєю чергою. Від XV сторіччя замок не змінив свого становища супроти ідеї свободи. Ми ще раз обійшли його навкруги. Замок затишний, вросли у землю, оброслий бузиною. Він красується в усіх проспектах. Але відвідувати його, як бачите, нема глузду. В вас не вистачить харчів для всіх тих, хто в ньому сидять.

Робітники нам обіцяли, що в'язницю незабаром переведуть у нове світле й просторе приміщення. Але ми не дочекались. Нам треба було рушати далі.

Коли вам заходяться оповідати про падучу вежу в Пізі, а ви, тим часом, побували у Больоньї, то ви зможете у відповідь оповісти, що в Больоньї таких веж аж дві.

digitized by ukrbiblioteka.org

У Феррарі, крім згаданого (і обмацаного) Діямантового палацу і крім самозрозумілого замку герцогів д'Есте (куди Люкреція Борджа, вийшовши заміж остаточно, перекочувала і де вже до кінця життя поводилась помірковано й навіть розумно), варт підсиленої уваги палац Скіфанойя. Є десь у нас місцевість, курортна, санаторійна або просто дачна, і зветься вона «Кинь грусть». Я забув, де вона: можливо над Ірпенем, але можливо, що й біля Одеси або й зовсім у Криму. Важливо не це, а те, що «Скіфанойя» означає точно: «Кинь грусть».

Для історії культури палац у Феррарі набув нового значення тим, що тут, при розгляданні його фресок і при вчуванні у них, Езра Павнд напав на ідею своїх Канто. На замовлення Борсо д'Есте, одного з найсимпатичніших ренесансових князів, велику гридницю в палаці вкрили трьома рядами настінного малювання мистці Козімо Тура, Франческо дель Косса та Ерколе Роберті. Дещо з того я знав за репродукціями у книзі Павла Муратова «Образи Італії», за молодости моєї. Тепер, 1962, побачив навіч.

Ці фрески, які відтворюють, властиво, всі можливі ситуації людського життя, коли люди живуть у мирі, як і все те, що наповнює рімінійський Темпіо Малятестіяно, — головні внутрішні дійові особи перших тридцятьох Канто. Своїх особистих вражень від того й другого я у цьому репортажі не торкаюсь. Поперше, їх не можна збути кількома абзацами, а на кілька зайвих сторінок я тут собі не можу відвести більше простору. Подруге, я сподіваюся видати другий том творів Езри Павнда, який містив би обширний коментар. Там, у коментарі, й місце моїм враженням від храму в Ріміні й від палацу Скіфанойя.

Повідомляю тільки, що за цією великою залею у Скіфанойя є анфілада інших. В одній з них ви цілком несподівано наштовхнетеся на невеличку глиняну статуетку: модель до того Мойсея Мікель-Анджельо, який тронує у римському Сан П'єтро ін Вінколі. Придивіться до моделі. Вона чудова, цегляного кольору.

У Феррарі ми мали несподіване переживання. Повертаючися пізно ввечорі до гостиниці, ми зайшли подорозі до ресторанчику випити чогось. Там був телевізор. Пересилали концерт двох солістів, чоловіка та жінки. З чоловіка був бас, він співав чітко по-російському, і прізвище його було теж російське (я забув прізвище). Голос він мав прекрасний, кілька присутніх слухали з зацікавленням.

Коли господиня за шинквасом глянула на мене мимоходом, я, щоб, зробити їй приємність, кивнув на екран і сказав напівзапитом, напівствердженням:

— Руссо.

— Україно! — загорлала вона на ввесь ресторан. — Україно!

Буває, отже, й таке. Слове чести, в ту мить я завагався навіть,

чи правильно робив, увесь час перед тим підшиваючись під поляка. І сумнів мій тривав не менше, ніж чотири хвилини. Це багато, дуже багато, воно свідчить, що за сили переконаність була у голосі жінки, яка повідомляла мене про існування моєї нації.

Незрозуміло, чому у Феррарі стоїть палац Льодовіко Моро. Адже Моро був Сфорца, і місце палацові у Міляні.

У Міляні, щоправда, є величезний архітектурний комплекс, пов'язаний із Сфорцами. Його, включно з його можливостями для врочистих історичних інсценізацій, добре описав кілька років тому Олексій Нолторацький, а що я, крім повторень, нічого б із цього приводу додати не міг, то й не додаю.

Собор у Міляні ґотичний, і то ґотичний не вдавано, як у Фльоренції, а по-справжньому. Але це ж уже північ, Льомбардія, і так і повинно бути.

Театр Скаля ми бачили тільки з фасаду, отже навіть самої «скалі» не бачили. На ньому висіли афіші, з яких ми не могли зробити жодного доцільного вжитку.

З запису в щоденнику (неділя 16. вересня 1962) про «Тайну вечерю» Ліонардо: «ці рядки пишуться у Ченакольо. з правої сторони від образу. так: справді дуже сильно затуманено. але ґрандіозно.»

Дописка Елізабет Котмаєр відразу по тому (переклад з німецької: «Продовження на тому самому місці (оскільки ми напевно б не встигли на поїзд, то й повернулися незабаром назад). Неначе у глибокій стінній ніші ця картина. Людські питання виявнюються у присутності того, хто себе охоче звав „Сином человіческим".»

Ось, приблизно, доповнення й поправки в італійському бедекері: з півдня на північ.

Ще тільки дещо з найконечнішого про характер.

(Закінчення в наст. числі)

digitized by ukrbiblioteka.org

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИРОСЛАВ ПРОКОП: ЗНОВУ ЧОТИРИ ОКУПАНТИ УКРАЇНИ?

Ще не встиг добре розгорітися внутрішній конфлікт в комуністичному бльоці, як перед світом розкривається передсмак того, що може принести з собою майбутній розвал совєтської імперії. В останні тижні стало ясно, що якби цей розвал стався завтра, він між іншим мав би один, дотепер мало передбачуваний результат. Під час коли поневолені Москвою народи почали б будувати власні самостійні держави, деякі шовіністичні елементи з-посеред тих народів почали б цькувати їх до взаємної боротьби. Цього треба побоюватися, бо, як тепер видно, досі існують там елементи, які вже сьогодні витягають свої руки по чуже добро. Передусім по українське добро.

ВЧОРАШНІ ЛЮДИ, РЕАКЦІОНЕРИ І ШОВІНІСТИ ЗБЕРЕГЛИСЯ НЕ ТІЛЬКИ НА ЕМІҐРАЦІЇ

Українська людина, що живе поза рідними землями, давно призвичаїлася до того, що динозаври з-посеред російської еміґрації досі не визнають права України на незалежність. А коли час від часу знайдеться серед росіян хтось, хто виступить з іншою думкою, як ось «Кронштадська група» під проводом Євгена Петрова-Скитальця, його прозвуть «изменником». Правда, шкоди від того не багато. Життя йде своїм річищем, а український народ бореться за незалежність, не питаючи дозволу ні в Хрущова, ні в Керенського.

Українська людина звикла також до того, що деякі кола польської еміґрації досі лементують про Львів і Вильну, що їхні румунські або чеські однодумці не перестали мріяти про північну Буковину і Закарпатську область. Українці змушені миритися з тим, що західні протектори таких же кіл далі сумніваються, чи Україна хоче бути самостійною, що досі вони не погодилися з думкою про соборність українських земель, що вони дозволяють на «карпаторуські» радіопередачі на Україну з Заходу.

Але українцям на еміґрації було порівняно мало досі відомо про те, що такі реставраторські настрої і пляни не перевелися в комуністичному бльоці, і то не деінде, а в самих верхівках комуністичних партій Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, отже в тих, що нібито виховані в дусі «інтернаціоналізму і дружби народів», серед тих, кому нібито чужий всякий шовінізм, прагнення загарбувати чужі землі тощо. Тепер видно, що вони такі ж інтернаціоналісти, як і їхні московські учителі. Звичайно, не йдеться про виправдані етнографічним принципом взаємні вимоги, що їх народи Східньої Европи,

ставши самостійними, зможуть мирно між собою поладнати, але про претенсії, які спираються на колишніх завоюваннях.

За останніми повідомленнями міжнародної преси ніхто інший, як польські, румунські і чеські комуністи піднімають свої претенсії на частини західніх областей України. Правда, поголоски про такі апетити згаданих кіл ходили по світу вже раніше. Декілька років тому, коли ще першим секретарем ЦК КПУ був Микола Підгорний і коли він їздив у товаристві Хрущова на розмови з польськими і німецькими комуністами, перший секретар польської комуністичної партії Владислав Ґомулка мав домагатися від нього повернення Польщі Львова. Кажуть, що Підгорний мав тоді сказати, що в Київському зоологічному городі є багато левів (польське окреслення на Львів, себто «Львуф», зближене до польського слова «леви»), і що їх він Ґомулці може дарувати. Але, мав тоді казати Підгорний, йому відомо, що деякі польські кола мріють також про Київ, як колишнє місто Речі посполитої, і з тим він, Підгорний, також, мовляв, згідний, і він може дати полякам стільки «кіюф» скільки завгодно (по-польськи «кіє» — буки).

Звичайно, відповідь Підгорного — це корисна для київських бюрократів анекдота, що мала б представити їх як захисників української соборности. На ділі ж вони нічого не роблять для захисту непорушности українських кордонів. Тут же йдеться про те, що теперішні претенсії сателітських компартій до українських земель мають своє давніше коріння. Але тільки останньо вони виявляються щораз виразніше.

Про це власне обширно пише тепер міжнародна преса. Почалося від того, що у своєму інтерв'ю японським журналістам в липні цього року Мао Тсе Тунґ, розкриваючи загарбницьку політику російських шовіністів у відношенні до Китаю, сказав, що мовляв, Москва «відокремила частину Польщі» і включила її «до складу Росії». Пишучи про це, західня преса рівночасно пригадала, що, мовляв, вже раніше румунські комуністи вимагали від Хрущова повернення Румунії Басарабії і Північної Буковини. А американський журнал «Ю. С. Нюз енд Ворлд Ріпорт» за 5 жовтня ц. р. приніс на цю тему обширну статтю разом з географічною картою Східньої Европи, на якій розмальовані претенсії сусідів України. Там закреслені і польські аспірації на західні області і згадані румунські, навіть чеські на .... «Карпатську Рутенію», що її повернення мають тепер вимагати мовчазні донедавна чеські комуністи. Журнал пише, що досі ці вимоги Хрущов «іґнорує».

ВОЖДІ «СУВЕРЕННОЇ» УРСР ВІДМОВЧУЮТЬСЯ

Як не дивно, але усі ті сусідські претенсії приймають в офіційному Києві гробовою мовчанкою. Не тому, що тут ідеться про несерйозні апетити сусідів, але тому, що в київських бюрократів бракує

digitized by ukrbiblioteka.org

звичайнісінької людської пристойности. До ляпасів від своїх же «по інтернаціоналізму» побратимів вони звикли не від сьогодні. Найбільшого ляпаса вони дістали не так давно від «самого» Хрущова. Роз'їжджаючи по Америці в 1959 році, він на сторінках американського журнала «Форен Афферс» порівняв Україну з американськими штатами Каліфорнією й Арізоною, але київські «керівники партії і уряду» ані пари з уст не пустили.

Такі ляпаси вони зрештою приймають не тільки від «своїх». Глузували і глузують з них і чужі, — а вони мовчать. У свій час американський сенатор Вайлі і амбасадор Ладж прирівнювали Україну до штатів Масачусетс і Вісконсін, пропонували усунути з Об'єднаних Націй делеґатів «суверенної УРСР». Проти цього нахабства піднялася буря протестів серед української еміґрації, але представники УРСР в ОН і їхні зверхники з Києва зберегли стоїчний спокій. Може тому, що вони були певні своїх позицій? Навряд. Якби в них вистачало мужности, вони принаймні час від часу спростовували б численні перекручення, що друкуються в міжнародній пресі про Україну, вони не могли б спокійно пройти попри брутальне окреслювання України історичною частиною Росії, вони не мовчали б, коли раз-у-раз чужинці плутають нашу історію і культуру з російською.

Та що там казати. ЦК КПУ, уряд УРСР, міністерство закордонних справ, Академія наук чи інші установи не подбали навіть про те, щоб мати якийсь сяк-так пристойний український і чужомовний журнал, в якому про такі питання можна було б писати. У повоєнні роки існував на Україні журнал «Сучасне і майбутнє», що хоч якимсь чином заторкував міжнародну проблематику. Правда, на диво, він був органом Спілки радянських письменників України, а не міністерства закордонних справ, наче щоб підкреслити, що до закордонної політики українцям зась. Але і його животіння — порядком дружньої опіки — задушив старший брат. Невідомо, чи знайшлася серед українських «радянських дипломатів» хоч одна людина, яка проти цього протестувала. Правда, останньо, точніше від кількох місяців, почав появлятися в Києві бідненький двосторінковий англомовний бюлетень Товариства для культурних зв'язків з українцями за кордоном, п. н. «Нюз фром Юкрейн». Нічого собі досягнення, — як на 45-мільйонову «могутню» «колгоспно-індустріяльну» державу.

ШОВІНІЗМ ТРЕБА ПОБОРЮВАТИ

А втім бацилю відроджуваного шовінізму серед наших сусідів, з якими пов'язали нас спільна доля і спільні інтереси, треба знищувати. Якраз в ім'я добра усіх заінтересованих народів. Забагато таки нещасть принесли Україні, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині й іншим народам нашого географічного району взаємна ворожнеча і сліпе ненависництво, щоб цю вікову недугу можна було легкова-

жити. Вистачить з нас усіх російського і німецького шовінізму, які в останні десятиріччя пролили моря нашої спільної крови і, зрештою, крови своїх власних народів. Вистачить з нас сьогодні того, що усі ми є під тиском великодержавних шовіністів з Москви.

Цю правду повинні в першу чергу усвідомити і довести до відома своїм польським, румунським і чеським товаришам київські бюрократи, звичайно, якщо вони принаймні тепер зрозуміють серйозність становища і матимуть відвагу про це з ними говорити. Вони повинні їм пригадати, що не тільки доля українського, польського, чеського, румунського й інших народів, але і доля їх же самих, отих місцевих вождів, залежить насамперед від їхньої солідарности у відношенні до одного спільного ворога. Усі вони повинні усвідомити, що коли не вони самі, а Москва їх миритиме, це відбуватиметься коштом не тільки наших народів, але й їх самих.

Але головний фронт протидії шовінізмові повинні створити самі поневолені Москвою народи. Вони самі у щоденному житті повинні розкривати фатальні його наслідки, вони мусять торувати дорогу взаємному зрозумінню, толеранції, співпраці. Надто багато крови пролилося на сході Европи не тільки в боротьбі проти імперіялістичних держав, але також між самими народами, що падали їх жертвою. Українські патріоти на Україні повинні вказувати своїм сусідам, що існуючі кордони України — незалежно від плянів Сталіна — здобуті у важких зусиллях нашого народу і що вони принаймні частинно усувають давні історичні кривди.

А в той же час до нас, на еміґрації, часто доходять вістки, що і серед самих народів сходу Европи не перевелися досі дрібні амбіції верховодити над другим, старі анімозії, упередження і претенсії, давно ніби віджилі апетити збагатитися чужим добром, недостача зрозуміння спільноти долі і спільноти інтересів. Ми довідуємося про те, що деякі реакційні елементи сателітських народів заздрим оком дивляться на куценькі культурні права, що ними в тих країнах користується українська меншість, ми також, з другого боку, чуємо про легковажне ставлення деяких українців до інтересів наших сусідів.

Уся ця спадщина минулого страшенно шкідлива для усіх наших народів. Її треба виполювати, проти неї треба боротися, треба торувати дорогу новому, справжній приязні і дружбі.

Великі завдання в цьому відношенні лежать також на наших еміґраціях. На українському полі також чимало шовіністичного бур'яну. Велика його частина загине природною смертю. Але цей процес треба приспішувати. Українській політичній еміґрації муситъ дуже залежати на тому, щоб, з одного боку, протидіяти шовіністичним колам еміґрації наших сусідів, з другого, — що багато важливіше — якнайбільш тісно співпрацювати з тими колами еміґрацій, які мають мужність дивитися вперед, які вже сьогодні визнають соборність України (наприклад, польська група, згуртована довкола паризького журнала «Культура»).

digitized by ukrbiblioteka.org

Ніякі «ґльобальні» антикомуністичні походи і бльоки не заступлять нам вартости тривалої приязні і дружби з сусідами України, які, як і ми, страждають від одного поневолювача, які, як і ми, заінтересовані в боротьбі проти нього і які в критичний момент революції на сході Европи можуть забезпечити мир, а не війну на західніх і південнозахідніх кордонах України. Підвалини під цю дружбу можуть і мусять бути покладені вже тут, на еміґрації, як зрештою і на рідних землях, якщо всім нам не оминути майбутньої дуже небезпечної для усіх кризи у взаєминах.

Правда, ця праця не дуже популярна також і в українських колах. Дешева псевдопатріотична фраза в нас, як і в сусідів, часто вважається мірилом любови до власної батьківщини. Дехто на таких фразах будує навіть свою репутацію «державного мужа». Такі люди завжди ладні нав'язати «польонофільство», «русофільство», «юдофільство» навіть самим спробам дискутувати актуальні питання наших взаємин з іншими народами. Бо їхні очі звернені в минуле, і від нього вони відірватися неспроможні. Тому заходи для побудови приязних взаємин між народами мусять проходити попри них, а якщо це конечне, і проти них. Небезпечні сиґнали, що надходять з наших земель, велять не гаяти часу.

Полемізуючи із згаданим вже тут Євгеном Петровим-Скитальцем, нью-йоркська газета «Новое русское слово» останньо писала, що усамостійнення неросійських народів СРСР не можливе вже хоч би тому, що коли не стане центральної імперської влади, ті народи взаємно скочать собі до горла. Серйозні елементи серед тих народів на рідних землях і на еміґрації повинні вже сьогодні показати, що в самостійних державах ці народи зовсім добре можуть жити без дириґентської палички «старшого брата», що вони ні на кого війною не готуються, що вони хочуть дружби і приязні між собою. З Росією також, — при умові, що вона в їхні діла не втручатиметься.

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: ЗАПОВІТ, СПОВНЕНИЙ ТРИВОГИ, ТУРБОТ ТА КРИТИКИ

Затиснуті скучною аж до зануди сіриною пропаґандистських штампів та шабльонів, якою відзначається невибаглива публіцистика офіційного органу Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС), тобто московської «Правди», радянські громадяни — не тільки з партійного апарату — нарешті мали змогу порадуватися теплим променем свіжих, непристосуванських думок і справжньої критичної аналізи — не замовленої згори. Мова йде про опублікування «Заповіту» недавно померлого генерального секретаря Комуністичної партії Італії (КПІ) Пальміро Тольятті на сторінках «Правди» від 10 вересня 1964.

Насамперед насувається питання: чому президія ЦК КПРС відважилася на такий ризиковний для неї крок? Відомо ж, що під час похорону Тольятті з боку радянської делеґації на чолі з «другим» секретарем ЦК КПРС Леонидом І. Брежневим був застосований якнайгостріший тиск на керівників КПІ, зокрема на нового генерального секретаря Люїджі Льонго, щоб згаданий політичний документ не публікувати. Питання друге: чому італійські комуністи таки опублікували цей такий експльозивний для всього комуністичного табору матеріял?

Президія ЦК КПРС була загнана в сліпий кут і притиснута до стіни фактом, що керівництво КПІ не тільки надрукувало заповіт у своєму теоретичному журналі «Рінашіта», але також розіслало у світ свій авторизований переклад тексту всіма важливішими мовами, в тому числі і російською. Отже існувала реальна небезпека, що заповіт Тольятті таки проникне масово різними шляхами на терени СРСР і що у випадку цілковитого промовчання його президією ЦК КПРС та радянською пресою цим заповітом покористується передусім Пекін у своїй протимосковській та протихрущовській пропаґанді, не зважаючи на те, що деякими своїми формулюваннями заповіт виразно спрямований проти «китайських товаришів». Зате його конкретний зміст великою мірою фактично адресований секретаріятові та президії ЦК КПРС і їхнім послідовним прихильникам з партійного апарату. Отож Москва не мала іншого виходу, як «утечу в публічність».

Щодо другого питання: про Люїджі Льонго поширені чутки, що він схиляється радше на бік Пекіну або, висловившися точніше, він

digitized by ukrbiblioteka.org

та італійські комуністи прагнуть використати конфлікт Пекін-Москва для усамостійнення КПІ та інших компартій. Не дивно, що він рішуче оперся тискові Москви, зрозумівши, що весь хід думок покійного Тольятті по своїй суті спрямований передусім проти авторитарної гегемонії Кремля в комуністичному таборі. Йому, його партійним колеґам з КПІ і передусім Тольятті ідеться про те, щоб цю гегемонію не тільки послабити, але й зламати. Ця концепція КПІ відома під назвою «поліцентризм у комуністичному русі».

В короткому вступному слові до меморандуму Тольятті (так офіційно називає КПІ заповіт) Льонґо підкреслює, що керівництво КПІ визнало, що «в ньому (меморандумі — ВПС) з великою ясністю стверджені думки нашої партії щодо теперішнього становища в міжнародному русі», і тому партія «потрактувала цей документ як свій власний» та публікує його «як докладний вислів» своїх поглядів.

Таким чином ідеться тепер про офіційний документ Комуністичної партії Італії.

*

Тольятті вважає за доцільне, щоб делеґація КПІ взяла участь у підготовній конференції 26 компартій, заплянованій президією ЦК КПРС на 15 грудня 1964. Відомо, що Китай та Північна Корея відповіли відмовно і що досі дали свою згоду 11 компартій, а 12 свого рішення ще не висловили.

«Однак у нас далі залишаються сумніви та застереження, — пише Тольятті, — щодо доцільности скликати міжнародну нараду... В підготовному засіданні нам без сумніву буде дана можливість з'ясувати та аґрументувати наш штандпункт». Він констатує, що полеміка між Москвою і Пекіном пішла іншим шляхом, як це пропонувала КПІ, а саме — щоб полемізувати тільки «в принциповій та політичній площинах» і «залишити словесні загострення та загальні засуджування», щоб дискутувати «над конкретними темами, в об'єктивний та переконливий спосіб і завжди з певним респектом для противника». Від себе додамо, що цих порад не послухали ні Суслов, ні Ільїчов, а передусім не послухав «сам» Нікіта Хрущов.

Лише після докладного «уважливого колективного опрацювання» всіх аспектів розходжень та непорозумінь, тобто після солідної підготови, «яка вимагала б праці навіть одного чи більше років, можна б було призадуматися над питанням міжнародної наради». Але і від неї можна б відмовитися, якби в період тривалої підготови «були добре уточнені наші завдання і наша політична лінія».

Ясно, що це все стосується зокрема і передусім президії ЦК КПРС, яка самочинно, не питаючися нікого, без «колективного» обміну думок, без «солідної підготови» і без «уточнення» разом з іншими компартіями спільних завдань та політичної лінії, почала брудну лайку («словесні загострення») з «китайськими керівниками». Такий виклик російським держимордам не зробив ще, мабуть, ніхто з табору «між-

народного комунізму». Москва — веде далі Тольятті — відповіла на китайські напади «в загальному ідеологічною та пропаґандистською полемікою, а не розгорненою нашою (тобто для всіх комуністів спільною — ВПС) політикою», бо, мовляв, «китайців треба поборювати фактами, а не словами».

Годі переповісти весь хід думок Тольятті, бо, здається, найкраще було б, якби опублікувати повний текст його меморандуму. Вкажемо тільки на те, що в основному цей документ присвячений таким трьом тематичним комплексам: а) китайсько-російському конфліктові, б) питанням, що стоять перед комуністичним рухом у цілому, в) ситуації в Радянському Союзі та інших «соціялістичних країнах».

Перший комплекс частково вже зреферований вгорі. Додати ще треба, що Тольятті пропонує після груднєвого засідання підготовної конференції послати в Пекін делеґацію, складену з представників деяких компартій, яка з'ясувала б китайцям спільно продискутовану і спільно схвалену плятформу дальшої співпраці. При цьому він виразно підкреслює, що ця плятформа мусить «бути вільна від загального неґативного кваліфікування і, замість цього, повинна мати сильний, переважаюче позитивний та в собі суцільний політичний зміст». До справи конфлікту в середині комуністичного табору він повертається ще раз при обговоренні завдань, що стоять перед комуністичним рухом. «Ми завжди мали якнайсильніші застереження щодо корисности міжнародної наради» всіх комуністичних партій. Зате відомо, що в пляні Москви є таку нараду скликати якнайшвидше, щоб там затаврувати керівництво Комуністичної партії Китаю (КПК) і виключити КПК та її прихильників з комуністичної «родини».

*

«Ми оцінюємо перспективи теперішньої ситуації, — пише Тольятті, переходячи до другого комплексу, — з певним песимізмом, як з міжнародного погляду, так і з погляду нашої країни. Становище є гірше, ніж воно було для нас два-три роки тому». Згідно з позиціями марксизму-ленінізму він гостро нападає на США та на «монополістський капіталізм» і з цих позицій проводить аналізу міжнароднополітичної ситуації. Тому, на його думку, «невідкличною конечністю є об'єднання всіх соціялістичних сил в одній спільній акції проти реакційних груп імперіялізму»; ця єдність мусить бути втримана, «не зважаючи на всі ідеологічні непорозуміння». Інакше комуністи доведуть, що вони «не спроможні розгорнути справжню та ефективну політичну акцію» і що вони примушені «обмежуватися тільки пропаґандивною діяльністю, не посідаючи жадного конкретного впливу на політичне життя своєї країни».

«Кожна форма догматизму мусить бути подолана», бо інакше годі думати про якусь реалізацію «робітничих вимог щодо реформи економічної структури» в капіталістичних країнах. Ясно, що таке ствер-

digitized by ukrbiblioteka.org

дження є не тільки викликом на адресу «китайських керівників», але також значною мірою — на адресу президії ЦК КПРС, бо таким поставленням справи Тольятті та КПІ віддалюються від «ревізіонізму», виразно «сковзуючися на реформістські позиції». А таких «реформістських» пасусів є в меморандумі куди більше. З-поміж них зацитуємо передусім ґрунтовно зреформоване ставлення КПІ до питання релігії і до питання вільної культурної творчости.

«В організованому католицькому світі і серед католицьких мас, — читаємо в меморандумі, — існувало за часів папи Йоана виразне пересунення наліво. Тепер існує в центрі пересунення направо. Все ж таки умови та прагнення для пересунення наліво залишилися в своїй базі і ми мусимо це зрозуміти і такому пересуненню допомогти. Для досягнення цієї мети нам аж ніяк не підходить давня атеїстична пропаґанда. Бо якщо ми хочемо мати доступ до католицьких мас і прагнемо, щоб ці маси нас зрозуміли, то мусимо інакше, ніж це було в минулому, поставити питання релігійної свідомости самої по собі, її зміст та її коріння в масах і способу, як це питання подолати».

А далі: «Ми мусимо стати передовими борцями за свободу інтелектуального життя, за свободу вільної мистецької творчости та наукового поступу. Так поставлена справа вимагає, щоб ми не протиставили абстрактно тенденціям та течіям іншого роду наші концепції; але ми відкриваємо діялог з цими течіями і в цей спосіб стараємося поглибити питання культури так, як ці питання ставляться сьогодні».

Дехто є в праві сказати, що це все є тільки одним з чергових тактичних окозамилювальних заходів міжнародного комунізму, щоб приспати чуйність своїх противників, «рокованих історією на загибель». Можна б з такою тезою погодитися при умові, якщо вилемінувати з меморандуму весь тонус нефальшованої тривоги і справжньої турботи Тольятті за дальшу долю комуністичних партій, зокрема в країнах Західньої Европи і передусім в Італії. А критика становища в СРСР та інших країнах «соціялістичного табору» і виразна критична оцінка взаємин між КПРС та іншими компартіями цю тривогу і турботи тільки посилюють. Тольятті і подібні йому аж задобре знають, що вся дотеперішня підвладна залежність компартій від Москви та її імперіяльної політики, пристосованої до реалітетів на міжнародній шахівниці, нічого корисного вже дати не може. Саме аналіза, проведена в третій частині меморандуму, є, так би мовити, ключем для зрозуміння цілости. І тут Тольятті (а з ним уся КПІ) якнайвиразніше стає на позиції оборони принципу самостійности кожної комуністичної партії, хоч він говорить у цьому контексті про «автономію». Але в західньоевропейській політичній термінології це окреслення має куди ширший засяг, ніж, наприклад, в українській, яка, як знаємо, є дуже чутлива щодо нюансів у цій ділянці.

«Автономія партій, рішучими оборонцями якої ми є, є не тільки

внутрішньою конечністю нашого руху, але також однією з суттєвих передумов для нашого розвитку в теперішніх обставинах. Тому ми є проти кожної пропозиції наново творити міжнародну централізовану організацію... Єдність мусить бути здійснювана в різноманітності конкретних політичних позицій, відповідно до становища та ступеня розвитку в кожній країні».

*

«Говорячи про соціялістичні країни, в тому числі також і про СРСР, не є правильним твердити, ніби там завжди все стоїть добре. Таку помилку зроблено, наприклад, у розділі постанов 1960 року, який стосується цих країн. Насправді в усіх соціялістичних країнах постійно виникають труднощі, протиріччя та нові проблеми, що їх треба зображувати з позиції реальної дійсности... Найгірше є робити враження, якби там завжди все йшло добре, хоч пізніше ми несподівано примушені говорити про трудні ситуації. Але ж не йдеться тільки про окремі факти. Ідеться про всю проблематику соціялістичного економічного та політичного будівництва, на Заході відому тільки загально і часто навіть надто примітивно. ... Деякі ситуації видаються мало зрозумілими».

«Здається, що в багатьох випадках було б корисним, якби також у соціялістичних країнах велися відкриті дискусії на актуальні теми, в яких брали б участь також керівні особи» — таким чітко зформульованим побажанням Тольятті виразно засуджує авторитарну систему, практиковану в комуністичних державних партіях, зокрема в КПРС, де «дискусії» мають місце хіба в замкнутому колі президії ЦК.

«Немає чого приховувати, що критика Сталіна залишила досить глибокі сліди. Найголовніше — це значна доза скептицизму, з яким тепер ставляться також зближені до нас елементи до повідомлень про нові економічні та політичні успіхи. Крім цього, проблему виникнення культу Сталіна і питання, як цей культ взагалі став можливим, треба розглядати як ще не з'ясовані. Не можна погодитися, щоб це все пояснювати тільки серйозними особистими недоліками Сталіна. Існують спроби дослідити, які то політичні помилки привели до того, що такий культ міг постати. Над цією справою дискутують історики і кваліфіковані кадри нашої партії».

Тольятті було добре відомо, що «російські керівники» з президії та секретаріяту ЦК КПРС аж ніяк не можуть поставити крапку над «і» в цій справі, бо забагато завдячує вся структура їхньої системи саме цьому «культові»; вони обмежуються тільки словесним засудженням «культу особи Сталіна та його шкідливих наслідків». Докорінно з'ясувати причини означало б розхитати всю «будову комунізму», а «період перемігшого соціялізму» назвати деспотичним самодержавством однієї вузьколобої людини.

digitized by ukrbiblioteka.org

Найсильнішим акордом звучать кінцеві висновки меморандуму, зформульовані в підрозділі п. н. «Подолання сталінізму»:

«Проблемою, що заслуговує на найбільшу увагу та стосується як Радянського Союзу, так і інших соціялістичних країн, є сьогодні особливою мірою проблема подолати режим обмежень і придушення демократичних та особистих свобод — режим, що його запровадив Сталін... Витворюється загальне враження, що справи розвиваються повільно і що існує опір щодо повернення до ленінських норм, які забезпечували б у партії і поза нею свободу думки та свободу дискусії в ділянці культури і мистецтва, як також у політичній ділянці. Цю повільність і цей опір важко пояснити, особливо взявши до уваги теперішні обставини, коли немає капіталістичного оточення і коли економічне будівництво досягло величезних успіхів».

Ліквідація всіх наслідків сталінської системи є першою вимогою, що її на адресу СРСР та країн «народної демократії» ставить керівництво Комуністичної партії Італії, ідентифікуючи себе в цілому з вимогою, чітко зформульованою Тольятті. Говорячи про внутрішні взаємини між окремими державами «соціялістичного табору», Тольятті не замикає очей на відродження націоналізму в країнах цього табору. «Факт, який викликає в нас турботу і який ми не можемо собі в цілому пояснити, це — виникнення відосередніх тенденцій у соціялістичних країнах. В цьому лежить виразна та серйозна небезпека, з якою, на нашу думку, мусять рахуватися радянські товариші». Тольятті вказує на «безсумнівне відродження націоналізму» і вважає, що «національне почуття є константою в робітничому та соціялістичному русі і воно житиме також впродовж довгого періоду після здобуття влади цим рухом».

Важко відповісти на питання, чи так зформульованою тезою Тольятті та КПІ якнайрішучіше відмежовуються від теорії «злиття націй», прийнятій XXII з'їздом КПРС і вставленій цим з'їздом у нову програму російсько-імперіяльної компартії. Цікаво, як у дальшому інтерпретуватимуть «італійські керівники» окремі тези меморандуму Тольятті.

Свій меморандум-заповіт, у якому недвозначно висловнені

— т р и в о г а з приводу загострення конфлікту на лінії Москва-Пекін;

— т у р б о т а за дальшу долю комуністичних партій, кожної зокрема і всіх разом узятих як цілість;

— к р и т и к а становища в СРСР та його внутрішньої політики, Тольятті закінчив такими двома ствердженнями:

«Також у соціялістичному таборі конечним є, мабуть, (я підкреслюю „мабуть", бо про багато конкретних фактів ми не поінформовані), вистерігатися вимушеної зовнішньої уніформованости і думати

про те, що єдність треба привернути і зберегти на базі різноманітности та повної автономії окремих країн. На закінчення висловлюємо погляд, що мусимо здобутися на відвагу в критичному дусі поставитися до багатьох ситуацій і до багатьох проблем також стосовно соціялістичних країн».

*

В цьому огляді переважають цитати, бо вони з'ясовують зміст меморандуму і погляди Тольятті краще, ніж докладна аналіза його політичних позицій чи коментарі до окремих його тез. Тому треба було обмежитися тільки деяким коментуванням, бо подані цитати (хоч часто досить довгі) говорять, як то звичайно кажуть, «самі за себе». Цей документ є, на нашу думку, важливий також і для української політики, бо в ньому з'ясовується внутрішня критика того політичного табору на форумі міжнародного життя, примусовим членом якого на теперішньому етапі є Україна, де — вживаючи окреслень Тольятті — всевладно панує «режим обмежень і придушення демократичних та особистих свобод»; де чужий народові режим примусово накидає не тільки «зовнішню уніформованість», але і внутрішню; де задушені не тільки «дискусія в ділянці культури і мистецтва», а й сама мистецька та культурна творчість; де почуття «різноманітности» окреслюється «буржуазним націоналізмом», а прагнення до «повної автономії (в розумінні Тольятті — ВПС) країни чи партії» — «агентурою міжнародного імперіялізму»... Можна б подати цілий ряд подібних «де».

Якщо справи в міжнародному комуністичному таборі розвиватимуться в напрямі, який гостро скритикував Тольятті, то «поліцентризм» у цьому таборі більше, ніж гарантований. Уже сьогодні існують «російський», «китайський», «югославський» та «італійський» центри. А завтра?

Резюмуючи, можна сказати, що Тольятті аж задобре пізнав зарозумілість, зазнайство та верхоглядство росіян, нехай тільки у виданні «російських керівників». Згадані прикмети пізнав також і Мао-Дзе-Дунь, хоч його акценти поставлені інакше.

digitized by ukrbiblioteka.org

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

СТЕПАН Ю. ПРОЦЮК:

ІНВАЗІЯ МОСКОВСЬКОЇ МОНЕТИ ТА КУПЕЦТВА НА УКРАЇНУ В ДОБУ МАЗЕПИ

Вже на переломі 17 і 18 стол. стан господарства України показував усі шкідливі наслідки Переяславської угоди. Москва ламала одну за одною статті цієї угоди, не в'яжучись при цьому будь-якою пристойністю в поведінці, що є обов'язковою в міжнародних домовленнях. Зокрема небезпечним для української незалежности став період, коли в Московському царстві панував відомий своїм цинізмом та аґресивністю Петро І. Віддаємо тут голос не якомусь «буржуазному», а радянському історикові К. О. Осипову, який пише:

«Москва осуществила ряд мер, показывавших, что Украина должна теперь привыкать к новому положению вещей. Так, через месяц после Переяславской рады московские войска под командой боярина Куракина вступили в Киев и прочно там расположились. Одновременно в Белгороде, на границе с Украиной, была собрана сильная армия под начальством Шереметева; ее назначение состояло в отражении ожидавшегося татарского набега, но было ясно, что она может быть введена на Украину и для других надобностей. Наконец, отборные козацкие части (восемнадцятитысячный корпус под командованием Золотаренко и Тетери) были вытребованы для усиления главной московской армии, а взамен их на Украину вступил еще один московский отряд под начальством А. В. Бутурлина, в свою очередь занявший некоторые жизненные центры страны».[1])

Широкий наступ Москви, спрямований на економічне закріплення за собою українських земель, почався негайно після смерти Богдана Хмельницького, а набрав дуже гострих форм у період панування Петра І. Деколи доводиться зустрічати думку, що поневолення України посилилося лише після «зради Мазепи», хоч насправді союз гетьмана Мазепи з Карлом XII і спроба відв'язатися від «федерації» з Московщиною були якраз наслідком аґресії Москви щодо України, були результатом того, що Мазепа впродовж свого довгого гетьманування (1687-1710) добре пізнав загарбницькі апетити Москви вже в період ніби прихильного ставлення її до гетьманату. Мазепа аж задобре знав, як Москва розправлялася з лівобережними гетьманами

---

[1]) К. О. Осипов, «Богдан Хмельницкий». Издат. «Молодая гвардия», Москва, 1948, стор. 405.

чи видатними полковниками, які з українського погляду були москвофілами. Дем'ян Многогрішний (1668-72) та Іван Самойлович (1672-87) були заслані в Сибір, такої ж долі зазнав Семен Палій уже за гетьманування Мазепи (1704).[2]) Цікаво навести тут лаконічні, зате дуже промовисті коментарі про кінець цих двох гетьманів у книзі партійного історика-марксиста Голобуцького. Многогрішний „...схвачен, отослан в Москву, обвинен в измене и сослан в Сибирь», Самойлович «...был схвачен и затем сослан в Сибирь», Палій «...обвинен в замыслах против России, был сослан царским правительством в Сибирь».[3])

Москва почала безпосередні заходи щодо військової окупації України відразу з 60-их років 17 стол. Навіть на Запоріжжя вислано весною 1663 московський ґарнізон у силі 500 вояків під командуванням Косагова. Завданням ґарнізону було «посылать точную информацию о происходящих там событиях и воздействовать на запорожцев в нужном направлении».[4]) Про кількість та силу московських ґарнізонів на Україні в 1687-1707 рр., тобто, так би мовити, на очах Мазепи, зокрема про централізацію управління фортецями в руках царського воєводи в Києві Д. Голіцина, докладно пише на базі нових джерел Дядиченко.[5]) Таку політику контролю Москва застосовувала дедалі ширше на Україні. Ніби підтримуючи вибір Мазепи на гетьмана, Москва насправді старалася оточити його своїми контролерами, і то з перших днів його гетьманування. Учасник кримських походів, генерал Патрік Ґордон записує в своєму щоденнику під датою 8 листопада 1688 (тобто один рік після вибору Мазепи), що на Україну прибув начальник т. зв. Стрілецького приказу, думський дворянин Ф. Шакловитий, якому було доручено стежити за вірністю гетьмана і пильнувати всі справи.[6]) Такими доносчиками були також акредитований при Мазепі п'ятисотенний московського стрілецького полку (який писав доноси в 1692) та воєвода в Києві Барятинський (що такі доноси писав у 1696). Про діяльність аґентів-доносчиків згадує, між іншим, також російський історик С. М. Соловйов у своїй «Истории России с древнейших времен».

Завдання московських висланців на Україну точно характеризують відомі «секретні пункти», дані 27 липня 1709 царем Петром I ближньому стольникові А. Ізмайлову, «соратникові» гетьмана Івана Скоропадського (див. «Источники малороссийской истории», том II,

---

[2]) В. Дядиченко, «Семен Палій». Укрвидав при ЦК КП(б)У, Київ, 1942.

[3]) В. Г. Голобуцкий, «Запорожское казачество». Госполитиздат УССР, Київ, 1957, стор. 318, 320 і 325.

[4]) «Акты Юго-Западной России» (в дальшому: «Акты ЮЗР»), т. V, стор. 94.

[5]) В. А. Дядиченко, «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII стол.» АН УРСР, Київ, 1959, стор. 467 і дальші.

[6]) „Tagebuch des Generals Patrick Gordon", veröffentlicht durch M. Posselt. Band II. St. Petersburg 1851, S. 356.

digitized by ukrbiblioteka.org

стор. 230). В дуже багатьох випадках донощиками та шпигунами на Україні були московські купці, що їздили туди торгувати. Інструкції для «проведывания вестей» давали їм царські воєводи тих міст, з яких ці купці походили. Таких «купців» висилано організовано на Україну вже в період до «возз'єднання». Маємо дані про такі подорожі в 1651 у Н. Оглоблина («Воеводкие „вестовые", отписка XVII в. как материал для истории Малороссии», «Киевская старина», июль 1885, стор. 367) і в збірнику документів «Воссоединение Украины с Россией» (АН УРСР, Київ, 1954, том III, стор. 84, 102-103).

Разом з цим усім мусіли викликати в Мазепи справді чорні думки і турботу про майбутнє козаччини ті заходи Москви, що були спрямовані на економічне поневолення України. При кінці 17 стол. Україна, а зокрема Лівобережжя, була добре загосподарованою країною. (Ряд детальних даних, передусім персональних щодо господарських діячів, читач знайде в праці Олександра Оглоблина «Гетьман Мазепа та його доба», Записки НТШ, том 170, Нью-Йорк, 1960).

Тут розвинулося не тільки заможне сільське господарство, але велике поширення мали також промисли: млинарство, гуральництво, бджільництво. Міцно розвинуте було тваринництво, при чому рогата худоба та вівці становили предмет широких купецьких трансакцій. Відомі були великі господарства тютюнових культур. Дуже поширеним був соляний промисел, яким займалися жителі багатьох містечок та сіл Слобідської України. Продукція соли на Торському та Бахмутському соляних озерах вивозилася на Лівобережжя, Донщину і у близькі райони Московського царства. (Вчені відносять початок видобування соли на території теперішнього Донбасу до 9 століття. В 16 стол. соляна промисловість розвинулася до значних розмірів. У 1635 році з Тора — сьогодні Слов'янське — було відправлено 270 возів соли. При кінці 17 стол. на річці Бахмутці виявлено нові соляні джерела, і туди почали з'їжджатися на заробітки козаки з Дону, а пізніше — також із Запоріжжя; останніх у Бахмуті в 1712 році було 1 500 осіб. При кінці 1701 року в Бахмуті жило більше солеварів, ніж у значно старшому соляному містечку Тор. Див. К. П. Земляк і Г. П. Критенко, «Край Донецький», в-во «Радянська школа», Київ 1957, стор. 53-54).

В той час наладнувалося виробництво суконних матеріялів, працювали численні скляні гути, яких при кінці 17 стол. тільки на Чернігівщині та Стародубщині нараховувалося 20. Важливою ділянкою тодішньої промисловости України було виробництво салітри та пороху, далі бондарське виробництво, глиняний посуд і меншою мірою видобуток заліза з місцевих болотяних руд. Особливо на Лівобережжі розвинулося тоді виробництво кольорового (декоративного) та аптечного скла, мистецької кераміки (кахлі), ювелірних предметів і паперу.[7]) Про експорт українського скла в Росію пише Микола Ко-

[7]) В. Січинський, «Нариси з історії української промисловости». Видання РСУК, Львів, 1938, стор. 7-16, 23-27, 40-41, 89-95.

стомаров у своїй праці «Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях» (Петербург, 1862, стор. 258). Відомі давні описи українських земель Шафонського, Лазаревського та Маркевича[8]) дають доволі докладну картину стану господарства на Україні на переломі 17 і 18 століть. Цінні дані знаходимо також у подорожніх записах чужинців, які в той час побували на Україні.[9])

Зокрема велику принаду для Москви становили європейські ринки України того часу, її зв'язки з закордоном. На Україну привозили, наприклад, сукно і текстильні матеріяли з Польщі, вина — з Молдавії та Угорщини, вовняні та шовкові тканини — з Кеніґсберґу, коси та серпи — з Австрії, шовки, мило і тютюн — з Туреччини. За даними головної митної контори в Москві («Большая таможня») з 1693-94 рр. Московія перехоплювала з українських торговельних центрів як східні тканини, так і західньоевропейські текстильні продукти, що тоді імпортувалися на Україну. Про це можна довідатися з монографії Б. Б. Кафенгауза «Очерки внутренного рынка России первой половини XVIII в.» (Издат. АН СССР, Москва 1958, стор. 290 і дальші), де автор посилається на архівний матеріял з «Государственного исторического музея, отдел письменных памятников» (ч. 415, лл. 175-197). Те саме стосується також різної ґалянтерії закордонного походження (як дзеркала, ножі тощо), різних орієнтальних продуктів (грецькі горіхи, аниж, чорнослив), рідкісного тоді бавовняного паперу і зокрема дорогоцінних каменів.

Особливо треба підкреслити закуп Москвою текстильних виробів на Україні. У згадані роки цей товар становив коло 40% усього експорту з України в Московщину. У 1693-94 рр. прибули в Москву з України 23 купецькі партії з кримським і турецьким кумачем, тафтою, шовком-сирцем, швабським сукном та полотном, польським мереживом; а сума, за яку ці текстилі були продані, у висоті 11 300 рублів, становила половину ціни всього імпорту з України у даний період.

Дібравшися до українських ринків, Москва почала також закуповувати київські видання. Купець Г. Прокофьев продав у Москві ки-

---

[8]) «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России..., сочиненное Афанасьем Шафонским в Чернигове 1786 года», Київ, 1851; А. Лазаревскій, «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения, управления». Том I, «Полк Стародубский», Киев, 1888; том II, «Полк Нежинский», Киев, 1895; том III, «Полк Прилуцкий», Киев, 1901; Н. Маркевич: «История Малороссии». Томи I-III, Москва, 1842; його ж «О народонаселении Полтавской губернии», Киев, 1855.

[9]) «Пушествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским». Москва, 1897; А. Олеарий, «Описание путишествия в Московию», Петербург, 1906; А. Мейерберг, «Виды и бытовые картины России XVII века», Издат. «Русский зритель», Петербург, 1828, чч. 3-6; Güldenstedt, „Reise durch Rußland", St. Petersburg, 1791.

digitized by ukrbiblioteka.org

ївські євангелія, житія святих, псалтирі та азбуки на суму 4 885 рублів. Особливо високоякісними виданнями славилася друкарня Києво-Печерської Лаври. Сам Петро I завжди настоював, щоб перевидання чужих, наприклад, голляндських, першодруків, якими він цікавився і які стосувалися передусім мореплавства та будівництва фортифікацій, друкувалися тільки в Києві, бо інші типографії його аж ніяк не задовольняли. До речі, якраз у 17 та 18 стол. цілий ряд українських граверів, як Тарасевич, Трухменський і Темчегорський, переселилися з Києва до Москви і заснували там свої заклади. Щодо Києво-Печерської Лаври, то пожежа 21 квітня 1718 знищила дощенту її друкарню з усім інвентарем, бібліотекою та архівом; про її діяльність на початку 18 стол. маємо тільки посередні дані (див. Пекарский, «Наука и литература в России при Петре Великом», том II, СПб, 1862, стор. 162).

Головними ринками, якими цікавилася Москва, були ринки Києва, Ніжена, Опішнього і Полтави.

Закуп кращих товарів на українських ринках був тільки початком російської торговельної інвазії на Україну. До 90-их років 17 стол. українські купці могли все ще брати вирішальну участь в українських експортних партіях до Московщини. Але вже тоді московські установи під покровом і за намовою Петра I та його чиновників почали стосувати заходи, щоб змонополізувати всю торгівлю в російських руках і забезпечити всі можливі прибутки за росіянами, а українські впливи в цілому елімінувати. До таких заходів слід зарахувати передусім фінансово-м о н е т а р н у політику Петра I, а далі — протекційну політику штучних мит та податків, якими охороняли росіян і кривдили українців та чужинців.

Не зважаючи на те, що приплив московських монет на Україну збільшився зараз після 1654 року, на Україні продовжувала існувати своя специфічна монетарна система ще протягом майже 75 років. Ця система базувалася на оборотах литовсько-польських і на повноцінних закордонних монетах. Спроби перепачкувати московські монети на українські ринки мали місце вже за часів Івана III, але вони не увінчалися успіхом. Українські та чужинецькі купці на Україні ставилися до московських «денег» з підозрою, не бачачи в них реального покриття їхньої вартости чи принаймні престижу тодішнього Московського царства. Засобом плати на Україні впродовж усього 17 стол., а великою мірою також у перших десятиріччях 18 стол. були виключно таляри, ґульдени, дукати, червоні злоті, «імперіяли», литовсько-польські «гроші» і навіть середньовічні денари. Твердження російських дослідників, що на Україні у 17 стол. переважав обіг польських монет, спростував український дослідник Валентин Шугаєвський («Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке», Чернігів, 1918, і «До грошевого обігу Чернігівщини XVII стол.» у «Записках Історичної секції УАН», том XXIII, стор. 319-324).

Пролізши під покровом Переяславської угоди на Україну, Москва організувала систематичне скуповування всіх закордонних монет на українських ринках. Літописець Самійло Величко пише, що Петро I «монету старовичную зо всей Малой России... вывел и выгубил» (Самоил Величко, «Летопись событий в юго-западной России в XVII веке», том III, Київ, 1850). Зате російські дослідники цим фактом дуже пишаються та хваляться.[10]) Гонитва московських купців-аґентів за вартісними срібними грішми привела до того, що населення почало їх ховати. Багато заможніших козаків та купців жертвували великі кількості грошового срібла церквам та манастирям. Якраз у другій половині 17 стол. православні храми на Україні збагатилися надзвичайно цінними іконами та реліквіями, обрамованими сріблом, а деколи і золотом. Українські кола переконалися, що залишити срібло в обігу було б однозначним з вибуттям його раніше чи пізніше з України.

В наслідок воєн періоду Виговського і Дорошенка, як також у наслідок штучного кордону, що постав між Лівобережною і Правобережною Україною, приплив нових закордонних монет помітно зменшився; тому Москва була примушена дати якісь інші грошові засоби на місце викуплених нею доброякісних грошей. Першою такою спробою було випущення т. зв. «ефимок» (мідяних) царем Алексеєм Михайловичем зараз таки в 1655-56 рр. Ідею випустити мідяні монети з примусовим курсом срібних підказав цареві близький йому Ф. М. Ртищев («Путешествие в Московию барона Августина Мейерберга», Москва, 1874, стор. 169-170). Цим кроком Москва відразу тяжко порушила «Статті» Богдана Хмельницького, в яких царський уряд визнавав окремішність господарсько-фінансової системи України. Наскільки підступними були наміри Алексея Михайловича, говорить факт, що на початку рішено в Москві випустити монети з українською назвою «таляра» та «гроша». З огляду на недовір'я до московських монет, «ефимки» 1655-56 рр. в цілому не були прийняті населенням, і тому намічена «реформа» провалилася. Нечесні маніпуляції царської казни вдарили, очевидно, також і по населенню Московщини. З уваги на недоброцінність монети ціни на деякі товари в деяких містах піднеслися в 50 разів (П. И. Лященко, «История народного хозяйства СССР», 4 видання, том I, Москва, 1956, стор. 295). Тому не дивно, що загальне незадоволення низів виявилося у відомому «мідяному бунті» в Москві 25 липня 1662, який цар та бояри мусіли здушити жорстокими заходами та засланнями.

Москва зрозуміла, що її гроші ніяк не в силі конкурувати з будь-якою доброцінною монетою, тому вирішила цю монету викупити.

---

[10]) И. Кауфман, «Серебряный рубль в России», СПб, 1910; И. Г. Спасский и М. П. Сотникова, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», АН СССР, выпуск 66, 1956; И. Г. Спасский, «Русская монетарная система. Историко-нумизматический очерк», Москва, 1957, стор. 123.

digitized by ukrbiblioteka.org

У 80-і роки 17 стол. Москві здавалося, що кількість доброякісної срібної чужинецької монети на Україні настільки зменшилася, що можна було знову заризикувати поновним випуском «своєї монети». Щоб не налякати населення, яке добре запам'ятало підступні спроби з мідяками-«ефимками», придумано для нових монет чужинецьку назву «чехів» — з написом латинськими літерами. Ці «чехи» були вибиті 1686 року у Севському монетному дворі, при чому вдалося заанґажувати для цього одного ґравера-мистця, який раніше працював для гетьмана Петра Дорошенка в монетному дворі в селі Лисянка на Київщині.

При кінці 17 стол. ситуація на ринках України, частково також і Московщини, стала дуже серйозною. З обігу зникла доброякісна чужинецька монета; одночасно московські низькопробні монети надзвичайно утруднювали товарообмін, бо на окремі більші купецькі трансакції потрібна була велика кількість їх. (Тут бачимо виразну аналогію з інфляційною політикою пізніших часів). Всі знали, що кількість срібла в московських монетах з 1654 року постійно зменшувалася, так що в 1698 році на сто копійок припадало тільки 25 грамів чистого срібла. Але і цей уділ срібла був завеликим тягарем для Московського царства доби Петра І, який у 1704 році наказав остаточно випустити мідяні копійки. В листі до Меншикова про потребу ввести в обіг мідяні монети Петро І пише, що він сподівався «вскоре покончить со старыми вшами». Так він називає срібні копійки, що «висмоктують» царську скарбницю. Реформа Петра І з 1701-04 рр. прямувала також до заміни давньої системи «алтинів» та «денег» на нову — «рублів» та «копійок». Але й тут Москва не могла стримати себе від «економлення», тобто від офіційного державного фальшування грошей. Коли в 1700 році з одного пуда міді карбовано монет вартістю на 12,8 рублів, то в 1702 — 15,4, а в 1704 — 20 рублів. У 1718 році ця вартість піднеслася аж до 40 рублів.

Москва була свідома, що її мідяки не легко приймуться на українських ринках. Тому в указах початку 18 стол. говориться: «Деньги медные держать в расход и давать жалованье тем, которые живут в Москве ... а монеты (срібні — С.Ю.П.) на жалованье в полки посылать», тобто в райони, «возз'єднані» з Росією — лівобережний гетьманат або анектовані нею в першу чверть 18 стол. — Слобожанщина та Приозів'я. Разом з новою мідяною монетою випущено також срібну, але в значно меншій кількості; і вже не як копійки, а як монети вищої вартости, при чому для дезорієнтації ринку знову були спроби карбувати монети з чужинецькою назвою, наприклад, срібні «тинфи» в 1707 році.

Точну характеристику дістали ці заходи царату від самих російських дослідників. Спаський пише відкрито: «Архаичное денежное хозяйство (Москвы) стало серьезной помехой, а обращение иноземной монеты на Украине, ставшей ареной активных происков враждебных единству русского народа сил, превратилось в проблему остро-

политического порядка. (Тут Спаський — до речі, в 1957 році! — зараховує українців просто до «русских», «забувши» про зобов'язуючий сьогодні в СРСР трафарет „единства" д в о х братніх народів — С.Ю.П.). Только располагая совершенной и гибкой монетной системой правительство могло установить единство русского денежного обращения на всей территории многонациональной России» (И. Г. Спасский, «Руская монетарная система», стор. 72).

Мазепа і відповідальні політичні кола на Україні бачили цю політику царату і протиставилися їй. Пізнання цього лиха мало безперечно вирішальний вплив на прагнення цих кіл радикально відірватися від «союзу» з Московщиною.

У добу гетьмана Мазепи московські гроші тільки з трудом діставалися на Україну. Після Полтавської битви, зокрема після створення в 1723 році т. зв. Малоросійської колегії з Вельяміновим на чолі, і після смерти Павла Полуботка (1725) ці гроші попливли широким потоком на Україну. Але навіть тоді вони курсували на Україні під чисто українськими назвами, що свідчило б про те, що на Україні вони розглядалися, принаймні формально, як своя, окрема від російської монетарна система. Копійка стала шелягом; двокопійкова монета, випущена вперше в 1724 році під чужою назвою «гроша», — шагом; 50 шелягів довго називали в нас копою; рубль став карбованцем. Назви шаг, шеляг та копа збереглися аж до 60-их років 19 століття. Назва карбованець протривала до сьогодні. Під час української національної революції 1917-20 рр. уживання цієї грошової термінології відновлено у період державної незалежности.

*

Другою площиною, на якій відбувся наступ Москви на Україну на переломі 17 і 18 стол., були інвазія московських купців на Україну і заходу Московського царства, спрямовані на підтримку московської торгівлі і на послаблення та елімінування українських купецьких кіл і української торгівлі в цілому. Ясно, що монетарна політика, про яку вже сказано, становила тільки вступ для дальшого наступу.

Вже в указі 1683 року заборонялася «іногороднім» купцям торгівля у Брянську, при чому мова йде тут про місцевих купців, тобто росіян, з одного боку, і про «іногородніх» купців з України — з другого. Таким чином брянські купці могли купувати в проїздних українських купців товари для місцевого та позамісцевого розпродажу, чим вони забезпечували за собою величезні прибутки.[11])

«Іногородні» купці мусіли не тільки сплачувати спеціяльні податки (пошлини) — навіть при перевозі через російські міста, але їх зобов'язували часто розпродувати свій товар на льокальних ярмарках, щоб прибутки з торгівлі в Росії забезпечити виключно за ро-

[11]) «Полное собрание законов» (далі — «ПСЗ»), том III, чч. 1458, 1709.

digitized by ukrbiblioteka.org

сійськими купцями.[12]) Тоді як купці з інших країн ще мали можливість вносити протести і рахувати на інтервенції дипломатичних представництв своїх держав, купці українські могли сподіватися тільки інтервенції гетьмана. Коли ж російські купці везли товар з України в Росію, через транзитові міста вони перевозили їх без жадних податків аж до 30-их років 18 стол. Коли в 1732 році з огляду на надмірні їхні прибутки царат наклав також на них обов'язок платити «пошлину», тоді вони негайно запротестували і домоглися деяких полегшень та привілеїв.[13]) Між іншим, оподаткування купців з українських міст, які везли свої товари до Москви, мало часто форму явного грабежу та розбою в транзитових російських місцевостях. Їхати українському купцеві у межі Московського царства означало те саме, що ризикувати великими додатковими видатками, пов'язаними не тільки з оплатою різних мит, купівлею купецьких ліцензій («выпись»), але також з оплатою у т. зв. «пристойных местах», якими Москва почала оточувати Гетьманщину вже за Мазепи; а з 1714 року, навіть не питаючи чи повідомляючи про це гетьмана. Про цю практику можна докладніше довідатися в праці Бориса Крупницького «Гетьман Данило Апостол і його доба» (видання УВАН, Авґсбурґ, 1948, стор. 150-153).

З огляду на таку ситуацію українське купецтво почало відчувати те, що є найнебезпечніше для кожної самостійної торгівлі, — брак капіталу. А. Шафонський говорить про українських купців у першій четвертині 18 стол.:

«Во всей Малой России нет ни одного купца из природных малороссиян, который бы собственного денежного капитала тысяч 30 имел» (цит. твір, стор. 21-22).

Надзвичайно цікаву прикмету українського купецтва того часу підкреслює російський учений І. Аксаков, на думку якого торгівля українців є «располагающая более к пристойному пропитанию, а не к обогащению».[14]) Але в торгівлі перемагає, як відомо, той, хто має більше капіталу для обороту і веде свої діла з твердою наполегливістю та керується холодним рахунком, а не «пристойністю», про яку згадує Аксаков, бо вона не могла конкурувати з нахабністю упривілейованих указами Петра І російського купця.

Генеральний писар Семен Савич (під час подій 1708-09 рр. він стояв по боці Петра І) подав 27 липня 1709 меморандум цареві, де в точці 8 сказано: Оборонные в полки просити почтенные монаршеские грамоты в том запретительные, дабы проезжие великоросийские наипаче военную службу отправляющие люди в местах и

---

[12]) «ПСЗ», том III, чч. 1409, 1520 і 1535; також «Дополнение к Актам историческим», том III, СПб 1848, чч. 55, 116; том IV, ч. 141; том V, чч. 39, 40.

[13]) «ПСЗ», том X, ч. 7 669 (Протест калузьких купців проти податків, збираних при переїзді через Брянськ).

[14]) И. С. Аксаков, «Исследования о торговле на украинских ярмарках». СПб 1858, стор. 128.

селех не чинили людем кривды и боев. Также о купцах великороссийских просити милостивого грамотного указу, дабы они от своих денег и товаров, чем торгуют, належащей войсковой пошлины против давного обычаю не отрекались и не оттоваривались до скарбу войскового отдавать и платить». Цей меморандум є доказом, що російські купці за спиною перемоги Петра І почали відразу вести себе на Україні як у завойованій країні і відмовлялися платити встановлені договорами та законами місцеві податки. Меморандум С. Савича опублікований уперше в 1952 році в збірнику «Письма и бумаги императора Петра Великого» (АН СССР, том IX, выпуск 2, стор. 1152-1154). Його оригінал зберігається в московському архіві ЦГАДА — відділ «Малороссийские дела», 1709, ч. 50, лл. 17-19. Цей документ яскраво свідчить про поведінку росіян після Полтавської битви.

Тільки дякуючи підтримці з боку Мазепи та його піклуванню українськими містами, можна було на переломі 17 та 18 стол. зберегти значення українського купецтва в українсько-російській торгівлі. Але вже по десятьох роках після Полтавської битви в цій ділянці запанувала цілковита гегемонія росіян. Так, наприклад, з-поміж 1 165 дозволів, виданих купцям, що в 1720 році везли товари з України в Московщину через Курськ, тільки 28 належало купцям українським. Цілковито в російських руках опинилася така важлива ділянка торгівлі, як продаж великої рогатої худоби з України; з 50 партій, які в липні 1720 занотовано в Курську, тільки 5 належало українським купцям. Такі дані знаходимо в праці Б. Б. Кафенгауза (цит. твір, стор. 300, 310), що їх він узяв з Курської «таможенной» книги за 1720 рік.

Те саме можна сказати про торгівлю прядивом і текстильними виробами. До початку 18 стол. ця торгівля перебувала в українських руках, зокрема в Стародубському полку. Петро І, для якого цей факт був сіллю в оці, видав упродовж 1701-14 рр. ряд указів, якими дозволялося вивозити прядиво тільки через Архангельськ та Петербург. Таким чином обмежено комерційні обороти стародубчан, а також і купців Києва, Ніжена та Чернігова. Прибутки, які раніше були в руках українських купців, перейшли до російських торгівців, які на скупі українського прядива нажили величезні маєтки (наприклад), Меншиков).[15])

Інвазія російських купців, посилена протекціоністською політикою царату, давала надзвичайні користі не тільки їм самим, але також і російському урядові. Навіть такі льояльісти супроти Москви, як В. А. Дядиченко чи П. Г. Лященко, змушені відзначити різку протекціоністську торговельну політику Петра І. Перший — в казенній, грубо фальшованій «Історії Української РСР» (вид-во АН

[15]) М. Тищенко, «Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVII стол.» Записки Історично-філологічного відділу УАН, том 26, Київ, 1931.

digitized by ukrbiblioteka.org

УРСР, том І, стор. 310, перше видання, Київ 1953); другий — в «Истории народного хозяйства СССР» (четверте видання, Москва 1956, том І, стор. 358, 359). Наприклад, на Україні була тоді міцно розвинута винокурна промисловість; на Московщину завозилися великі кількості вина та меду. Ціна вина на Україні на початку 18 стол. становила 14 алтинів за відро, а в Москві продавалося воно за 31 алтинів, тобто більше, ніж удвоє дорожче. Ціна сукна на Україні була 2 рублі за 100 аршинів (аршин — 71,1 цм), а продажна ціна в Москві — 5 рублів. (Московські ціни подані за книгами Головної митної контори, які зберігаються в Державному історичному архіві Московської области. Частину з них опубліковано в збірнику «Таможенные книги Московского государства XVII в.», за редакцією А. І. Яковлева — томи І-ІІІ, Москва-Ленінград, 1950-1951. Згадані книги є підставою для таких відомих праць про торгівлю в Московському царстві: С. В. Бахрушин у збірнику «Научные труды», том ІІІ, Москва, 1956; Д. І. Тверська, «Москва второй половины XVII в. как центр складывающегося всероссийского рынка», Москва, 1953; Е. Н. Кушева в стосовних розділах І тому «История Москви», Москва 1953). Ціна українського тютюну — т. зв. черкаського сорту — зараз після перевозу його через українсько-російський кордон досягла 24 алтинів за пуд, тоді як на Україні цей тютюн можна було купити за половину ціни.[16]) Ціна бавовняного паперу західньоевропейського походження становила на українських ринках 14 карбованців за пуд, а в Курську — вже 20 рублів. Черкаські вівці на Україні коштували 16 карбованців за сотню, в Курську вони продавалися за 18 рублів, а на Мар'їнському ярмарку в Нижньому Новгороді — аж за 30 рублів.

Гетьман Мазепа, бувши зв'язаний союзом з Петром І, не міг просто заборонити проникання московських купців на Україну, але він намагався принаймні підтримувати українське купецтво в містах Гетьманщини, даючи міщанам та козацьким старшинам окремі права на купецькі трансакції. Поскільки в ділянці торговельної політики боротьба спиралася на наявні капітали, можна було сподіватися, що підтримка багатих українських купців та старшини приведе до більшого ефекту в українській економіці. Борис Крупницький правильно підкреслює, що козацька старшина (яка була тоді в стадії перетворення на нове дворянство-аристократію), а далі манастирі та купецькі організації зуміли при Мазепі затримати ряд традиційних промислів та прибутки з них у своїх руках. Особливо міцним засобом підтримки українського елементу в економіці України в руках Мазепи були податкові полегшення, якими він наділяв магістрати українських міст і тих козацьких старшин, що брали участь в організації промислів та торгівлі у своїх посілостях. Проте міський елемент не був

[16]) Б. Б. Кафенгауз, «Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII столетия». Збірник «Воссоединение Украины с Россией», Москва, 1954.

задоволений привілеями для старшини і вже тоді можна відмітити спроби елімінувати козацькі прибутки в містах. Наприклад, кількість козацьких дворів-шинкарень у Києві постійно зменшувалася в наслідок відповідних заходів віїтів: у 1694 році таких шинкарень було 82, 1696 — 67, 1723 — 37, а 1736 — всього 25 (Сергій Шамрай, «Боротьба козаків Київської сотні з київськими манастирями та магістратом у XVII-XVIII стол.», «Україна», том 39, Київ, 1930).

Мазепі не було важко підтримувати купецьку верству, бо, спираючися на традицію Б. Хмельницького, він міг диспонувати військовим скарбом самостійно. Він навіть ліквідував пост підскарбія, який існував при його попередниках (при Самойловичеві підскарбій мав титул «енерала військового»), і цей пост відновлено лише в 1728 році, коли призначено на нього аж дві особи — українця А. Марковича і росіянина Мякініна як контролера. Мазепа підтримував на Україні також чужинецьких купців, від яких сподівався зменшення інфільтрації купців московських.[17]) Справді при гетьмануванні Мазепи, як показано вище на підставі статистичних даних за 1693-94 рр. і опору, що його зазнавали московські зусилля, Україна все ще зберігала досить чітку окремішність своєї економіки. Проте катастрофа 1709 року елімінувала на довгі роки твердий опір Гетьманщини, а сваволя російського мілітарного та економічного наступу посилилася ще міцніше.

За розгулом російської воєнщини на Україні послідовно йшов розгул у ділянці економічній. Відомо, що «Военная комиссия», завданням якої було набирати солдатів до російської армії, вела себе самовільно і порушувала права українських козаків та селян.[18]) Українське село, що було набагато вільніше, ніж село московське, цілком слушно відмовлялося від військової служби. Не зважаючи на різні принади та виразні зусилля, протягом двох років (1712-13) удалося зібрати на Гетьманщині ледве 5 905 чоловіків до драгунських та стрілецьких полків і до з'єднань артилерії. В інструкції сенатові з листопада 1711 Петро I каже, що треба «старатца дабы на Украине собрать ландмилис тысяч шесть, а буде возможно тысяч й десять и оные посадить в украинских гарнизонах» (ЦГАДА, фонд Правит. сената, оп. 7, д. 15/697, л. 11).

Дехто підкреслює як економічно прогресивний факт, що «Военная комиссия» організувала в 30-их роках 18 стол. кінські заводи на Україні, — в Ямполі, Батурині та Гадячі, — щоб постачати армії коні. Але ж базою цих заводів була примусова здача коней українським селом, і ця здача лягла важким тягарем на населення України. Наприклад, у 1736 році треба було здавати одного коня на 253 осіб населення, 1737 — на 184, а 1738 — на 200 осіб. (ЦГАДА, фонд Правит.

---

[17]) П. Клименко, «До історії міста Ніжена», Записки історично-філологічного відділу УАН, книга 15, Київ, 1926.

[18]) Л. Г. Бескровный, «Русская армия и флот в XVIII веке». Воениздат, Москва, 1958, стор. 306-309.

digitized by ukrbiblioteka.org

сената, д. 449, л. 7). Ми вже не згадуємо тут, що під час воєнних походів Петра І коней просто забирали без будь-якої норми в усіх селян на Україні і в усього населення. Д. М. Голіцин, наприклад, наказав Юсуп-Паші так поводитися на Україні:

«Для скорого поспешения брать лошадей по дорогам в малороссийских городах и по местам у всех жителей, а в то место оставлять им драгунских присталых и садненых лошадей...» А для своїх потреб Голіцин наказує «тысячю лошадей в пристойном месте изготовить», але як це зробити і звідкіля взяти, його не цікавить (И. Голиков: «Деяния Петра Великого», ч. XII, Москва 1789, стор. 29-31).

Як такий набір коней фактично відбувався, довідуємося посередньо з тексту меморандуму Семена Савича, який просто говорить про розбої та насильства московської воєнщини.

Російські військові з'єднання грабували не тільки коні в українського населення, але також інші сільсько-господарські тварини, передусім воли. Сумну картину подає російський урядовець А. П. Волинський у своєму листі до Бірона від 26 липня 1737. «Я до самого въезда моего в Украину, — пише він, — столько не знал, что оная почти вся пуста и какое множество оного народа (українського — С. Ю. П.) пропало, а ныне столько выгнано, что не осталось столько землевладельцев, сколько хлеба им и для самих себя посеять надобно, и хотя и причтено то в их упрямство, что многие поля без пашни остались, но ежели по совести россудить, то работать некому и не-на-чем, понеже сколько в прошлом году волов выкуплено и в подводах поморено, ныне сверх того из одного нежинского полку взято в армию 14 000 волов, а что из прочих полков взято, о тем совершенно донесть не могу» («Хрестоматия по истории СССР», том II. Госучпедиздат, Москва, 1953, стор. 165).

Згаданий опис стає особливо промовистим в порівнянні з описами становища на Україні в період Хмельниччини. Не дивлячися на війну, українське населення за часів Хмельницького жило заможно, що мусіли визнавати тогочасні вороги козаччини, наприклад, автор щоденника походу польського війська від Берестечка вглиб України, А. Мясковський (A. Grabowski, «Starożytności historyczne polskie», Tom I, Kraków, 1840, str. 353-354).

Нестерпно важким тягарем лягло на український народ прохарчування московських ґарнізонів на Україні. Тільки в 1715 році українське село мусіло дати на кожного солдата щомісячно по «2 кгарци» («кгарц» — 3,28 літра або 5,4 фунта) борошна, 2 «кгарци» крупів, 2 фунти соли та 15 фунтів сала. Це становило для 11 московських полків, що в той час стояли на Україні, таку кількість харчів: 52 800 «кгарців» борошна, 52 800 «кгарців» крупів, 52 800 фунтів соли та 396 000 фунтів сала («Киевская старина», вересень 1905, стор. 117).

Однак особливо боляче відчувало населення України тягар податків, якими Москва почала обкладати селян, примушена до цього коштами своїх імперіялістичних воєн. Самий тільки перелік назв

цих податків має свою вимогу. В 1710 році були податки цього роду: драґунський, корабельний, рекрутський, подвірний, ямський, стрілецький, ґрунтовий, на корм для коней, на утримання військового обозу; крім цього — податки церковні та інші податки льокального характеру. Приміські селяни на Київщині платили в 1710 році 6 карб. 79 копійок річно грошевого податку, селяни на поміщицьких володіннях — 3 крб. 99 коп., селяни в манастирських або церковних (єпископських) селах — 4 крб. 67 коп. До цих державних податків доходили ще різні ренти, сплачувані землевласникам, які в той час почали закріплювати за собою досі вільні села та хутори.[19]) Як ставленники Петра I намагалися «перестараться» у стягуванні податків, виразно говорить пропозиція віцегубернатора Озівської губернії Количева, який на власну руку у 1716 році почав збирати податки з кількости людей а не з кількости дворів, як це було до того часу прийняте. Количев у своєму листі казав, що робить це «для управления людей и всенародной лучшей пользы» («ПСЗ», том V, ч. 3245). Коли село відмовлялося повинуватися податковим насильствам, Москва посилала окремі військові з'єднання, завданням яких було «завести порядок». Різні московські чиновники, комісари та ревізори поводилися надзвичайно грубо з населенням, зокрема в приозівських районах. Наприклад, російський полковник Єсипов хвалиться у своєму рапорті, що при «перевірюванні» сплати податків в Озівській губернії покарано смертю 4 особи, заслано 11, записано в солдати 340 і покарано різними карами 7 666 осіб, при чому селян били батогами (ЦГАДА, фонд Правит. сената, опус 13, дело 13/693, лист 225).

Під тиском тепер уже неприхованого насильства російського проникання на Україну посилюється ще більше грабунок українських земель та ринків. Російські купці хмарою напливають на ярмарки Києва, Ніжена, Чернігова та Воронежа, які все ще зберігають своє виключно важливе значення. (Вороніж рахувався тоді навіть у російських документах українським містом). Наступ Москви ілюструє один з багатьох випадків: у 1711 році після т. зв. Прутського походу разом з відступаючими російськими військами втекли в Росію також деякі члени русофільської групи молдавських поміщиків з князем Кантеміром на чолі. Цим поміщикам віддано на Слобідській Україні понад 700 дворів, які до того часу були власністю цілком вільних селян (див. «Очерки истории СССР — первая чверть XVII в.» АН СССР, Москва, 1954, стор. 190). Про розбазарювання української землі волохам та сербам, які стали по боці Петра I під час його балканських виправ, досить докладно пише російський дослідник В. А. Мякотін у своїй праці «Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв.» (том I, випуск 2, Прага, 1926, стор. 165-167).

Таке загарбування чужих земель здійснювалося також у східньому

[19]) П. В. Хромов, «Докапиталистическая рента в России». Збірник «Вопросы экономии планирования и статистики», АН СССР, Москва, 1957, стор. 332.

digitized by ukrbiblioteka.org

напрямі від кордонів Московського царства. Цієї долі зазнали землі Саратовського краю, де, за словами російського дослідника, множаться «насильственные захваты дворянами (и чиновниками) земель мелких служилых людей и нерусского населения».[20]) У той же час особливо жорстоко постраждали від московського загарбництва башкіри та мордвини.[21])

Після Полтавської битви українські купці продовжували вести широку торгівлю з країнами, до яких російські купці майже не мали доступу, як от Польща, Туреччина та Шлеськ, і з такими містами, як Ґданськ, Ляйпціґ та Відень. З другого боку, такі тогочасні впливові купці, як грецькі та вірменські, також воліли приїжджати на Україну, ніж на Московщину. Тому російські купці, які бажали дістати закордонні товари, мусіли прибувати на Україну. Політика російських торгівців була досить хитра: вони намагалися насамперед перевезти закуплений ними на українських ринках товар до прикордонних російських міст, передусім до Курська та Брянська, куди приїжджали купці з Москви, Калуги і Тамбова, щоб перевозити товар до своїх міст. Таким чином прибутки із закупівель на українських ринках ділили між собою різні російські міста.[22]) З усіх товарів, які в 1720 році привезено до Курська у вартості 168 905 рублів, на імпорти з України припало 108 042 рублі. Якщо взяти до уваги, що в загальній сумі міститься також вартість товарів, привезених безпосередньо із закордону (з Прибалтики, Прусії та частково з Греції на суму кругло 20 тис рбл.), то участь українських імпортів буде ще значніша. У порівнянні з цим привіз російських товарів у Курськ був справді незначний. Так, відсоток привозів з Москви становив 12,5%, з Тули 10,4%, а з інших російських міст ще менше (див. Б. Б. Кафенгауз, цит. твір, стор. 298).

Зокрема швидко зростає закупівля великої рогатої худоби та овець, вартість яких тільки на курському ринку становила у 1720 році коло 61 тис. крб. Що перепродажна ціна в центральних районах Московщини була деколи вдвічі вища, про це було згадано вгорі. Крім цього, московські купці далі скуповували на Україні мед, вино, віск, м'ясо, вовну та салітру і передусім товари закордонного походження. Наприклад, тільки в квітні 1720 перейшло через Курськ 3 500 закордонних кіс, що їх закупили на Україні тульські купці для перепродажу в Москві. Підкреслюємо два надзвичайні аспекти вимушеної українсько-російської торгівлі у 20-их і 30-их роках 18 стол., які заперечують вперті, фальшиві думки деяких авторів.

Поперше, вже після деякої розбудови текстильних підприємств

---

[20]) А. А. Гераклитов, «История Саратовского края в XVI-XVIII вв.» Саратов 1923, стор. 287-340.

[21]) «Материалы по истории Башкирской АССР», том III. Москва-Ленінград, 1949. «Документы и материалы по истории Мордовской АССР», том II, Саранск 1940.

[22]) С. Ларионов, «Описание Курского намесничества», Москва 1786.

у центральній Московщині далі у великій кількості вивозилося сукно з України. Тільки в одному 1707 році, ще за «добрих взаємин» Мазепи з Петром I, за царським «указом» відправлено з Гетьманщини у Київ 100 тис. аршинів білого сукна на обмундирування станціонованих там московських солдатів (ЦГАДА, ф. Книги Малороссийского приказа, ч. 103, л. 53). Однак за закупівлі для московських ґарнізонів царська скарбниця платила тільки частину, решту коштів утримання цих ґарнізонів мусіли покривати скарбниці козацьких полків (ЦГАДА, ф. Кн. Малорос. прик., ч. 65, л. 1025. Див. Дядиченко, цит. твір, стор. 469). Сукно імпортують у Росію також з Англії, Прусії та Голляндії. Ще в 1732-35 рр. імпортовано 232 764 аршинів сукна, а в 1736-38 рр. тільки з самої Німеччини — 200 тис. аршинів, призначених для військових мундирів. Продукція російських суконних підприємств, кількість яких у 1738 році становила 22, була в загальному недоброякісною, хоч одночасно досить значною. Тільки тоді, коли т. зв. овечі заводи на Україні почали постачати добру вовну, ця продукція дещо покращала. Тут знаходимо відповідь, чому Петро I виявив зацікавлення розвитком тонкорунного вівчарства на Україні.

Подруге, неточність у дотеперішніх дослідженнях про товарообмін між Україною і Росією на початку 18 стол. лежить у тому, що, наприклад, хутра, які вважалися типовим російським експортом, щоправда, привозилися на Україну, але одночасно багато хутер вивозилися тоді також з України в Росію. Так, у 1720 році привезено до Курська з російських міст хутер у вартості 5 915 рублів, але й з України привезено до Курська хутра вартости 4 858 рублів. Отже перевага по російському боці не була велика. В російському імпорті на Україну переважали зокрема малоякісні товари, що їх російські купці силоміць пхали на українські ринки, як от, наприклад, хрящ, різні шапки, дешеву ґалянтерію (гребені), дерев'яний посуд тощо. Єдині російські товари, які для України мали якусь реальну вартість, — це залізо і бавовняне полотно. Коли до нього додати, якими безоглядними були методи російських купців у добу Петра I, тоді не буде дивно, що український ринок реаґував на московську торговельну інвазію рішучим опором, а навіть і погордою. Деякі російські історики, в тому числі зокрема В. О. Ключевський, змушені були засудити «мораль» тогочасної торгівлі в Москві. Петро I з питомою йому жорстокістю розправлявся з глитаями та наживачами навіть з-поміж державних достойників: так оберфіскал Нестеров був публічно страчений за хабарі, сибірського губернатора князя Ґаґаріна повішено за митарства та хабарі, те саме сталося з бахмутським комендантом князем Масальським, а в тюрмі замучено купця-мільйонера Курбатова, віцеканцлера барона Шафирова та багато інших (Е. В. Спиридонова, «Экономическая политика и экономические взгляды Петра I». Госполитиздат, Москва, 1952, стор. 261).

Почуття вищости українців над росіянами базувалося на факті, що Московщина 17 та початку 18 століть була країною культурно

digitized by ukrbiblioteka.org

відсталою, економічно недорозвинутою, і тільки прибулі саме з України, Білоруси та европейського Заходу вчені і спеціялісти почали прокладати шлях до цивілізації.[23]) Нахабність російських колонізаторів досягла незабаром таких меж, що її налякалася розумніша частина політичних діячів, які зрозуміли, яку небезпеку становитиме українська реакція на такі вияви «возз'єднання» України з Росією. Аґресивна поведінка російських старшин, урядовців та різних царських протеже не мала вже міри, коли вони намагалися захопити українські маєтки. Долгорукого, Меншикова, Головкина, Шереметева та подібних їм мусіли засудити навіть російські історики. Докладніше про методи погроз, вимушування та шантажу, якими вони послуговувалися у взаєминах з гетьманами і козацькою генеральною старшиною, можна прочитати у вже цитованого В. А. Мякотіна.

Наприклад, відомим є, що Меншиков, який, мабуть, бажав стати необмеженим февдалом на Україні, боронив до деякої міри право України на окремішність в адміністрації та економіці. 12 травня 1727 видано навіть наказ-інструкцію, який забороняв росіянам купувати будь-які посілості на Україні, «чтоб от того малороссийскому народу обиды не было». В цій інструкції мова йде про купівлю маєтків, роздача ж їх царськими «указами» та «жалованіями» у власність зайшлим росіянам продовжувалася далі. Так у 1726 та 1727 рр. великі маєтки на Україні дістали М. Строганов «с детьми», генерал-майор А. Дев'єр, С. Лопухин, Меншиков та інші («Фонд Архива Правительства Сената», Опись высочайшим указам и повелениям, том II, ч. 1567). Мякотін правильно підкреслює, що гетьманські маєтки та вільні українські села часто попадали «русским сановникам, не имевшим никакого отношения к Малороссии».

Однак всілякі заходи (до того дуже нечисленні) для покращення становища не були в силі змінити основного характеру українсько-російських стосунків.

У 1721 році знайдено сліди вугілля на Україні — в районі Бахмуту. Засівна площа під пшеницю значно поширилася, а на початку 19 стол. почала широко розвиватися культура цукрового буряка. Цими багатствами зацікавилася Росія, і в наслідок цього Україна попадала під щораз дошкульніший економічний гніт, початків якого треба шукати в інвазії російських торгівців на переломі 17 та 18 століть. Коли заходи Петра I, щоб посилити мануфактурне виробництво, дали в основному тільки незначні, переходові наслідки, то торговельна інвазія російського купецтва на Україну стала невід'ємним атрибутом імперіялістичної експансії царської Росії на українських землях у 18 та 19 століттях.

---

[23]) В. О. Ключевский, «Курс русской истории». Госполитиздат, Москва, 1957, частина 3, лекція LIII, стор. 256-263, 270-277.

СПОГАДИ

ВОЛОДИМИР РУДНИЦЬКИЙ: ВТРАЧЕНІ НАДІЇ

В ІТАЛІЙСЬКОМУ ПОЛОНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Відомо, що коли людина постаріється, вона повертається думками до давно пережитих часів. Тоді неначе тіні виринають спогади про події і зв'язаних з ними людей, — спогади, що з думки не хочуть зійти, немов би домагалися, щоб не закопати їх з людиною в могилі і щоб виявити їх для пам'яті живих. Також і в мене назбиралося чимало таких спогадів. З часу, коли я як 13-річний хлопець став у 1903 році членом таємного гімназійного гуртка «Молода Україна», або з часів моєї праці в студентських товариствах Львівського університету (з 1909 року) — «Академічна громада», «Кружок правників» та «Український студентський союз», або опісля в безперервній громадській праці аж по сьогодні я мав багато нагод не одне пережити і зустріти багато цікавих людей, які відограли видатну ролю не тільки серед нашого українського народу, але й серед народів інших. Отож є про що згадувати «в тиху вечірню годину».

В калейдоскопі подій і постатей міцно тримається спогад з моїх молодих літ, зв'язаний з моєю «вояцькою кар'єрою», — спогад про працю, якою я був і є сьогодні гордий, спогад, який має в собі багато особистого та загальнонаціонального трагізму і належить до категорії т. зв. «заведених надій» та був чи не найбільшою «заведеною» надією в моєму житті.

Ще раз підкреслюю, що мої спогади не мають жадної претенсії бути історією чи літературою. Коли сьогодні, майже після 50 років я відгребую їх, то тільки тому, щоб пригадати собі самому «юні дні — дні весни» і нагадати товаришам зброї, які в той час боролися на рідній землі за українську державність, що були також люди, віддалені від них на сотні кілометрів, але зв'язані з ними тим самим духом і тими самими національними прагненнями. Люди, які на свій лад та у своїх тодішніх складних умовах робили все можливе, щоб включитися у визвольну боротьбу України.

*

Як ляйтенант 24 полку піхоти австрійської армії я попав в італійський полон в оселі Вертойба біля Ґоріци над річкою Ізонцо. Сталося це 10 жовтня 1916 о шостій годині вечора. Після 12-годинного артилерійського барабанного вогню італійці розбили нашу 43 дивізію, що складалася з чотирьох полків Коломийщини та Букови-

digitized by ukrbiblioteka.org

ни, в яких служили майже виключно українці — 24 та 41 піхотні полки і 36 та 20 полки крайової оборони, т. зв. «ляндвер-у». Рештки дивізії були схоплені в полон.

Коли я легко поранений опинився поза бойовою лінією, мою досаду злагіднила думка, що для мене війна вже закінчилася і що мене вже не чекає смерть з руки «ворога», який моїм ворогом ніколи не був.

У Вертойбі нас, старшин, завели до будинку, де містився італійський штаб. Тут дали нам першу санітарну допомогу, дали можливість обмитися і запросили до вечері. Я не хотів вірити своїм власним очам: стіл застелений білою скатертю, а на ньому квіти та всяка добра всячина — білий хліб, сир, помаранчі, яблука та пляшки з вином. У кімнаті було кілька вічливо усміхнених італійських офіцерів, з яких один заговорив до нас по-німецьки, заявивши, що хоч ми стояли проти них по ворожому боці, італійці вміють цінити лицарськість та виконання вояцького обов'язку; тепер, коли воєнна доля звела нас до ролі полонених, вони, італійці, не вважають нас більше своїми ворогами. Цей виступ і ця поведінка суперечили австрійській пропаґанді, яка малювала італійців у найчорніших кольорах, покепковуючи з них, як з т. зв. «кацельмахерів» та «лазаронів».

Під час розмови за столом ми були глибоко здивовані знаменитими інформаціями італійців не тільки про нашу бойову лінію, але також про кожного з нас як офіцерів. Наприклад, коли я назвав своє прізвище, італійський офіцер з місця сам доповнив: «З дванадцятої сотні, 24 полку».

Поданою нам вечер'ю ми таки добре підкріпилися, відпочили. Після цього всіх полонених зформовано у чвірки, попереду — офіцери; нам сказано, що покищо підемо до перехідного табору, звідки порозділяють нас по таборах у глибині країни.

Почався нічний марш довгої колони австрійських військовополонених, для яких війна вже закінчилася. Ми перемаршували через місто Ґоріцу, яке, не зважаючи на близький фронт, було освітлене; через відчинені вікна лилася музика, чулися сміх та співи, видно було танцюючі пари. Зацікавлені жителі дивилися на нас і ми чули: «Пріджонері, пріджонері австріячі». Довга сіра валка посувалася серед темної ночі далі й далі. Невеселі думки кружляли в голові. Темною завісою було закрите завтра.

У такому настрої чую за собою (я йшов в останньому офіцерському ряду) таку розмову двох наших «Швейків»: «Гей, Іване, ноги вже болять. Не знати, чи далеко ще?» — «Та не знати. А може б так спитати тальяна». (По обох боках нашої колони ішли італійські вояки, що пильнували нас). Після хвилини мовчанки чую знову: «Пане тальян, чи далеко ще?» — «Нієнте пане»*) — відповідає італієць. А наш «Швейк» пояснює своєму побратимові: «Каже, що вже

*) Гра слів: «пане» по-талійськи хліб.

не далеко». І хоч важко було мені на душі, я таки не міг стриматися від сміху. Певність, з якою наш гуцул з 24 полку хотів порозумітися з італійцем українською мовою, я прийняв як добру ворожбу на майбутнє.

Я мав дві турботи: чи і коли вдасться мені повідомити мою матір у Львові, що я живий та здоровий у полоні? Чи і коли побачу свого щирого друга з полку Василя Палієва, який кілька місяців тому важко поранений попав у полон в Альпах, здається, на Монте Санто.

Першу проблему мені вдалося розв'язати наступного дня з перехідного табору в Чівідале, куди ми прибули аж уранці і де нас порозміщували в шатрах. Завдяки ввічливості італійського офіцера, прізвища якого я сьогодні вже не пам'ятаю, але «сенаторську» постать якого маю перед очима, я вислав телеграму до матері, що її вона швидко отримала. Як пізніше виявилося, цей італієць у «цивілі» був на дипломатичній службі, а при війську — членом розвідки.

Василь зробив мені дуже милу несподіванку, коли після кількох місяців появився в таборі в місті Вітербо, вилікований від ран — його плечі були подірявлені шрапнелевими кулями неначе решето. Мені стало веселіше тим більше, що Василь «спровадився» на ліжко в моєму найближчому сусідстві.

В Чівідале ми побули всього кілька днів. Мене перевезено до табору полонених у Кортемаджоре, який був приміщений у манастирі, евакуйованому для цієї мети. Там я зустрів свого доброго товариша з університету Тому Водяного, з яким спільна доля зв'язала мене тепер ще сильніше.

*

Прийшла весна 1917 року. Півріччне перебування в полоні почало витискати своє тавро. Ми вже давно відпочили після воєнних трудів та страхіть бойового фронту; на душу починали налягати смуток і неспокій у наслідок цілковитого фізичного відокремлення від зовнішнього світу. Ні газети, ні наука італійської мови та книговодства, ні «заливання хробака» дешевим італійським «к'янті», що його скільки хочеш за гроші можна було дістати в італійців, ні «мій флірт з Мельпоменою»**) не змогли викоренити з думки настирливе питання, як довго доведеться нам сидіти в цих мурах, — питання, яке свердлило мозок аж до фізичного болю. І свідомість власного безсилля, туга за рідними, за світом та життям гнітюче налягали на душу.

У такому гнітючому психічному настрої по таборі рознеслася одного дня вістка: «В Росії революція!» Хапаємо газети, і очам не хочеться вірити. Це — правда. І з того дня ми з найбільшим нетерпінням чекаємо нових газетних вісток, наші думки розбурхалися, постали нові надії, а життя почало набирати глузду. В повені інфор-

**) Див. мій спогад у ж. «Сучасність», чч. 1, 2, 1964.

digitized by ukrbiblioteka.org

мацій приходить до нас одна, що витискає сльози радости: в Києві постала Центральна Рада, твориться українська держава, Україна воскресла! Ловимо з «Кор'єре делля сера» та «Іль темпо» кожну вістку про події на Україні. З сторінок газет виринають прізвища відомих нам осіб — проф. Михайла Грушевського та письменника Володимира Винниченка; з останнім деколи до пізньої ночі продискутовувалися у львівській кавярні «Монополь» здебільша літературні і театральні теми. З цих скупих вісток виринали перед нашими очима, хоч у затьмарених фарбах, українська дійсність і — «з журбою радість обнялась». Не парадуючі полки з синьо-жовтими та малиновими прапорами, не радісний звук дзвонів рідних церков, що вітав воскресіння народу, не горде представництво держави, яка вільна та рівна «засіла в колі» таких же держав, — а дими пожарів, знесилені українські вояки, що кров'ю своєю боронять волю батьківщини, жах, плач та розпач по слідах російського (цим разом більшовицького) завойовника, що знову прагне поневолити український народ.

Ми, гурток полонених у Вітербо, знаємо, що Україна потребує допомоги — передусім військової сили, яка поборола б ворогів і завдяки якій світ був би примушений рахуватися з молодою державою. Але ми знаємо також, що ми фізично відтяті від світу «пріджонері» без власної волі, без будь-яких можливостей самостійно діяти. Все ж таки щось треба робити. У вечірніх сутінках та безсонних ночах шепотом точаться між Василем Палієвим і мною дружні розмови, навіяні то жаром охоти до діла, то морозом безвихіддя в нашому становищі та безсиллі. Україна кривавиться, а тут, в Італії, бездільно нидіють десятки тисяч українських вояків. І однієї темної ночі в наших головах народжується відважна думка: а, може, вдалося б створити в Італії український леґіон?

Зразу сміливість такої думки застрашила нас самих, і ми аж засміялися, не беручи її серйозно. Але «на всякий випадок» ми вирішили обговорити ще раз це питання наступного дня; цим разом — доброї ночі.

Однак ні Василь, ні я доброї ночі не мали. Кожний з нас боровся з своїми думками і перекидався на ліжку аж до білого дня. Ми відчували абсурдність такої думки, але вона не давала нам спокою і настирливо стукала до найтаємніших клітин мозку. «Попробуйте, а, може вам удасться. Попробуйте!» — стукало в голові. Наступного дня після обіду Василь поставив мені питання:

— Ну, що, Влодку, чи передумав?

— Так, передумав. А радше думав-думав усю ніч, і нічого не вийшло.

— Отож думаймо разом.

І знову почалася між нами довга розмова на тему, «що», «як», «коли» і «куди». Після розмови ми обидва були рішені взятися до діла, хоч одночасно були свідомі, що справа переростає наші сили. Тому погодилися на тому, що треба поговорити з іншими товаришами недолі і притягнути їх до наших плянів. Справу треба вести конспіративно,

строго довірочно. Ми втаємничили в наш плян Євгена Булку, Івана Бойчука та Богдана Солтиса. Вони прийняли наш плян із захопленням. Цей плян і наша постанова стали з того часу змістом нашого життя в таборі воєннополонених.

Два питання були для нас цілком ясні. Поперше, треба достойно та гідно підійти до італійської політичної і військової влади з переконливо опрацьованими аргументами. Подруге, наше рішення в час, коли ще існувала Австро-Угорщина, є просто революційне і воно може нас, австрійських громадян та офіцерів, поставити поза законом як державних зрадників; ми ж хотіли творити легіон по боці і під опікою ворога Австрії. Однак цим другим питанням ми не багато турбувалися. Ми були свідомі, що при удачі та реалізації нашого пляну ми станемо громадянами української держави (в душі ми вже почували себе такими), і тоді ні Австрія, ні хтонебудь інший не будуть нам потрібні. Ні на хвилину ми не сумнівалися у слушності нашої справи і тому не припускали думки про невдачу нашого проєкту. Найбільшою нашою турботою було підготувати відповідний матеріял, який міг би переконати альянтську владу про доцільність нашого пляну та про його корисність для обох сторін. Ми негайно взялися до опрацювання меморандуму.

Восени 1917 нас перекинули до табору в Касіно. Там ми зустріли великий гурт полонених українців, між ними Володимира Хомина, який відзначався не тільки розумом, але й великим громадським організаційним хистом. Наш «штаб» працював невтомно. Душею всієї акції був Василь Паліїв. Наше завдання було досить важке, бо не вільно забувати, що навіть для освічених італійців справи Східньої Европи, а України зокрема, були чимось у роді терра інкоґніта. Тому ми мусіли в своєму меморандумі починати з абеткових проблем географії та історії. На доказ цього хай послужить факт, який виглядає радше як анекдота. Коли в розмові з італійським полковником, комендантом табору, я відповів на його питання, якої я національности, що я є українцем з Галичини («Ґаліція»), він здивовано зареплікував: «Як? То в Еспанії живуть українці?» Ось такі труднощі треба було переборювати.

Тому в меморандумі треба було згадати й історію, і географію, і економіку, і все інше, що тільки стосувалося України. З нашого меморандуму вийшла об'ємиста книга, написана без будь-яких наукових довідників, просто з пам'яті. Але тому що автори вклали у свою працю все своє серце та душу і незламну віру в успіх, меморандум вийшов цілком пристойно з перевагою правдивих фактів. Завершенням його ходу думок був останній розділ, де обговорювався плян створення легіону з полонених українців і з'ясовувалися користі, які випливали б з цього факту для Антанти, точніше, для Італії. За нашими підрахунками в Італії перебувало 100 тисяч полонених українців. Ми вірили, що нам удасться втягнути до легіону принаймні 40 тис. боєздатних вояків. Ми піддавали себе від бриґади вгору італійському командуванню, пропонували десант в Одесі, звідки пішов би головний наступ, щоб

digitized by ukrbiblioteka.org

очистити Україну від більшовиків; ми жадали повного вивінування легіону зброєю і визнання українського уряду. За це ми «обіцяли» господарські концесії, знаючи, що вони потрібні італійцям тим більше, що з погляду харчового забезпечення населення становище в Італії ставало щораз скрутніше. Ці концесії ми вважали гачком, який рибка повинна б клюнути.

Праця над меморандумом забрала кілька місяців і лише на початку весни 1918 він був готовий. Тоді наш «експерт від італійської мови», Богдан Солтис, предложив нам чисто переписані екземпляри, які ми підписали із зворушенням і за посередництвом таборової команди послали головному командувачеві італійської армії ген. Діясові та прем'єрові уряду. Не пам'ятаю, чи був ним уже Орляндо, чи ще Нітті.

Ми були переконані, що зробили все, що в дану мить було можливе зробити, і тепер треба тільки чекати відповіді. Ми рішили в слушність нашої справи — вірили, що наші аргументи повинні переконати антантських державних мужів. Ми також вірили, що ці мужі мусять бачити небезпеку з боку більшовиків для всього культурного світу і його цивілізації. Тому наші надії на реалізацію нашого пляну досягли вершини оптимізму. (Сьогодні, після майже п'ятдесятрічного досвіду щодо політики західніх держав щодо СРСР, знаємо, якими наївними були ми з нашою вірою).

Однак, не зважаючи на наш оптимізм, ми все таки призадумувалися над тим, як би то знайти якихось зв'язків, «протекції» до найвідповідальніших політичних кіл Антанти. Як я вже згадав, ми перебували тоді в таборі в містечку Касіно, розташованому у стіп гори, на якій знаходився манастир домініканів, славний своїми боями під час другої світової війни. На цьому місці дозволю собі зробити незначний відступ від теми, що, може, не має жадного зв'язку з нашою акцією, але який висвітлить тло та умови, серед яких ми тоді жили.

Офіцерський табір, у якому опинилося 2 тисячі осіб, був поділений на дві групи: а) німецька, куди були зараховані також угорці; б) слов'янська, в яку, крім усіх слов'ян Австро-Угорщини, входили також румуни. Чисельно обидві групи були майже рівні. Кожна група мала свою окрему харчівню, спільними були крамниця, де, за винятком харчів, можна було дістати всі предмети щоденної потреби, і рахункове бюро, яке вело всі грошові розрахунки з командою табору; ми не отримували платні готівкою, її щомісячно вписували на конто кожного военнополоненого офіцера. Всі таборові установи були автономні і підлягали контролеві команди табору. Італійці поставили вимогу, щоб головою був член слов'янської групи. Поляки і чехи — дві найсильніші чисельно групи — не могли погодитися, котра з них має взяти провід, і тоді, за ініціятивою хорватів, італійці вирішили, що головою має стати делеґат третьої щодо чисельности групи, тобто української. Мої земляки висунули мою кандидатуру, яку італійці затвердили, і так я зайняв несподівано важливу позицію в наших плянах, бо міг що-

денно мати зв'язок з таборовою командою і настроювати її прихильно до нас.

Шукаючи «протекції», ми дійшли до думки написати листа до нашої землячки, відомої співачки Соломії Крушельницької, яка була одружена з багатим італійцем і жила на Рів'єрі. Ми просили її відвідати нас під будь-яким претекстом, при цьому ми сподівалися, що тоді зможемо відкрити їй наш плян і просити допомоги. У відповідь ми дістали від пані Крушельницької милого, чемностевого листа з її великою фотознятою.

*

З весняними тижнями почали з'являтися ознаки, що «щось висить у повітрі». Поширювалися всілякі вістки-сплітки. Звідкись дісталася до нас вістка, що в Санта Маріна твориться польський легіон. Згодом ця вістка підтвердилася. Це був початок пізнішої армії генерала Юзефа Галлера, яка організувалася у Франції і вирішила наш програш у Східній Галичині.

Одного дня появився в таборі якийсь цивільний чоловік. Це був представник чеських самостійників, п. Глявачек, якого згадує у своїх мемуарах Тома Масарик, як одного з своїх близьких співробітників. Після нарад з чеськими офіцерами Глявачек нав'язав контакт з нами. Не знаю, звідки він довідався про наші заходи; можу тільки припускати, що інформації дістав від команди табору. Глявачек запропонував нам таке: чехи допоможуть нам створити легіон при умові, що спершу наш легіон буде складовою частиною легіону чеського і разом з чехами піде на фронт проти Австрії, а лише після закінчення війни з Австрією нас перевезуть як уже самостійне військове з'єднання на Україну. Такі суґестії ми відкинули. Нашим прагненням було видобути від Антанти боєздатну армію, яка могла б воювати з ворогом на р і д н и х землях, а не на чужині, і забезпечити порядок в українській державі. Віддаючи себе в руки русофільських чехів, ми наразили б себе насамперед на скривавлення на байдужому для нас австрійському фронті, після чого, може, не пустили б нашого легіону на Україну. Я ще сьогодні переконаний, що тодішнє наше ставлення справи було правильне.

Відвідини Глявачека були для нас доказом, що наші заходи не потонули в канцелярських порохах забуття. Тому ми чекали прихильної відповіді з ще більшим нетерпінням і певною дозою самовпевненості. Справді, через недовгий час команда табору повідомила нас, що італійські компетентні кола поставилися до наших планів у принципі прихильно і в справі їх реалізації вони не можуть переговорювати з нами, як полоненими, тому вимагають приїзду до Італії якогось відповідального українського політика, наприклад, посла до австрійського парляменту. Така вимога нас збентежила. Ми не могли відмовити їй логічної слушности. Але яким способом ми можемо запрезентувати італійському урядові «відповідального політика»? Війна між Італією й Австрією була ще в повному розгарі. Чи відважиться хтось з наших послів на сміливий крок нелеґального приїзду до ворожої країни? А

digitized by ukrbiblioteka.org

на фронті в армії не було ні одного посла, який міг би добровільно перейти через бойову лінію. Писати до Відня, до когось з наших послів, у такій ситуації було виключене. Ми довідалися, що у Швайцарії існує українське пресово-інформаційне бюро, і, отримавши його адресу, ми почали з ним листування та просили допомоги. Але відповіді ми так і не отримали. Коли ми довідалися, що до Італії прибула дипломатична місія УНР на чолі з графом Тишкевичем, ми негайно написали до неї, але відповіді також не було. Приходило літо, зближалася осінь. Ніяких вісток, так спрагнено очікуваних, ми не отримували, зате довідувалися з газет про «хаотичні обставини та події на Україні» і тому хвилювалися щораз більше.

Восени 1918 до нашого табору почали прибувати нові полонені і від них ми діставали підтвердження газетних вісток, що становище Австрії на фронті стало катастрофальним і Австрія готова швидко заламатися.

Одного дня нові товариші недолі, між ними о. Роман Лободич (пізніший сенатор у Польщі) та Роман Навроцький (мій молодший товариш з Бережанської гімназії, брат письменниці Марії Марської-Струтинської), принесли вістку, що над річкою П'явою фронт цілковито розвалився і це є кінцем війни та кінцем самої австрійської монархії. Ми не почували себе вже більше зв'язаними з Австрією, навіть формально, тому поскидали з військових шапок цісарські «розети», а на їх місце причепили українські національні стрічки.

В повені вісток про події в Австрії прийшла одна, що порадувала нас до глибини душі і приголомшила: на ратуші у Львові замаяв український прапор. Нові надії, нові сподівання.

З розвалом Австрії — так мудрували ми — автоматично повинна б відпасти італійська вимога щодо «відповідального політика». Партнером у розмовах з італійцями можемо бути ми, полонені. Далі прийшли вістки про бої за Львів і про українсько-польську війну за Галичину. І знову опановують нас гарячка діяння та розпач безсилля.

Довідуємося, що до Парижу скликана мирова конференція і що туди прибула також українська делеґація. Отож ідуть і туди від нас листи: «Ради Бога допоможіть! Україна кривавиться, а тут, в Італії, чекає кількадесят тисяч здорових вояків, які аж рвуться на український фронт». Крім одного приватного листа, що його я отримав з Парижу, знову жадної відповіді не було. Офіційні кола мовчали.

*

Одного дня, десь у середині листопада, нас шістнадцять українських полонених, які найдовше побували в полоні (між ними всіх, хто вів «леґіонову акцію»), вивезли з табору Касіно до Сассо над Адріятикою, а чотирнадцять днів пізніше — до недалекої Чезени. Ми остовпіли, прибувши туди: табір містився в давніх казематах твердині, приміщення просто жахливі, без найпримітивніших вигод. Факт, що в Чезені, крім нас, не було нікого іншого, був для нас загадкою. Ми відчували, що це все мусить стояти в якомусь зв'язку з нашою «леґіо-

новою акцією». Дехто із слабодухів почав обвинувачувати наш «леґіоновий штаб», що він довів до того, що нас посаджено в тюрму. Через кількадесят днів на наше велике здивування приїхали до фортеці дві автомашини, з яких вийшли італійські офіцери, між ними один генерал. Вони оглянули наше приміщення, похитали головами і почали з нами розмову. Генерал заявив, що йому відомі наші заходи щодо леґіону; але справа дуже складна, хоч одночасно є надії на її реалізацію. З питомим італійським патосом він титулував нас «нострі амічі, нострі комбатанті» і пообіцяв перевести нас на інше, краще місце. В нас вступив новий дух.

І знову поволіклися довгі, нестерпні дні.

В лютому дістаємо наказ пакуватися. Генерал дотримав слова. Наша радість не мала меж. Ось уже «остання фаза наших зусиль».

Ми приїхали до Ля Кверчя і — завмерли. Ми знову опинилися в спільному кітлі полонених різних національностей з перевагою угорців. Але ми все таки не хотіли погодитися на програш. Мені вдалося нав'язати листовний контакт з молодим італійським журналістом, приятелем мого брата Михайла з часів його студій у Сорбонні. Це був Енріко Інсабато, пізніший добрий знавець українських справ та приятель України і речник наших самостійницьких прагнень на терені Італії. Але, на жаль, Інсабато тоді ще не мав в офіційних колах Італії якихось серйозніших впливів.

Ми довідалися, що до Італії прибула чергова українська місія, призначена виключно для справ воєннополонених. Очолював її Олександер Севрюк. Ми вислали негайно до нього листа з проханням відвідати нас. Його приїзду ми так і не дочекалися. Тоді, на початку літа 1919, ми зрозуміли, що опинилися в гробі всіх наших надій і що всі наші зусилля — це даремний труд. Дантове «Ляшате оньї сперанца» придушило нас важким каменем розчарування, жалю і розпачу.

Згодом ми довідалися, що в італійському уряді підставив нам ногу Ян Заморський, вшехпольський посол до австрійського парляменту з Тернополя. Він, як австрійський резервовий офіцер, добровільно зголосився на фронт, перейшов до Італії і здобув собі в урядових колах відповідні впливи; побоюючись, що наш леґіон може звернутися проти поляків, він повів проти нас успішну протиакцію.

У жовтні 1919 весь наш «леґіоновий штаб» — тобто Паліева, Хомина, Дудка, Ганущака, Карп'юка, Солтиса, Булку і мене — переведено до Міляну і після 14-денного карантину в шпиталі репатріовано в першому транспорті до Австрії, де в Інсбруці офіційно звільнено з полону. Ми знову стали вільними людьми.

* * *

Оце жмут спогадів з часів майже п'ятдесят років тому. Я писав їх з пам'яті і тому свідомий, що вони не повні. Багато деталів, дат, прізвищ та окремих фактів затерлися в моїй пам'яті. Знаю, що про т. зв. «Український леґіон в Італії» ходили різні леґенди по Україні і що всі його там чекали. Ідеться про «заведені надії» не тільки кіль-

digitized by ukrbiblioteka.org

ких молодих людей, які впродовж двох років віддали справі реалізації леґіону всі свої думки, але і про «заведені надії» українського народу.

Якщо не помиляюся, в нашій мемуаристиці про цю справу нічого не написано. Я думав, що, може, хтось з-поміж моїх тодішніх товаришів недолі напише про це краще, ніж я. Але тому що цього досі не сталося, я зважився нагадати цю справу, яка є одним з причинків до історії української військової думки, а, може, навіть і до історії наших визвольних змагань.

*

На цьому мій спогад міг би бути закінчений. Але я дозволю собі висловити кілька думок «екс пост» на тему, що було причиною нашої невдачі. Не буду тут окремо акцентувати акції Я. Заморського чи короткозорої політики Антанти, а обмежуся причинами, що лежали в українському середовищі.

Перша причина — це короткозорість нашого галицького політичного проводу і недостатня відвага в нього. Про справу леґіону я мав нагоду говорити з цілим рядом видатних політиків, як от д-р Кость Левицький, д-р Теофіл Окуневський, д-р Іван Макух, д-р Володимир Бачинський та інші. Всі вони заявили мені, що їм були відомі наші заходи в Італії; але як довго існувала Австро-Угорщина, не було можливо ці заходи підтримати, бо це могло пошкодити всій українській парляментарній репрезентації у Відні. Головним речником цієї тези був посол барон Микола Василько. До того, як відомо, наша парляментарна репрезентація до останніх днів перед розвалом Австрії цупко трималася «цісарської клямки» і все ще ставила на австрійську карту, хоч вона вже давно перестала бути «козирем».

Друга причина — це дивовижне існування двох українських урядів і двох «українських держав» — УНР та ЗУНР. Навіть формальне об'єднання їх у січні 1919 не могло цієї дивовижности замазати, бо далі існували два уряди, які взаємно себе підозрівали. До котрого з цих двох урядів треба було нас, полонених, зарахувати? Ми, колишні австрійські громадяни та вояки, формально належали до ЗУНР, але вона не мала тоді свого репрезентанта в Італії. Тому О. Севрюк (як він сам оповідав мені) не міг нічого зробити в нашій справі — він навіть не міг здобути дозвіл на побачення з нами. Очевидно, що якби цієї двоторовости не було, наші заходи не мали б кращих успіхів з огляду на політику Антанти щодо Східньої Европи. Але принаймні були б усунені перешкоди з українського боку і українська совість була б чистою.

Я далекий від того, щоб когось оскаржувати в невдачі нашої «леґіонової справи». Однак варто підкреслити: якби наші тодішні політики і державні мужі, що керували світовою політикою, послухали голосу кількох двадцятькількалітніх молодиків, то, може, події на европейському Сході розгорнулися б... інакше. Може тоді карта Европи була б іншою, ніж сьогодні.

Історична повість без історії

Jakob Klein-Haparasch ... der vor dem Löwen flieht, Roman, S. Fischer Verlag 1961, 879 S. 26 DM.

Число німецькомовних письменників, уродженців наших земель, а чи Австрії або навіть Німеччини, що у своїх творах відобразили якось побут нашого населення, національні чи суспільно-політичні відносини тієї частини Східньої Европи, де жили або живуть поруч українців ще поляки, румуни, угорці, євреї та німці — дуже мале. До сучасних письменників (Реццорі, Шпрінґеншмідт) можна зарахувати і Якоба Кляйна-Гапараша, обширний твір якого появився в 1961 році в одному з найвидатніших німецьких видавництв — С. Фішера.

Роман «... той що тікає від лева» був свого часу розреклямований як правдиве епічне полотно, що відзеркалює життя людей різних національностей на сході Европи під час розросту Радянського Союзу та гітлерівської Німеччини в 1939-40-их роках. Вже коротка біографічна нотатка про автора зацікавила нас, бо в ній мова, що автор народжений у 1897 році в Чернівцях, брав участь у першій світовій війні на різних фронтах і почав свою журналістичну кар'єру, збираючи за Дністром «відомості про петлюрівські антижидівські погроми», які він публікував у західніх часописах. Тому що деякі біографічні дані про автора тотожні з даними про героя роману, можемо уважити твір завуальовано автобіографічним і отже ставитися до нього з тими вимогами, з якими підходимо до твору з актуальною історичною тематикою. Спершу короткий зміст роману.

Румунський поміщик Людовік Альда, уродженець північної Буковини з фіктивного села Альдені, відомий в аристократичних колах Румунії як переконаний демократ і любитель кінського спорту (він і є авторів двійняк), дістає від румунської військової контррозвідки доручення перейти в Галичину в 1939 році, яку зайняли більшовики, і розвідати настрої населення. Альда, від років таємний керівник єврейської підпільної організації, що допомагає втікачам з Німеччини та Австрії і фінансує цю допомогу із прибутків пачкарства через румунсько-більшовицький кордон, користується для цього переходу зв'язками з єврейськими членами пачкарської шайки. Альда, що знає «рутенську» мову, має намір у Галичині видавати себе за «тутешнього», щоб увійти в контакт з населенням та радянською владою. Він прощається з нареченою і ліквідує свій маєток, при чому викликає підозру «сиґуранци», румунської таємної поліції, яка починає за ним слідкувати. На цьому кінчається перша частина.

Далі автор веде читача в Галичину 1939 року, після розвалу Польщі та приходу радянської влади. Героя пізнаємо в селянинові Василеві Хомнюкові, що разом з двома поляками Антиком і Тадеком, колишніми вуличниками, закуповує для львівського м'ясотресту товар у селян, який перевозять їм червоноармійці за різні хабарі. При тім вони спекулюють ще й на власну руку (друга частина).

«Дівчина з півниці» — включена в роман шкатулкова повість про єврейську дівчину Міру, що з сирітського дому наполегливою працею, інтеліґентністю та амбіцією добивається приналежности до міжнародного фінансового світу. Вона, як член родини Лінкганд (щось ніби Ротшільди), опинилася з своїм придуркуватим чоловіком саме у Львові, коли приходять більшовики, і чо-

digitized by ukrbiblioteka.org

мусь не може виїхати до Лондону. Затрималася в Польщі не так заради фінансових справ, як заради коханця, польського графа, якого собі «купила», але він однак дає їй відчути своє призирство (третя частина).

Міра та її чоловік попадають у руки шантажиста, єврея Мермелштайна, що використовує їх безвихідну ситуацію і страх перед більшовиками. Але розумна й енергійна Міра знаходить вихід з ситуації, вона стає бухгальтеркою у новоствореній фармі біля Львова, яку закладає львівська електрівня для своїх робітників. У тій фармі, яку організує свіжоприбулий Марк Л. Сапожнік, директором той таки шантажист Мермелштайн. Там зустрічає Міра Василя Хомнюка-Альду, що разом з своїми польськими спільниками були завербовані політруком Файнгольдом до праці на фармі, де влаштовуються переважно загрожені вивозом єврейські купці й торгівці та вчорашні наймити (частина четверта).

Акція переходить знову до Румунії, де зосереджується на «війні» поміж сиґуранцою та військовою контррозвідкою («Другим бюром») у справі Альди. Сиґуранца намагається довести, що Альда більшовицький аґент, що перейшов на їх бік; вона зводить його з анонімовим журналістом, що в 1920 році друкував у закордонних газетах інформації про ганебне трактування єврейських втікачів, які рятуючися перед «петлюрівськими масакрами» і перейшовши Дністер, були окрадені румунськими прикордонниками. «Друге бюро», де працює особистий приятель Альди, намагається замести його сліди, при чому йому допомагає чернівецький єврей Рундберґ, місцевий голова підпілля. Особистий ворог Альди, керівник сиґуранци Данґу, падає жертвою політичного вбивства, за яким стоять німці, що втручаються у внутрішні румунські справи (п'ята частина).

Остання частина роману повертається до подій на фармі електрівні біля Львова. Фарма процвітає тільки завдяки грубій спекуляції. Міра вміє вести так книжки, що ніхто з радянського управління не може їй чогось закинути. Нашим героєм, що тим часом дізнався, хто Міра та її чоловік і хоче їм допомогти втекти за кордон, цікавиться політрук Файнгольд. Він йому підсуває різних сексотів, які однак не можуть розкусити, хто то такий. Мірі та її чоловікові впливова родина влаштовує переїзд до Америки за допомогою Хомнюка-Альди, він же організує і втечу кількох євреїв, що працюють на фрамі, бо їм загрожують арешти. Він збирається й сам уже переходити кордон, але Файнгольд, що переконався в його правовірності, посилає його сам через румунський кордон у Північну Буковину, яку більшовики мають окупувати за кілька тижнів. Із цією важливою вісткою для свого генерала та своїх приятелів Альда переходить кордон за допомогою самих більшовиків.

Авторові вдалося відтворити настрої єврейського населення напередодні німецько-більшовицької війни на Буковині. Він не побоявся передати вірно і прорадянське наставлення тутешніх євреїв, які від націстівської загрози та переслідувань з боку радикальних румунських і польських кіл, чорносотенців і «петлюрівців» бачили єдино в більшовиках рятунок, яких називали «нашими».

Для автора провідна радянська верхівка — це євреї. «І якщо вони сто разів є атеїсти, великі начальники, то вони залишаються євреями, нічого їм не поможе; кров живе, кричить і боронить себе, — каже львівський годинникар Бессельманн. Однак автор, який пережив і наслідки цієї чуттєвої заанґажованости євреїв по боці більшовиків, не договорює до кінця причинових наслідків цієї емоційної заанґажованости. Якщо б автор з такою правдивістю передав і настрої українського, польського і румунського населення, як він це зробив з єврейським, тим більше, що він свого героя, румуна Альду, в Галичині перетворює на «рутена» Хомнюка, то його твір здобув би багато більше пізнавальної вартости. Однак ми сміємо сумніватися, чи йому взагалі український

світ (чи то буковинський, чи то галицький) був відомий. Для нього Східня Галичина — це «частина Польщі», і він із здивуванням та ноткою глуму стверджує, що цю частину названо «Західньою Україною». В його творі єдиний політрук Файнгольд, що носить вишивану сорочку навипуск, говорить до тутешнього населення «літературною українською мовою», при чому потребує Хомнюка, щоб той розтлумачив галицьким слухачам по-«рутенськи» ним сказане.

Автор, мабуть, нічого і не знає про те, що більшовики в 1939 році прийшли в Галичину з програмою «українізації», яку щойно на весні 1940 року почали гальмувати. Його представники радянської влади, всілякі «енки», говорять виключно поросійськи.

Ціла проблематика ОУН-івського руху, арешти і вивози інтеліґенції та сільського активу йому невідомі. У повісті арештують і вивозять виключно багатих євреїв та поляків. В розмовах з випадковими членами створеної під Львовом фарми та з радянськими військовиками чи урядниками його герой вишукує ті «настрої» населення, які він має принести для «Другого бюра».

Автор кілька разів повертається в романі до «чорносотенців» і «петлюрівців« (!), які вбивали євреїв під гаслом «бей жидов, спасай Россию». Автор, не зважаючи на те, що вплітає в твір свої відомості про батька Махна та гетьмана Скоропадського, який «не знав української мови», про «бандита Петлюру», що масакрував євреїв, поза тим нічого про Україну не знає, бо за його насвітленням читач зрозуміє, що на Україні переважали євреї, які становили міське населення, і їх згадані чорносотенці й «петлюрівці» прийшли вбивати і грабувати. Ще він здихає за добрими, великодушними поміщиками, які розкидалися грішми. Його радянські люди вкрай штамповані, вони діють, немов машини, ззовні керовані виключно доктринами і догмами, а насправді страхом перед Сталіном. Вони прийшли на захід фізично виголоджені і бажали якнайскорше наживитися і награбити якогось майна. І це поверхове трактування проблеми, як і перекручені російські вислови та назви показують, що автор з цим світом не був надто добре ознайомлений.

У першій та п'ятій книжці автор дає вгляд у життя румунської верхівки та урядничих кіл. Тоді як автор з симпатією представляє представників румунської «боєрської» верстви, яку, як автор з жалем стверджує, відштовхує від керівних місць в державі верства безоглядних доробкевичів, урядників Румунії автор представляє як зграю підкупних шахраїв. Тут треба авторові сказати, що так представлений ним соціяльний процес мав місце вже при кінці 19 ст. і відображений в літературних творах таких видатних румунських письменників, як Д. Замфіреску та М. Садовяну. І та боярська верства, яка авторові так дуже припала до серця, не була аж така ідеально шляхетна та патріотична, як її автор показує.

Зовсім бракує у творі образів ще інших суспільних прошарків (міщанства, селянства). Буковинські відносини автор представляє невірно. Його поміщик Альда, з діда прадіда румунський боєр і патріот, знає «рутенську» мову, але що ціла північна Буковина заселена тими «рутенами», цього авторові чомусь не хочеться сказати, бо воно не підходить до його концепту про румунського поміщика з «діда прадіда» в північній Буковині.

Буковинські «рутени», що виступають у повісті, це опортуністи, що себе задля доброї посади видають за румунів. Проте, хоч автор походить з Чернівець і там довший час жив, мабуть, не довелося йому чувати про українську спільноту?

Щодо твору самого, то його фабула розгортається цікаво, вона збагачена безліччю любовних та інших інтриґ на лад розвагової літератури, але їй бракує психологічної глибини і правдивого людського льокального тла. Описи Чернівець і Букарешту побіжні й загальні. Його топографія свариться з географією, а місцями й фіктивна. Його постаті

digitized by ukrbiblioteka.org

шабльоново типізовані. Композиційно твір вдалий. Не зважаючи на те, що акція дуже широко закроєна (в різних середовищах — від аристократичного до злодійсько-вуличного, і відбувається в різних країнах), автор вдало зводить під кінець все докупи. І стилістично твір цікавий. Хоч є деякі грубі перекручення російських та українських назв і виразів радянської термінології (їх німецька передача виявляє тут типово українсько-буковинську фонетику та єврейськомовне сплутання граматичного роду), автор вводить у німецьку мову ряд фразеологічних виразів чисто українського походження (хотіти когось в ложці води втопити, дути на холодне, шукати вчорашнього дня). Такі фразеологізми перейшли в їдіш, звідки їх черпав автор. Німецький редактор не усунув їх, уважав їх хіба особливістю мови східньоевропейських німців.

Можна тільки пошкодувати, що автор, який бажав своїм твором дати епопею буковинсько-галицьких євреїв у 1939-40 роках, не постарався поглибити свій твір і вірним відтворенням національних і суспільно-політичних відносин цієї частини Східньої Европи. Він не тільки дав би німецькому читачеві переконливу книжку про трагічну долю євреїв на сході, але вніс би й трохи світла в туманні уявлення західнього читача про нашу країну. Твір Кляйна-Гапараша уважався роками за «бестселлер» на німецькому книжковому ринку. На сумлінні автора лежатиме відповідальність за все фальшиве уявлення про західню частину нашої батьківщини і події в ній у його безкритичного німецького читача.

А. Г. Г.

Із законодавства і політики Центральної Ради

СОЛОМОН І. ҐОЛЬДЕЛЬМАН. Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920 рр.). Інститут для вивчення СРСР — Досліди і матеріяли, серія II, ч. 86, Мюнхен 1963, 110 стор. (циклостильне видання).

Випадково майже одночасно — при кінці минулого 1963 року — появилися дві книжки українською мовою, темою яких є справа єврейська: пасквіль українського антисеміта Трохима Кичка п. н. «Юдаїзм без прикрас» (видавництво АН УРСР, Київ) і рецензована тут дослідна праця єврейського українофіла. Поява першої викликала справжній буревійний вихор на сторінках усієї світової преси, при чому не бракувало протиукраїнських, а то й україножерних коментарів. Появу другої збуто гробовою мовчанкою просто тому, що її зміст аж ніяк не укладається в рамки якоїсь українофобської кампанії. Навпаки. Але навіть в українській пресі на еміґрації праця проф. С. Ґольдельмана не знайшла належного відгомону, за винятком рецензій чи коротких обговорень. А йдеться в ній передусім про глибоко гуманне та політично розумне законодавство української Центральної Ради, якого досі в політичній історії не було.

Скажемо одверто, що українська публіцистика щодо Ґольдельманових дослідів та матеріялів не була на висоті. Цікаво б знати, як цю виняткову працю оцінила єврейська публіцистика в Ізраїлі та в усьому світі. Чи й там зобов'язувала «змова промовчання»? А чи, може, обмежилися ще коротшими обговореннями?

Відразу у вступі висловимо застереження і вкажемо на недоліки книжки. Поперше, більше ніж вражає

надто скромне видання, обмежене циклостильною технікою. Цим свідомо понижується вартість цієї важливої історичної документації, і це, мабуть, свідоме пониження дослівно нічим виправдати (чи «пояснити») не можна. Дивно, що книжка не появилася одночасно в англійському та французькому перекладах, хоч усім відомо, що інші праці, менше важливі та цінні, цим же Інститутом чужими мовами видаються. Такі переклади були б чи не найсерйознішою відповіддю на пасквіль Кичка і на пов'язаний з цим пасквілем вихор у міжнародній пресі. Відкритим залишається питання, чи відповідальність за такий недолік несе керівництво Інституту, чи також і українські дослідники, які з Інститутом співпрацюють. Подруге, на рецензованому виданні не видно руки літературного (або мовного) редактора: забагато тут мовних, синтаксичних та стилістичних огріхів. Деколи навіть важко зрозуміти хід думок автора, якому не завжди легко висловлюватися сучасною українською мовою. Праця С. Ґольдельмана є справді небуденним вкладом у дослідження історії пореволюційної України, і тому така мовна неохайність непрощенна.

Але зміст книжки дає позитивну перевагу над цими, так би мовити, недоліками зовнішньої форми. Автор є найкомпетентнішою особою, яка може кваліфіковано аналізувати законодавство Центральної Ради та її політику супроти національних меншин на Україні. Він, колишній дуже активний член цієї ради та міністер Української Народної Республіки, є достатньо підготований, щоб якнайдокладніше з'ясувати правові рами та життєву практику національних меншин у новопосталій державі. Як він це з'ясовує та аналізує і до яких висновків доходить, зрезюмовано вже в першому розділі праці, де виразно сказано: «похорон єврейської національної автономії відбувся разом з похороном загальної демократичної і національної революції тих народів, які саме тільки „воскресли з мертвих" і почали випростовувати свою національну постать». (До речі, автор послідовно вживає окреслень «жид», «жидівський», а в окресленнях «єврей», «єврейський» добачає «святенництво і боягузтво». Отож рецензент не лякається бути в його очах, як також в очах багатьох українців на еміґрації, «святенником і боягузом» просто тому, що зобов'язуючий правописний словник української мови окреслення «жид» не передбачає. Не виключено, що в майбутньому академія наук цей словник доповнить чи змінить).

Коли на Україні в 1917 році мова йшла про «політично-територіяльну автономію», то паралельно з цим українські відповідальні політичні кола, згуртовані в Центральній Раді, шукали для національних меншин розв'язки у встановленні для них «національно-персональної автономії». Надання такої автономії меншинам було урочисто проголошено в III Універсалі від 20 листопада 1917, яким встановлювалася Українська Народна Республіка, «правда, ще в рамках федеративної російської держави» (стор. 3). Але коли 22 січня 1918 була проголошена політична незалежність та суверенність новопосталої держави, то одночасно з IV Універсалом був ухвалений «Закон про національну автономію єврейської, польської та російської меншостей». Цей закон був згодом включений, як 8-ий розділ, у конституцію УНР, ухвалену напередодні гетьманського перевороту — 28 квітня 1918.

Політичні декларації, парляментські ухвали та державні закони щодо національних меншин в УНР об'єктивувалися створенням реального самоуправління цих меншин як у його законодавчих, так і у виконавчих органах. У липні 1917 були покликані три заступники генерального секретаря національних справ — від єврейської, польської та російської меншин на Україні. У листопаді того ж року були створені генеральні секретаріяти для цих трьох меншин, які в січні 1918 перетворено на міністерства (стор. 47). Разом з цими реорганізаціями поширювалися компетенції цих державних органів меншостевого самоуправління.

Дещо запироке як на рецензію з'ясування цих питань є потрібне, щоб вказати на небувалий досі в іс-

digitized by ukrbiblioteka.org

торії европейських держав факт, що держава з власної волі, без будь-яких поштовхів іззовні якнайпозитивніше поставилася до своїх національних меншин і забезпечила їм національно-культурний розвиток на рівні з розвитком національної більшости в державі. Нагадати треба, що посталі після першої світової війни держави в Середній Европі були примушені міжнародними органами підписувати конвенцію Ліги Націй з 1920 року у справі «охорони національних меншин» — конвенцію, якої вони на практиці ніколи не притримувалися і реалізувати яку ніколи не погоджувалися. Також міжнародноправі зобов'язання, що випливали з відповідних мирових договорів, підписаних у Парижі в 1919 році, залишилися на практиці тільки паперовими зобов'язаннями, екзекувати які ніхто не був у силі.

Українська Народна Республіка випередила міжнародне меншинне законодавство на два роки і мала над ним реальну перевагу щодо самого змісту та його конкретизації в практичному політичному житті. Власне праця проф. С. Ґольдельмана є незаперечним свідченням про ці наявні переваги УНР.

В рецензованій книзі, опертій на документах і на мемуарах найвидатніших тоді на Україні єврейських політиків та державних мужів (М. Зільберфарб і А. Ревуцький), докладно з'ясована історія всіх «припливів та відпливів» у тодішніх українсько-єврейських взаєминах. Історичні дані, скріплені безпосереднім досвідом автора, набутим у крутежі революційних подій на Україні, уточнюють ці взаємини в усіх їх фазах — аж до жалюгідних погромів включно. З рідкісною об'єктивністю автор з'ясовує цю найчорнішу пляму в поточній історії українського народу. Об'єктивність у зібранні окремих фактів, в їх оцінці та у висновках диктована фактично глибоким сантиментом і симпатіями автора до української національної революції, до державного становлення українського народу. І саме за цю об'єктивність треба бути вдячним авторові: «Хоч Платон є приятелем, але найбільшим приятелем є правда».

З приводу праці С. Ґольдельмана можна б писати навіть окрему статтю на тему меншинного законодавства Центральної Ради, а можна й обмежитися рецензією. Нам здається, що правові питання доби Центральної Ради якось пройшли поза увагу українських наукових дослідів. Рецензована книжка повинна б стати стимулом для цілісного дослідження та опрацювання «меншинного права» на Україні, бо це право було таки першим в історії Европи і до нього треба буде нав'язувати в нашому політичному майбутньому.

Повертаючися ще раз до зовнішньої форми видання, треба виразно підкреслити, що книга варта того, щоб її для ширшого кола зацікавлених читачів видати друком. Також належало б докласти всіх зусиль, щоб нею зацікавити якесь серйозне чужомовне видавництво. Праця Ґольдельмана — це основною мірою документація про одну з ділянок законодавства і політики революційного парляменту України — Центральної Ради; це факти і тільки факти, не прикрашені пропаґандистською фразеологією, такою частою в різних наших публікаціях.

На порозі свого 80-річчя колишній міністер УНР Соломон І. Ґольдельман зробив нам, українцям, гарний дарунок. Зробив його передусім своїм товаришам-членам Центральної Ради, з якими спільно формував політику і формулював правові засади державного життя.

В. П. СТАХІВ

Скромний ювілей ще скромнішого журнала

Десять років тому, тобто з вересня 1954, в Києві почав появлятися новий двомісячний журнал «Мистецтво» як орган міністерства культури УРСР і трьох «творчих спілок» — композиторів, художників та працівників кінематографії України. Такий підзаголовок журнала міг навіть викликати враження, що видання того роду буде і своїм змістом, і об'ємом «подією» в культурному житті нашого народу. Але даремні сподівання. Скромнішого та убогішого журнала таки годі уявити собі. До речі, «Мистецтво» — це єдиний журнал на Україні, присвячений усім ділянкам мистецької творчости (зи винятком літератури): театрові, музиці, образотворчому мистецтву і кіно.

Почнемо з частоти його появи, об'єму і тиражу.

Мова йде про двомісячне 40-сторінкове видання, тираж якого становить 7 300 примірників. М'яко висловившися, це відгонить скандалом, якому рівного або подібного таки трудно знайти у світі — «соціялістичному» чи «капіталістичному». Бо виходить, що на кожну окрему мистецьку ділянку припадає (в статистичній пересічі) по 10 сторінок у числі або 60 сторінок у році. Іншими словами, про кожну таку ділянку — театр, музику, образотворче мистецтво та кіно — можна щомісячно написати стільки, скільки «влазить» на п'ять сторінок друку. Або ще інакше, в цих ділянках мистецтва на Україні є стільки справ, що їм вистачає кожного місяця тільки п'яти сторінок. Це разом узяте називається «яскравим проявом уваги та піклування Комуністичної партії про наше мистецтво і мистців». Таке дослівно написане в другому реченні «ювілейної» не підписаної статті журнала («Мистецтво», ч. 4 за серпень-вересень 1964, стор. 40).

У згаданій «ювілейній» статті редакційна колегія хизується, що, мовляв, «журнал знайомив широкі кола читачів» і що редакція «докладе всіх зусиль для того, щоб разом з широким колом читацького активу домогтися нових успіхів» і так далі. При цих цитатах нам ідеться передусім про невибагливе перебільшення в окресленні «широке коло», яке звучить і парадоксально, і надто комічно при наявності аж... 7 300 екземплярів. Що ж тоді визначає окреслення «вузьке коло»? Знову треба покористуватися статистичною пересіччю (а більшовики є любителями всякої еквілібристики в статистиці) і сконстатувати, що в кожній з 25 областей УРСР та в Києві, як окремій адміністративній одиниці, поширюються по 280 екземплярів журнала «Мистецтво». Або, іншими словами, один екземпляр журнала припадає на 6 000 осіб населення УРСР. Чи при такій ситуації можна мати відвагу твердити про якесь «широке коло»? Мізерність тиражу ілюструє такий приклад: якби українська еміґрація видала подібний журнал, то його тираж повинен би становити 360 екземплярів, щоб пропорційно дорівнювати тиражеві «Мистецтва». Чи в такому випадку хтонебудь говорив би про «широке коло читачів»?

А тепер декілька слів про зміст журнала.

Впродовж десятьох років «на сторінках журнала було надруковано понад 750 різноманітних матеріялів», тобто 12,5 на одне число. В більшості це статті «з ідеологічних питань», хоч не бракувало також фахових статтей чи цікавих оглядів мистецького життя на Україні. При цьому завжди обов'язковою була засада, що «працівник мистецтва — це борець ідеологічного фронту» і що йдеться передусім про «ідейне озброєння» читачів. Це все разом узявши, констатуємо: журнал мав і має характер радше пропаґандистський та політичний, ніж мистецький.

В. П. С.

digitized by ukrbiblioteka.org

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

До 60-ліття Миколи Бажана

9 жовтня ц. р. Миколі Бажанові минуло шістдесят років. На відзначення цієї дати в радянській пресі появилося кілька статтей. З них, на наш погляд, найвиразніша Івана Драча в «Літературній Україні» (9 жовтня 1964) — «Будівничий», бо в цій статті поет говорить про поета, зупиняючись на особливостях поетичного стилю Бажана. Тому ми передруковуємо її в скороченому вигляді. Поминаючи політичні загальники, властиві радянській літературній публіцистиці, читач знайде в цій статті цікаві спостереження про місце М. Бажана в українській поезії.

Редакція

Це було в Еспанії. В таверні за столом сиділа весела група молодиків. Ось один з них рвучко підніс угору гранчастий келих вишневого вина. «Ви твердите, що мої вірші он які популярні, — іронічно почав він. — Ану ж перевіримо!» Це був Федеріко Ґарсія Льорка. Він покликав до столу кельнера і почав читати з виразним андалузьким акцентом у голосі свій «Сомнамбулічний романс»:

Найзеленішої прагну зелені,
Вітру зеленого, віття зеленого,
Вітрила в далекому морі зеленого,
Коня на гірському плаю — зеленого.

І раптово стих, спитавши за хвилю: «Ну, як подобається тобі?»

— «Гарно! — відповів кельнер, — щось музикальне...»

— А чи знаєш ти, про що йдеться в тому вірші?

— Що то таке, правду кажучи, — не дуже... — щиро зізнався кельнер.

— Власне, — з гіркотою ствердив Ґарсія Льорка, — ось як виглядає моя популярність!..

Спливла мені в пам'яті ця дивна еспанська історія (та й чи тільки еспанська) не для того, щоб пройтися полегшено звиклими стежинами аналогій, а щоб багато в чому для самого себе пізнати зовсім іншого поета, нашого сучасника Миколу Бажана — пізнати «а що то таке?», обійшовшись і без гімнів запопадливих його шанувальників і без грозьб упереджених хулителів. Постать поета, майстра української радянської поезії, своєрідне мистецтво якого ще чекає на свого відкривача (що зміг би звести воєдино цінні спостереження Я. Савченка і В. Юринця, Л. Новиченка і Є. Адельгейма та інших дослідників).

Мені ж, його уважному читачеві, хотілося б сконцентрувати свої зусилля лише на кількох моментах його творчого єства, а саме — якоюсь мірою довизначити деякі специфічні штрихи бажанівського поетичного голосу, замислитись над їх правдивим походженням, зрозуміти доцільність і обов'язковість його художніх перспектив, у чомусь — захоплено подивуватись, над дечим — скрушно задуматись.

На материку української радянської культури є ціле місто, розбудоване Бажаном і пойменоване Бажаном.

Воно існує, воно є сьогоднішнім свідченням всеоновлення і щасливої непередбаченості багатьох нюансів духового життя української соціялістичної нації. В ньому, в цьому своєрідному місті, часом переміщаються райони і центри, різноякісною є активність всіх його компонентів, воно широко розкриває браму кожному неупередженому для того, що збудовано за нею. Нелегко окинути зором його простори, гідно поцінувати його мистецькі обрії, як і обрії кожного справжнього майстра.

Люблю «Гофманову ніч» — поему великої поетичної сили, таку цілісну, живу, наснажену якимись крутими, майже язичницькими зблисками нутряного вогню, поему відчайдушну і

важучу — тяжко навіть повірити, що вона була карбована «крилатим пером» двадцятитрьохлітнього поета, здається, її щойно полишила на папері досвідчениа рука мужа, що все спізнав, до всього причастився, на все зорить своїм іронічно-поблажливим добрим оком — аж так забагато видив у його бездонному каламарі.

І кому ж, як не Бажанові, який прийшов у поезію на зламі епох, варто було взятись за глибокопсихологічну поему (а саме такою була «Розмова сердець») і по-своєму стрaктувати проблему роздвоєння, одну з найскладніших проблем людської особистости. Нова доба вимагала моноліту. Якою ж вона буде, ота цілісна людина нового світу, як пробиватись до неї хащами душі, складної, суперечливої, абсолютно полярної в багатьох проявах і живучої саме за рахунок цієї популярности; як обійти випадкові, поверхневі її конфлікти і заглибитись до їхнього пекучого серединного вузла? Мара минулого, пройнята тліном, виплід старої суспільної атмосфери, тяжить над душею. І громадянин молодої нації, збудженої Жовтнем, викликає на бій оцю шовіністичну мару і, вірний духові нових взаємовідносин між націями, культурами, людьми, полум'яно кричить, наступально кричить, а не захищається:

Ти кажеш, що я твій, а я клянусь —
готовий
Двулике серце розламать навпіл
І дати псам напитися із жил,
Коли є крапля там
твоєї злої крові.

«Розмова сердець» ствердила нові, мужні ноти в поетичному голосі нашої музи, що пристрастю Бажана гучно противилася намовам, що

Язва віків,
язва століть,
Благословенна язва та
На тому ж небі процвіта,
Де й п'ятикутний знак горить...

І надуманими були пізніші закиди в тому, що, даючи бій духовному дуалізмові, поет припустився деяких невірних узагальнень щодо старої російської культури, ніби сконцентрувавши її в примарній тіні з романів Достоєвського. Поет широкоінтернаціонального звучання просто стояв на ґрунті своєї рідної культури, саме з нової України подавав руку на братерство, а не з того наднаціонального туману, не з того обезбарвленого духовно провінціяльного п'ятачка Великої Імперії, без якого не могла обійтись шмагана поетом великодержавна тінь:

Столоначальники, убивці,
сутенерики,
Раби раба і служники слуги,
Сини російської імперської істерики,
Самодержавної нещадної нудьги,
Всесвітнє падло і вселюдська гнусь,
Здихайте у своїй зачиненій конурі!
Повстала у вогні, в пожежі, в герці
й бурі
Вкраїна інша й інша Русь...

Такий густий металевий голос, така шмагаюча динаміка строф, пружинність, мускулястість слова в його новій якості — все це виводило дух на нові межі, примушувало биттям такого незвичного серця розштовхувати межі грудної клітки читача і слухача, тих, хто вмів читати, вмів слухати, — і біль грудей був болем росту.

Різні поети по-різному реаґують на свою добу, поодинокі — випереджають її, більшість вгрузає по коліна, а то й по вуха в глевкоту її найбуденніших потреб, а деякі, як, наприклад, Рільке, теж по-своєму виклично ніби свідомо «відстають» від неї — в бурхливий вік машин розмовляють з ангелами і покійниками. Та можна, відстаючи, випередити, а запопадливо забігаючи наперед — відстати навіки.

Бажан не думав ні про те, ні про інше: адже на долю його сучасників випали роки такого трагізму й величі, які і вві сні не ввижалися тисячолітній історії та її співцям. Прокочувались вони над серцем з таким гулом, лишали такі незагойні ópіки, доцентрові і відцентрові швидкості подій так розкручували його, що «як з ями, з безодні, з печер почувань» виходив «печерний ляк».

digitized by ukrbiblioteka.org

Такий він приходить, —
рукатий, упертий,
Страшний костогриз, костолам,
костоправ,
Щоб тут коло серця, що має
померти,
Своїх добиватися прав.

Це були роки не лише героїчних п'ятирічок, Дніпрогесу, але й роки, коли Довженко мусів їхати до Москви, зарахований до табору біологістів, пантеїстів, переверзіянців, спінозистів, коли Курбасові «пахла мандрівочка» ще далі — второваними стежками Калнишевського, а полум'яний більшовик Скрипник мусив вкоротити собі віку, бож «розпач у дверях стоїть». Про все це, задумуючись над поезією Бажана, варто сказати, щоб не нагадувати собою отого згадуваного Анатолем Франсом вченого бібліотекаря з Ажену Жака-Батіста П'єре, що в 1817 році дуже правдоподібно доводив, ніби Наполеон ніколи не жив на світі і що вся історія цього неймовірно великого завойовника ніщо інше, як вправно вигаданий міт.

Отак народжувалась зненавида, і тільки тому, що вона була зненавидою «Аврори», ленінською ненавистю, проростала з неї радість, зерно майбутнього.

Згнивають пролежані форми
і рвуться засмикані корди,
Де серце у піні предсмертній
металось вперед і назад,
Поставивши в марші на місці
свої кривоногі рекорди,
Знайшовши у марші на місці
дерзання свого маєстат.
(«Трилогія пристрасті», 1933).

Так виростала широка і проста будівля «Безсмертя», в якій владно ступав Кіров — така цільна, така смілива людина високого польоту, саме з цього «зерна майбутнього», яке поет виборов у тяжких душевних битвах, кільчились потім строфи «Батьків і синів»...

Марксистський компас дав змогу Бажанові в найскладніших нашаруваннях відшукати свій матеріял і зразково його обробляти, стикати лобами ідеї, що постають з нього, додавши йому більшої загостреності політичної.

Але тяжка задушлива атмосфера культу нищила в складній партитурі його мистецької душі багато найтонших нервів — і суха публіцистичність не завжди врятовувала, риторичність мстилась нещадно й болісно. Проте, звичайно, вади Бажанової поезії того періоду не в раціоналістичних зловживаннях, а у відчутній неорганічності мотивів і прагнень, в сердечній непросвіченості матеріялу — а саме в це переросло його так зване «байдуже здивування» — так охрестив його ранню естетичну методу В. Юринець...

А що тепер робить поет зі своїм уславленим своєрідно-унікальним словником! Його лексичні арсенали величезні, а він все впертіш і впертіш вишукує й ставить у піраміди строф своє найдорожче багатство. Шістдесятирічний мистець не поступається в цьому собі двадцятитрьохлітньому — ось, наприклад, як починається «Фонтан Треві у Римі»: «Брязкотами, плюскотами, блисками, сплесками дзвінких джерел з Альбан». Абож який ритм нав'язує поет своїм відбірним словам, чи вони, можливо, самі виструнчуються, рівняючись на груди кожнього третього, — ось рядки з останньої поеми «Політ крізь бурю»:

Хтось підштовхнув:
— Пішла!
Ступила, зникла, витліла до тла.
Стрибок.
Падіння
головою вниз,
скрутило м'язи враз,
розсік морозу вріз,
суглоби рве по швах,
хребет до тріску гне
на друзк,
на брязк,
на стиск, на смерть
волочить, стискає, жене
вогненна круть, зелена верть
до пня розколює мене.

Який дієслівний водоспад, яка жорстока влада над словом, над оголеним словом, що зматеріялізовує шалену поетову пристрасть! Оте «витліла до тла» гранично ясно передає не лише фізичний острах перед

стрибком, безмежну готовість йти на все, не зупинившись перед смертю, а й жорстоке моральне витлівання сімнадцятилітнього серця парашутистки — переступити через поріг кабіни легше, ніж через болючий поріг недовір'я, так безжалісно тесаний Іваном Хомичем.

У кожного поета є ряд віршів, які найточніше визначають і глибинні коріння його поетичного єства, і найпритаманніші прагнення, що інколи звучать мінорно, приглушено, інколи ж — розмашисто, мажорно. Саме такими, одними з найбажанівських віршів мені уявляються його великий триптих «Будівлі» (»Собор», «Брама», «Будинок») та «Будівничий» з циклу «Київські етюди». Саме в них найяскравіше, прямо в буквальному розумінні цього слова просвічується точна, владна, різнобічно-розгониста будівнича натура Бажана.

Він не став архітектом. Він став талановитим зодчим, строгим економістом, вправним муляром, яскравим художником інтер'єрів — одним з найдосконаліших будівничих великої забудови української радянської культури.

Треба було бачити стільки руїн, нещастя і злигоднів духу, щоб так пристрасно віддатись своєму основному будівничому покликанню, треба було осмалити серце біля руїн університету, де «книги, як птиці, на мокрій панелі розпачливо б'ють обгорілим крилом», пройти «страшні квартали змертвіння і пустоти», захлинутись од прокляття, щоб врешті-решт прийти до чого й перше приходив — будувати, будувати, будувати...

І коли б у творчому доробку поета-академіка нічого більше не було, крім спроєктованої і під його керівництвом звершеної величної будівлі — шістнадцятитомної Української Радянської Енциклопедії, першої енциклопедії українського народу — промовистого свідчення про рівень духовного розвитку нашої соціялістичної нації, де на кожному щойно звершеному повер сі, в кожній щойно вимощеній залі — його пристрасть і ерудиція, трохи глухуватий буркітливий голос тривожного майстра, завжди невдоволеного творінням рук своїх: тож, напевне, єдиного цього досить було б, щоб ім'я Бажана світилось одним з найпомітніших у золотому списку наших будівничих. І на фронтоні світлого будинку, щойно вивершеного під керівництвом академіка, можна відкарбувати слова поета, ніби звернені до кожного, в кого серце б'ється в такт биттю великого серця народу:

Ось твій дім — просторий
і прекрасний,
Дім, куди ввіходить наша пісня,
І колон гранітноступий почет
перед нею,
гримлячи, встає.
Сотні тисяч співтворців проходять
В гладях стін, в озерах прямовисних.
В мармурі відбиті. І говорить
кожен з них:
«Це — наше. Це — моє»...

Ґілґамеш

Ще в минулому столітті до Брітанського Музею із розкопок старовинної Ніневії привезено коло 20 000 глиняних таблиць клинопису. Це була бібліотека царя Ашурбаніпала, із сьомого століття до Христа. Равлінсон, який відкопав Ніневію, був і головним із-поміж учених асирологів, що розкрили таємницю читання цього дивного і протягом тисячоліть забутого письма. Бібліотека виявилась однією із найбільших у старовинному світі, і відносно добре збереглася. Означенò ключі до прочитання таблиць — по 25 століттях після знищення Ніневії. Поміж іншими таблицями (плитами) знайдено 12 із текстом прекрасної епопеї про Ґілґамеша. Записана вона по-акадійському: то була в час Ашурбаніпала мова двору та дипломатії. Одначе, формою належить вона щонайменше до часів Гамурабі, великого вавилонського царя, себто на 1000 років ра-

digitized by ukrbiblioteka.org

ніш, і незабаром знайдено було другий список епопеї в його столиці на Евфраті. Дальші знахідки виказали, що епопея була широко знана на старовинному сході і перекладалася гітітами та єгиптянами. На плитах, знайдених в Єгипті, видно ще позначення червоним атраментом тих місць, що трудно перекладалися. Паралельні перекази і оповідання збереглися в автохтонів Америки, в Австралії, Індії, Полінезії, Кашмірі, Тібеті, Литві...

Найпевніше літературна форма епопеї зложилася в сумерійців, держава яких простягалася на побережжі Перської затоки. 1854 року експедиція Тейлора віднайшла, але аж 1923 солідна експедиція вченого англійця Вуллі відкопала столицю халдеїв Ур, яка, мабуть, тотожня з біблійною назвою, зв'язаною із Авраамом (2000 років до Христа), й існувала на місці сумерійської столиці. Ця визначна експедиція дуже важлива для нашої теми: вона науково устійнила фактичну основу для епопеї, відкривши, відкопавши і встановивши сліди потопу. Вуллі приклав науковий, модерний спосіб розкопок: систематично і дуже уважно знімав кожний фут землі, вивчаючи і записуючи висліди. І ось, на певній глибині натрапили на смугу морського піску 10 футів завглибшки, із залишками морських тварин. Нижче — знову сліди людського життя, але либонь примітивнішого. Викопано другий колодязь в іншому місці. Вислід той самий. Іще раз — те саме. Врешті, після вивчення, зроблено висновок: сліди потопу. Устійнено навіть відносно точну дату — 4000 років до Христа.

Сьогодні кожний може спуститися в колодязь коло Тель ал Муґаяр (поарабському це означає те, що наші степові могили), що лежить коло 120 миль на північ від Базра і є одною із станцій відомої багдадської залізниці, і на власні очі побачити смугу потопу.

Історія Ґілґамеша до розкопання Ур і знайдення слідів потопу якось майже губилася між масою інших старовинних літературних знахідок століття. Хоч і ясно було, що це либонь найстаріший, знаний нам, зразок досконалого літературного твору, зложений і записаний, можливо, тисячі років до перших книг св. Письма. Але в очах освічених кіл кінця XIX і початку XX ст. це не більше, як леґенда, побудована на «байках» про потоп. І щойно після розкопок в Ур Ґіґламеша набирає ваги літописного літературного опрацювання або передання історичного факту. Будучи в основній своїй частині дуже близькою паралелею до біблійної розповіді, епопея одначе виказує цілком літературний підхід при опрацюванні теми. Бездоганна композиція твору доповнюється високопоетичною, образною мовою. В цілому враження: твір — гідний прославленого Гомера, багато пізнішого.

*

3 000 рядків на 12 глиняних плитах оповідають складну історію героя. Дія зосереджується довкола міста Урук у Вавилонії. Перша таблиця-плита розповідає про різні нещастя, що впали на місто. Герой з'являється як жорстокий завойовник і володар міста (друга табл.). До богині Аруру звертаються про створення істоти, щоб могла протистояти Ґілґамешові. З'являється дика чи примітивна, могутня людина Еабані, яку одначе Ґілґамеш, при допомозі куртизанки Ухат, перетягає на свою сторону. Наступні таблиці оповідають про діла їх і подвиги. Із шостої таблиці починається зав'язка основи епосу. Оповідається, що богиня Іштар (Астарте, Ашторет), знана нищенням своїх любовників, старається здобути Ґілґамеша. Його відмова в наслідку спричинює собою втрату можливости безсмертя. Озлоблена Іштар звертається до свого батька, бога неба Ану, який творить колоса-бика, щоб знищити героя. Але задум не вдався. Ґілґамеш і Еабані перемагають бика і роги висилають патронові героя Люґал-Марада. Велике торжество і ликування. Але на цьому кінчається вершок слави Ґілґамеша. Смерть Еабані приводить героя до занепаду сил і страху перед можливістю смерти. Ґілґамеш вирішує знайти свого предка Утнапіштіма, щоб від нього взнати тайну життя-безсмертя. Цілком можливо, що опові-

дання до цього місця має прямий зв'язок із історією країни, одначе досі ніхто не знайшов ключа до зрозуміння суті (якщо це взагалі можливо). Також годі устійнити, на основі дотеперішніх знань, можливий зв'язок із біблійною історією про Німрода.

Після різних пригод Ґілґамеш врешті добрався до острова, де жив Утнапіштім. На свої запити одержав відповідь, що ніхто не може уникнути смерти. І тут (на одинадцятій таблиці) Утнапіштім оповідає йому свою історію. Жив він колись в Шурупак і був правдивим ісповідником бога Еа, який і порадив йому спастися у спеціяльно для цього збудованому кораблі від потопу, заплянованого для знищення людей. «О, чоловіче із Шурупак, сину Убар-Туту, розбери дім свій, будуй корабель; залиши багатство, піклуйся про життя. Збери насіння усього живого в корабель; в той корабель, що його збудуєш. Хай його розміри будуть добре виведені».

Далі слідує добре знана історія потопу, яка від початку і до кінця паралельна до біблійного оповідання. Хочеться мені подати тут основні фрагменти тексту в паралелі до розповіді св. Письма:

Епос	Біблія
На п'ятий день я вирішив плян його: долівка була 200 квадратових футів, стіни — 200 футів висотою...	І отак його зробиш: триста ліктів завдовжки, 50 завширшки і 30 заввишки...
Шість поверхів вбудував я і поділив ширину 7 разів, поділив я середину його на 9 6 сар смоли влив я в піч...	Збудуєш його поверхами: долішніми, середніми, верхніми. З перегородками зробиш ковчега. І засмолиш його смолою зсередини і ззовні...

Після скінчення будови Утнапіштім зарядив великий бенкет. Було їсти й пити: «соки, пиво, олія і вино — як протічна вода».

А тоді:

Все, що я мав наладовано з насіння усього живого... Завів я в корабель усю мою родину...	І ввійшов Ной і сини його, і жінка його, і невістки його... і з усього (живого) по двоє ввійшли до ковчегу до Ноя... як Бог звелів Ноєві... І Господь зачинив його...
Зайшов я в корабель та й зачинив двері. Як тільки ранній просвіт блиснув у небі, найшла темна хмара від основ небес. Всередині лютував Адад. Гнів Адада досягнув небес і повернув у темряву все світло...	І сталося по семи днях — води потопу хлинули на землю... цього дня прорвалися всі джерела великої безодні й небесні загати розімкнулися...

Перелякані й розгублені боги Месопотамії поспішили до небес, до володіння бога. Ану. Вони «присідали й щулились як пси» при вході та слізно нарікали...

digitized by ukrbiblioteka.org

А драма потопу шаліла далі:

Шість днів і ночей...

Лютував вітер, повінь,
циклон спустошував землю.
Коли ж настав сьомий день,
пройшли циклон, повінь, боротьба.

І все людство перетворилось
у глину. Поверхня стала плоска,
як криша...
І відкрив я вікно, і світло
впало на обличчя мені.
Корабель осів на горі Нізір
Гора Нізір тримала корабель і
не дала йому можливости зрушитись.

І був потоп на землі сорок днів
і зростали води... і сильно збільшились води і покрили всі найвищі гори, що були під небом.
І згадав Бог про Ноя... і навів Бог вітер на землю і вода заспокоїлась.
І вимерло всяке створіння, що рухається на землі... і всі люди.

По сорока днях відчинив Ной вікно в ковчезі.
І сьомого місяця, сімнадцятого
дня ковчег осів на горах Арарату.

Характерним і знаменним в оповіді епопеї є те, що Утнапіштім розповідає як безсумнівний очевидець. «Людство перетворилось у глину. Поверхня стала плоска, як криша». Це — виключно свідчення очевидця. І аж до знайдення смуги потопу, така картина виглядала неймовірною і неправдоподібною. Тим більше, такої картини у св. Письмі нема. Це й зрозуміле. Біблійна розповідь не написана і не передана з уст очевидця. На цей факт деякі дослідники почали тепер звертати увагу, наводячи — для наочности — приклади паралельности потопу в мініятюрі уже за наших часів. У 1876 році циклон, дуже подібний до описаного в епопеї, пройшов Бенгальською затокою і вдарив у побережжя при усті ріки Ганґу. Витворилась колосальна хвиля до 50 футів височиною, яка сплюндруьала побережжя на 141 квадратову милю і спричинила смертть 215 000 людей. Це, очевидно, лише приклад для наочности. Устійнені засяги цієї самої смуги потопу свідчать про катастрофу — не до порівняння чи унагляднень. І ніяка подумана комбінація природних обставин до потопу, про який свідчать знайдені сліди, привести не могла б.

*

Багато цікавих і хвилюючих новинок принесла експедиція Вуллі, порпаючись на місці найстарішої і, можливо, первісної культури. Багато місць св. Письма, що досі приймалися як леґенди чи «байки», набрали повного значення.

Епопея про Ґілґамеша оповідає далі: дружина Утнапіштіма приправила героєві страву, що зціляє його недуги; він ще, скупавшись у джерелі життя, додав до цього і став цілком відновленим. Перед відходом його повідомляють про будяковидну рослину, що може вернути його молодість. Знайти рослину йому вдається. Але перед самим заволодінням нею злий демон в образі гадини викрадає її. Вертається герой додому розбитим, знищеним, нещасним. Це одинадцята таблиця. Дванадцята розповідає про шукання Ґілґамешем тайни життя по смерті. Він викликає Еабані, який із дозволу бога Нерґала відкриває страхіття життя чи, точніше, існування по смерті. На цьому кінчається розповідь епопеї, записана на одинадцятій плиті.

Поминаючи всі труднощі, зв'язані з прочитанням та устійненням тексту епопеї, вона, без сумніву становить один із найвизначніших творів в історії літературної творчости людства. Поминаючи св. Письмо, що належить до іншої площини духового усвідомлення, епос Ґілґамеша, це — один із найяскравіших висловів людського духу, поруч із вершинними літературними творами. Він дуже розширює обрії нашої свідомости та основи пізнань.

Сергій КІНДЗЕРЯВИЙ-ПАСТУХІВ

Чи вдала мистецька виставка?

Нью-йоркський відділ Об'єднання мистців українців в Америці (голова — Володимир Ласовський) влаштував у травні цього року в Українському літературно-мистецькому клюбі виставку малярства, графіки і скульптури, про що варто ще й тепер критично дещо сказати. Можна б апелювати до організаторів таких виставок, щоб вони залишили влаштовування імпрез, які з мистецтвом мають не багато спільного. Але, знаючи ентузіязм організаторів до таких справ, вважаємо, що наш заклик був би безуспішним, і тому обмежимося тільки двома принциповими пропозиціями. Поперше, такі виставки повинні б бути вільні від жюрі, що усунуло б претенсійну позу важливости. Подруге, не варто видавати каталоги, бо їхнім завданням є реєструвати події для історії, а рецензована виставка на таке реєстрування, на нашу думку, не заслуговує.

Як і можна було сподіватися, цю виставку присвячено очевидно... Шевченкові. Це — нетактовність, яка свідчить про відсутність смаку та брак відчуття пропорцій.

У нас чомусь вдомашнився погляд, що великодніми писанками, етнографічним мистецтвом та виступами менше або більше вдалих хорових ансамблів ми зможемо здобути у світі прихильність для нашої культури і мистецької творчости. Такий підхід є не тільки спрощений, але й наївний. Ще раз треба нагадати справу пам'ятника Шевченкові у Вашінґтоні, напередодні відкриття якого помер наш єдиний скульптор світового значення — Олександер Архипенко. Нагадуємо це просто тому, що саме він повинен був цей пам'ятник створити у своєму стилі: це був би твір генія, гідний відзначення Шевченка. Таж з перших років еміґрації ведеться наполеглива акція приватних осіб, щоб виправити широко поширену фальшиву думку про національне походження славетного скульптора; здається, що виконання вашінґтонського пам'ятника Архипенком вирішило б назавжди цей спір, і в мистецькій світовій опінії скульптор був би якнайтісніше зв'язаний з національним поетом України.

Ми свідомо пов'язали нью-йоркську травневу виставку із справою пам'ятника, бо обидва факти з нашого мистецького життя за останній час доводять, що нам доведеться ще довго побувати в присмерку непопулярности, якщо мова про визнання світом української культурної творчости. Однак таке твердження аж ніяк не означає, що ми не маємо мистецьких творів видатного формату або мистців, які могли б зацікавити позаукраїнські культурні кола своєю творчістю. Ми тільки не маємо, на жаль, відчуття, як та які твори вибирати і як їх світові презентувати. Відчуття вибору і стиль подачі вимагають мужнього, глибокого самокритицизму.

Юрій СОЛОВІЙ

Шанси одного малярства

Коментарі, що їх довелося приватно почути після відкриття малярської виставки Зої Лісовської в нью-йоркському Українському літературно-мистецькому клюбі не дозволяли очікувати надто прихильного відгомону на цю виставку. Однак сталася приємна та мила несподіванка: творчість цього мистця має свої цікаві якості.

Інша справа, якщо мова про загальний вигляд виставкової залі, який «відповідає» всій атмосфері будинку. З нього таки годі зробити українську «Ґуґенгаймову ґалерію». Зваживши, що діяльність наших мистецьких груп концентрується саме в цьому будинку, треба відкрито сказати, що

digitized by ukrbiblioteka.org

конечними є деякі поправки, які могли б створити приємнішу атмосферу. Кажуть, що відбуваються наради в цій справі, і тому можна сподіватися деяких змін у ситуації — кращих кольорів стін, вибалянсування площ для розміщення картин, кориснішого освітлення та усунення непотрібних предметів із залі. Хоч мистецька оцінка твору не залежить від його хвилевого місця перебування, все ж таки треба (в межах можливого) дбати про створення відповідних умов, щоб виразніше уявнити вартість твору. Отже йдеться про виставкову техніку, яка сьогодні практикується, щоб довести мистецькі твори до публіки.

У випадку виставки З. Лісовської вибір та уявне перекомпонування експонатів цілковито залишений глядачеві — фаховому і любительському. Творчість мистця, що посідає конструктивний неспокій, — а таким мистцем безперечно є Лісовська, — стане рівновидною лише тоді, коли ця творчість демонструватиметься як з погляду всіх своїх виявів, так і з погляду якости.

Хоч Лісовська не зраджує революційности мистецької натури, не вільно промовчати факт, що вона внесла в наше мистецтво те, що досі було в ньому відсутнє: надзвичайну кольоритність. Вона в неї глибока, її помітно в кожній картині.

У багатстві різноманітних почуттів відчувається також і «соціяльний протест» мистця, але він настільки простий, що немає причини відділяти його від сантиментальних виявів іншого ґатунку. В мистецтві справа не вирішується моральними мотивами; його вартість залежить передусім від нового, свіжого насвітлення феномену, що його, наприклад, у літературі продемонстрував Фолкнер. Тому фігуральні картини Лісовської з «негрською проблематикою» найменше переконливі.

Треба визнати, що мистець посідає дуже тонке відчуття кольору, тобто фактора, який у нашому мистецтві був висловлюваний досить одноманітно. Її кольорит, так би мовити, альтової скалі, стримано-трагічний, з ознаками надзвичайности. Можна навіть стати пристрасним прихильником його, найкраще репрезентованого в «Синьому домі», «Старенькій гостинниці», «Середземноморському містечку» чи в «Скелях над морем». Остання картина — це картина натяків, які зроблені в напрямі фантастичности в ляндшафті. Це може стати навіть моттом її творчости.

Емоційно малярство З. Лісовської куди сильніше, ніж малярство тих наших мистців, які встигли відкрити свій власний стиль. В цілому маємо до діла з маляркою, яка переступила лінію пересічности, створила свій індивідуальний стиль і має шанси розгорнути свою власну мистецьку концепцію.

Г. К.

«Не мали спільників»

При кінці вересня 1964 був опублікований звіт окремої слідчої комісії Воррена, завданням якої було дослідити всі обставини, зв'язані з убивством президента США Джона Ф. Кеннеді. Це — публікація, що має 888 сторінок друку великого формату, провідна думка якої вміщується в таких словах заключного розділу: «Комісії не ставлено жадних обмежень у її слідчій роботі. Вона провела своє власне слідство, і всі державні установи цілковито виконали свій обов'язок щодо співпраці в проведеному слідстві. Ці висновки являють собою цілком обґрунтовану думку всіх членів комісії і публікуються після закінчення слідства. Комісія повнотою переконана, що вона розкрила правду про вбивство президента Кеннеді в розмірах, які є можливі в такому широкому слідстві, де переслухано 552 свідки». В дальшому висновки звіту зведені до таких пунктів:

1) Смертоносні постріли впали з вікна шостого поверху будинку «Тексаського маґазину шкільних під-

ручників». 2) Всі ознаки («індиції») вказують на те, що вбивником був Лі Гарвей Освалд. 3) Слідство в Далласі було ведене коректно, хоч заходи для охорони здогадного вбивника перед самосудом не були достатні. 4) Джек Рубі, який застрелив Освалда, не був з ним знайомий. 5) Не викрито жадних спільників Освалда. 6) Освалд не був аґентом жадної американської установи, зокрема він не був аґентом «Еф-бі-ай» чи «Сі-ай-ей». 7) Немає жадних доказів на те, що Освалд стояв у зв'язку з якимнебудь чужим урядом або що був таким урядом завербований, щоб убити президента Кеннеді. Зокрема немає жадних даних на те, що за Освалдом стояли комуністи (СРСР чи Куба). 8) Немає жадних конкретних даних щодо можливих мотивів вчинку Освалда.

Читач може дивуватися, що я беруся за тему, для якої не посідаю всіх матеріялів, зокрема повного тексту документів слідства. На цю тему я пишу не перший. До того, не цікаво аналізувати протоколи свідчень 552 осіб, льокальних візій чи опінії кримінальних фахівців про зброю, з якої впали смертоносні постріли тощо. Ці справи поставили вже саму комісію в дуже трудне та мало проглядне становище, як це бачимо в заключному розділі. Найстисліше уточнив свій погляд на справу звіту Ворренової комісії коментатор Швайцарського радіо Гайнріх Гавтші, який у своєму коментарі з Нью-Йорку від 26 вересня сказав: «Я вірю у звіт».

У склад комісії входили люди, інтеґральні з кожного погляду: представники обох партій, колишній шеф «Сі-ай-ей» (Центрального розвідувального управління) Аллен В. Даллес; головою комісії був верховний суддя Воррен. Тому і звіт відзначається суцільною юридичною об'єктивністю включно з узглядненням засади «in dubio pro re». Правда, щодо питання спілкування Освалда з американськими розвідувальними органами підкреслено, що труднощі, зв'язані з неґативними доказами («не був», «немає»), не виключають категорично можливости, що був хтось, хто міг бути у зв'язку з Освалдом чи Рубі. Такого виразного підкреслення можливости спільництва Освалда з комуністами не має у звіті або цю справу збуто мовчанкою.

Пригадаймо собі перші дні після атентату в Далласі рік тому. В повені сенсаційних вісток та обвинувачень найпомітніше відбилися два голоси: а) голос тих, що намагалися довести, що атентат був виконаний за спонукою правих екстремістів; б) голос урядових кіл, що атентат не могли виконати комуністи.

Кола американської лівої інтеліґенції пішли так далеко, що організували власне слідство при допомозі адвокатів та публіцистів, підкріпивши його далекосяжними коментарями та влаштуванням публічних доповідей в Європі на тему «хто вбив Кеннеді». Очевидно, що для умотивування своїх висновків ці доповідачі сконструювали свою власну теорію перебігу атентату та його підготови. Ці кола підкреслюють зокрема один факт, який міг би переконати неознайомленого з американською кримінально-судовою практикою европейця. Це — закид недостатньої охорони Освалда після його арешту, зрештою це закид, який відмітив також звіт. Для мене такий закид мало переконливий, бо поліція в Далласі власне продемонструвала типову американську практику з її нахилом до «паблісіті». Вистачить перечитати два-три кримінальні романи Е. С. Ґарднера або, ще краще, побачити в телевізії кримінального оборонця Перрі Масона, щоб зрозуміти, що поліція кожного іншого американського міста повелася б подібно. Які ж заходи безпеки є можливі, коли від присутности репортерів газет, радіо чи телевізії ніяк не можна охоронитися. Риску відмовити доступ цим «представникам громадської думки» або (за новою термінологією) «експонентам медіюмів масового впливу» не візьме на себе жадний шеф американської поліції. Цього він не може зробити, хоч би тому, що кожний комунальний уряд є виборний, у тому числі також і пост шефа комунальної поліції. Іншими словами, цей газетярський закид на адресу далласької поліції є принаймні в'їдливий.

digitized by ukrbiblioteka.org

Теза урядових кіл, що президента Кеннеді не могли вбити комуністи безпосередньо чи посередньо, є тезою політичною. Таку можливість треба було заздалегідь виключити, якщо хотілося уникнути можливого «сараєвського ускладнення».

Приймім на хвилину, що в результаті слідства встановлено, що президента вбив Освалд з доручення КҐБ або якогось іншого більшовицького органу безпеки. Які були б наслідки такого відкриття? Може, не атомова війна, але повне та фатальне в своїх наслідках заламання політики співіснування (в розумінні цих кіл) і напевно посилення воєнної розгри на різних побічних театрах війни. Тому така можливість дуже рішуче заперечена у звіті (пункт 7). Я піду далі і скажу: комісія працювала під важким тиском такої, на її думку, фатальної альтернативи. Інакше трудно зрозуміти притягнення радянських органів безпеки, щоб з'ясувати обставини, пов'язані з перебуванням Освалда в СРСР.

Звіт комісії Воррена є з чисто юридичного боку коректний, але нічого більше. Комісія не була б американською комісією, якби вона не притягнула до з'ясування можливих мотивів для вчинку Освалда різних психологів, психоаналітиків та психіятрів. Це — один із слабших пунктів праці комісії не тільки тому, що це зроблено, так би мовити, «посмертно», але й тому, що стосовано цю методу, щоб довести вже наперед поставлену тезу, мовляв, Освалд не мав жадних зв'язків з будь-якою видозміною комунізму — з його організаціями чи органами.

Я висуну на адресу звіту інший закид. На мою думку, закид основного значення. У звіті бракує з'ясування техніки атентатів, виконуваних радянськими аґентами. Включення такого з'ясування у звіт ні в чому не порушувало б засади об'єктивного ведення слідства. В кожному разі таке з'ясування було б куди більше на місці, ніж, вибачте за слово, маячіння різних «логів» на тему можливих мотивів вчинку Освалда-небіжчика. Така вимога не є чимось фантастичним або оригінальним. Наприклад, хто мав нагоду бути підсудним у польському політичному процесі у Львові (або читав про такі процеси в українській пресі), той напевно пригадує собі радника Івахова, який монотонним голосом читав на такому процесі свій спецреферат про УВО чи ОУН — про постання цих організацій, їхню ідеологію та політичні засади, їхню техніку роботи. Я також був таким підсудним, також вислухав цікавий реферат з великою увагою, але в ефекті я був таки звільнений від вини та кари на підставі рішення лави присяжних суддів.

Як уже згадано, устійнення, що комуністи не могли мати своїх пальців в атентаті на президента США, було продиктоване державною рацією; цим баґажем обтяжено всю працю слідчої комісії.

Було б забагато входити в деталі висновків у звіті комісії Воррена. Це є висновки Соломонові, які повинні б задовольнити рівною мірою і «бірчистів», і президію ЦК КПРС. Очевидно, звіт дає дуже багато матеріялу для всіх «великих журналістів», які за приписаним ритуалом зараховують себе або до «совєтологів», або до «коекзистенціоналістів». Один з наших політиків (який одночасно є також журналістом) надіслав мені число журнала «Дер Авфбав», який появляється в Цюріху і звертає на себе увагу все таки своєю замітною об'єктивністю та толеранцією; там є його (І. Л.) стаття п. н. «Радянська „коекзистенція" як прислонюючий маневр» (ч. 34 від 10 вересня 1964). Коментар редакції до статті починається так: «Не зважаючи на цитовані заяви, нам закидають погляд, що ті, хто визначають радянську закордонну політику, та їх шеф Хрущов стараються уникнути війни». Іншими словами, цитати цитатами, але «мені хочеться мати свій власний погляд на справи». Такою ментальністю побожних бажань характеризується також звіт комісії Воррена.

Дивно, несамовито дивно, що півторарічне перебування Освалда в СРСР, його праця там (відома тільки із звітів радянських органів безпеки), його одруження і нарешті повернення з дружиною, радянською

громадянкою, до США не викликали в членів комісії жадних рефлексій.

Наше покоління знає, як стоять такі справи. Тому я не вірю в рапорт Ворренової комісії. Щоб було ясно: цей рапорт промовляє до почуттів, а не до розуму.

Уявім собі, що комісія Воррена дістала до розгляду два дивні випадки смерти — д-ра Лева Ребета і Степана Бандери. Після переслухання можливих свідків і після продискутування протоколів обдукції ця комісія дійшла б до такого висновку: у випадку Л. Ребета йдеться про «серцевий інфаркт на тлі повної дегенерації серцевих кровоносних судин»; а у випадку С. Бандери — про «отруєння ціянкалієм, при чому самогубства не можна виключити».

Однак за нами процес проти Сташинського, і ми знаємо, як це було. Чи цей таємничий співпрацівник КҐБ сам робив воскові відтиски замка до помешкання Бандери, треба більше, ніж сумніватися, але суд повірив у це, і нехай нам цього також вистачає. Сташинський подав багато прізвищ своїх радянських наказодавців та їхніх посередників, але безпосередніх спільників він не мав, бо така є техніка більшовицьких атентатів. Чи Рубі аж мусів знати Освалда особисто, щоб його застрелити?

Є речі, в які важко повірити, навіть коли за ними є суцільна думка вибраних та чесних людей. Чесність і компетентність — це дві різні речі. Я далекий від того, щоб суґерувати погляд, що Освалд був на більшовицькій службі; що Рубі усунув Освалда, бо дістав такий наказ. Але я таки не повірю, що окрема слідча комісія Воррена могла викрити правду, не пробуючи шукати всюди за нею. А вже найтяжче повірити у вислід слідства, якому поставлено виразні межі — доти, але далі ні.

Євген ВРЕЦЬОНА

Чи потрібний український патріярхат?

Як відомо, на другій сесії II Ватиканського собору в минулому році митрополит Йосиф Сліпий висунув питання створити український католицький патріярхат. Зрозуміло, що ця ініціятива знайшла широку підтримку української католицької громадськости на еміґрації. Преса інформувала про безпосередні звернення громадян до Апостольської столиці в цій справі і про збирання підписів для скріплення цієї акції. Але рівночасно дивним є факт, що приходить протидія деяких кіл вірних, а також і з боку деяких наших ієрархів. У пресі появилися голоси не тільки проти ідеї створити патріярхат, але також і проти митрополита Йосифа, мартирологією якого колись так вигідно було користуватися в пропаґандистській акції. Оця нова «війна» розгорнулася передусім на північноамериканському континенті, де так по-різному можна розуміти і реалізувати його первородний ідеал — свободу.

З відомостей з-за океану виходить, що діячам акції за патріярхат доводиться не тільки розгортати активність за цю справу, але й боротися за саме право на таку діяльність.

4 жовтня в Нью-Йорку відбулися громадські інформативні збори, скликані окремим комітетом для справи створення київсько-галицького патріярхату. Збори очолили: інж. В. Богачевський, д-р Р. Осінчук, інж. З. Ґлов'як та інж. Ю. Фриз. Було коло 300 учасників. Ініціятивний комітет діє тепер у такому складі: д-р Б. Шебунчак, проф. Д. Горняткевич та ред. В. Качмар, почесним головою обрано проф. М. Тершаковця. З доповіддю на зборах виступили: проф. М. Чубатий, о. д-р М. Соловій та ред. В. Качмар.

З «Повідомлення для преси» комітету довідуємося, що завданням доповідачів було не тільки з'ясувати, яке значення може мати утворення київсько-галицького патріярхату, але й розправлятися з арґументами, що, мовляв, «утворення українського патріярхату приведе українську

digitized by ukrbiblioteka.org

церкву до підпорядкування Москві». На зборах були ухвалені резолюції, в яких присутні підтримали дотогочасні заходи комітету і вирішили звернутися до папи з проханням «взяти до уваги пропозицію верховного архиєпископа Йосифа Сліпого утворити Київсько-галицький патріярхат та призначити першим патріярхом нашого Митрополита-Страдника».

На тло та лаштунки ферменту якоюсь мірою вказують такі вияснення комітету: «Дії комітету для справ утворення українського патріярхату випливають із спонтанного прагнення українців і не були інспіровані церковною владою. Але в своїх заходах комітет керувався інтенцією однодушного рішення єпископської конференції українських ієрархів, присутніх на другій сесії Ватиканського собору, які висловилися за утворення українського патріярхату».

На початку зборів було зачитане повідомлення «Українського пресового бюра» в Римі, де сказано: «На початку третьої сесії Вселенського собору розпочала свою діяльність конференція українського католицького єпископату, яка, між іншим, вирішила продовжувати старання на соборі і зокрема перед святим отцем папою Павлом VI про створення Київсько-галицького патріярхату. Як відомо, справу створення українського патріярхату поставив минулого року на соборі верховний архиєпископ Кир Йосиф після одноголосного рішення єпископської конференції».

Однак треба поставити питання: Чи будь-які арґументи мають силу переконати там, де немає для цього бажання?

Д. Р.

Три конґреси 1964

Число міжнародних конґресів з окремих наукових дисциплін більшає з року на рік. Це зокрема видне в Західній Европі, що має вже певну традицію в цій ділянці. Конґреси відбуваються звичайно в приміщеннях університетів під патронатом голів держав із участю наукових представників різних країн.

Тоді як участь українських учених у конґресах, зв'язаних з природничими й точними науками, хоч і важлива, проте тільки посередньо може торкатися української проблематики, їхня участь у міжнародних з'їздах, присвячених гуманістичним дисциплінам, надзвичайно важлива тому, що вони мають змогу просувати українську проблематику в інтелектуальні сфери і тим виводити її на широкий міжнародний форум. Це зокрема важливе, коли мова йде про конґреси мовознавців, літераторів, славістів, істориків, етнографів, назвознавців тощо.

Нікуди правди діти, за малими винятками, участь українських учених у міжнародних конґресах більш ніж скромна. Правда, вона зв'язана з коштами, на які не кожен може собі дозволити. Подруге, радянські вчені з Києва, Львова чи інших міст України не мають змоги брати участь у наукових конґресах на Заході. А в бюджетах наших центральних установ у Канаді, Америці чи в Европі немає якогось спеціяльного фонду, щоб хоч частково фінансувати цю справу. У висліді ми є свідками того, що на щораз частіших міжнародних конґресах на Заході українських учасників щораз менше.

І. Конґрес у Мюнстері

У Мюнстері відбувся 16-22 серпня 1964 під патронатом президента д-ра Г. Любке П'ятий міжнародний конґрес мовознавців-фонетиків.

Не зважаючи на наполегливі намагання організаційного комітету, очолюваного проф. д-ром Е. Цвірнером з Кельну, не вдалося притягнути на конґрес радянських учених, в тому числі й проф. О. Пилипенка з Києва з доповіддю «Інтонація в українській та англійській мовах», що мала відбутися у вівторок 18 серпня під головуванням ґеттінґенської славістки д-ра І. Манкен. Не помогли

навіть такі чемностеві заходи, як надрукування програми російською мовою поруч із німецькою, англійською й французькою. Жоден з радянських мовознавців не приїхав, і їхні доповіді відпали. Тоді як деякі з західніх учасників, що не могли приїхати, поприсилали свої доповіді для відчитання на конґресі, учасники з-поза залізної завіси й цього не зробили, так що в їхньому випадку (котрийсь там уже раз на таких конґресах) панувала стовідсоткова мовчанка...

Зате взяли участь у конґресі два українці із вільного світу: проф. Д. Чижевський із Гайдельберґу й підписаний. Проф. Чижевський головував на одній з конґресових сесій (20. 8), а підписаний дав доповідь на основі українського матеріялу про фонологічні взаємини між словами (апелятивами) й назвами. Доповідь викликала жваву дискусію й буде друкована в серії «Фонетика», присвяченій Конґресові.

Обидва українські учасники брали участь у дискусіях на пленарних і секційних сесіях конґресу.

На конґресі виставлено, а то й роздано деякі мовознавчі видання УВАН із Канади, зокрема етимологічний словник української мови.

Наступний конґрес вирішено відбути в 1967 році в Празі. Відомий чеський мовознавець, проф. Б. Галя, очолив новий організаційний комітет, що під протекторатом Чеської Академії Наук негайно після мюнстерського конґресу приступає до праці.

II. З'їзд у Больцано (Боцен)

Сьомий міжнародний конґрес европейської культури, що його, як і попередніми роками, організував Інститут А. Росміні в Больцано (Боцен, Італія), відбувся 29 серпня — 1 вересня в приміщеннях Паляццо Дукале. Конґрес відбувся під гаслом «майбутнє людини». Цю тему розглядали з різних поглядів: філософічного, психологічного, політичноправного, етичного й ін. у кількох доповідях, переважно німецькою мовою. Одна з найцікавіших була доповідь проф. Ф. Іванка з Ґрацу про культурну інтеґрацію й нівеляцію, що він її виголосив 30 серпня. Доповідь була настільки свіжа думками й інспіративна, що автор цих рядків дав свою інтерпретацію «культурного контакту», беручи в основу Шевченкове гасло:

І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь, —

відрізняючи в першому виключно пізнавальну (інтелектуальну) настанову людини на протилежність до емоційної й вольової — в другому випадку. Ця основа дала змогу зробити певні висновки на тему індивідуальної й групової культурної інтеґрації й нівеляції та подавати відповідні формули в теоретичному пляні. Доповідь викликала жваву дискусію, її прийнято до друку в конґресовій книзі, що має появитися в 1965 році.

Хоч попередніх років на больцанських конґресах брали участь інші українські вчені (проф. І. Мірчук, проф. К. Біда), на цьогорічному з'їзді автор цих рядків був єдиним українським учасником.

Як на попередніх, так і на цьому конґресі панувала дуже приязна атмосфера, відбувалися прийняття, зустрічі і прогулянка на Калдерське озеро (в якій підписаний не міг узяти участи, бо поспішав на конґрес до Швайцарії).

III. Конґрес у Фрайбурґу

Четвертий міжнародний конґрес порівняльної літератури відбувся 31 серпня — 5 вересня в приміщеннях Фрайбурзького університету в Швайцарії. В конґресі взяло участь 300 учених із різних країн, в тому числі 60 із США й 10 з Канади. Між канадськими вченими були два українці: проф. К. Біда з Оттави й автор цих рядків із Вінніпеґу. Доповідь проф. Біди на тему «Шекспір і національні риси слов'янських літератур» відбулася 2 вересня, доповідь підписаного торкалася українсько-канадської літератури (1 вересня). Інших доповідей з українознавчою тематикою не було. Зате досить

digitized by ukrbiblioteka.org

багато місця й часу присвячено було доповідям із російської, польської, чеської й південно-слов'янських літератур. Дуже цікавим виявився проєкт міжнародного словника літературознавчих термінів, над яким працює окрема комісія під керуванням проф. Роберта Ескарпі з університету Бордо у Франції.

Як усі інші подібні конґреси, фрайбурський конґрес відбувся в живій атмосфері і дав змогу познайомитися вченим різних країн із працею колеґ.

У порівнянні до інших делеґацій, українська була нечисленна. Анонсована доповідь д-ра Яр. Славутича з Едмонтону не відбулася з уваги на відсутність доповідача. Вражала відсутність українських вчених і літераторів з Европи, бож їм ближче до Фрайбурґу, ніж учасникам з-за океану.

На міжнародній виставі нової літератури були виставлені українські праці про Шекспіра й Шевченка, а також проспекти видань УВАН у Канаді.

Ярослав РУДНИЦЬКИЙ

Українці у виставці на честь Ріхарда Штравса

Німецький музичний світ стоїть у цьому році під знаком 100-річчя з дня народження того композитора, якого його земляки вважають найкращим представником німецької музики першої половини нашого століття. Не дивно, що в програмах усіх оперних театрів у Західній Німеччині твори Р. Штравса стоять на першому місці і що Мюнхенський оперний фестиваль 1964 в переважаючій більшості був присвячений його музичній творчості. Штравс народився в Мюнхені і тут, після Дрездену, завжди плекалася та плекається з любов'ю його музика.

В його родинному місті влаштовано імпозантну виставку під загальною назвою «Ріхард Штравс і його доба», яка тривала чотири місяці і яку відвідали тисячі його земляків та туристів. Показано там велике багатство документів з прерізних ділянок музики та оперного мистецтва, безпосередньо пов'язаних з іменем і творчістю мистця. Це — не тільки документи німецькі, в тому числі також з періоду націонал-соціялізму, але також з тих европейських міст, де ставилися Штравсові опери і влаштовувалися концерти його музики.

Серед афіш і фотознятків зустрічаються також українські імена. Їх не багато. Але даремно шукати тут за Соломією Крушельницькою, найкращими оперними партіями якої були саме Саломея та Електра в однойменних операх Ріхарда Штравса. На нашу думку, це один з великих недоліків цієї виставки. А, може, не було кому з мюнхенських українців поцікавитися цією справою і звернути увагу влаштовувачам.

На одній з афіш перших років нашого століття можна було бачити прізвище Олександра Носалевича, на іншій з 30-их років — Рудольфа Ґерляха (псевдонім Ореста Руснака).

Іра Маланюк, ролю Аделаїди якої в опері Р. Штравса «Арабелля» дуже позитивно оцінила німецька музична критика, представлена на виставці і серед аафіш, і серед знаменито виконаних фотознятоk.

Ходите по залях: зачитуєтеся листуванням Р. Штравса, оглядаєте макети оперних сцен, приглядаєтеся до численних фотознятоk, шукаєте прізвища на афішах... І знаходите тільки три українські імена, хоч у повені виставочного матеріялу ви сподівалися знайти їх дещо більше.

(-ів)

ЗМІСТ

Емма Андієвська. Поезії 3

Райнер М. Рільке. Пісня про кохання й смерть корнета Крістофа Рільке 10

Роман Рахманний. Слово про поета, що хотів бути тільки людиною 18

Віра Вовк. Про Дмитра Ізмайловича 23

Ігор Костецький. Мій третій Рим 25

Мирослав Прокоп. Знову чотири окупанти України? . . 67

Володимир П. Стахів. Заповіт, сповнений тривоги, турбот та критики 72

Степан Ю. Процюк. Інвазія московської монети та купецтва на Україну в добу Мазепи 79

Володимир Рудницький. Втрачені надії 96

Критика і бібліографія. Історична повість без історії (А. Г. Г.) — Із законодавства і політики Центральної Ради (В. П. Стахів) — Скромний ювілей ще скромнішого журнала (В. П. С.) 106

Огляди, нотатки. До 60-ліття Миколи Бажана — Ґілґамеш (С. Кіндзерявий-Пастухів) — Чи вдала мистецька виставка? (Ю. Соловій) — Шанси одного малярства (Г. К.) — «Не мали спільників» (Є. Врецьона) — Чи потрібний український патріярхат? (Д. Р.) — Три конґреси 1964 (Я. Рудницький) — Українці у виставці на честь Р. Штравса (-ів) . . . 113

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентіна: **Cooperativa de Credito «Renacimiento» (para «Suchasnist»)**
Maza 150
Buenos Aires

Великобританія: **S. Wasylko**
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: **M. Soroczak**
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

LINDEX

ДАРУНКОВІ ПОСИЛКИ

для Ваших рідних в СРСР

Ми висилаємо дарункові пакунки з наперед оплаченим митом з Вашим товаром або з товарами нашого багатого магазину.

Ми вможливлюємо доставу високоякісних радянських промислових виробів та харчових продуктів у самому СРСР.

Ми переказуємо грошові суми до розпорядження Ваших рідних в СРСР.

Ми організовуємо подорожі до СРСР.

Як безпосередній представник «Внешпосылторг-у» та «Інтуриста» згідно з умовами — тверді тарифи!

Нові розпорядження для посилок з харчовими продуктами!

Відправлення дарункових пакунків, як також і видача радянських товарів через LINDEX — швидкі та дешеві!

Численні листи з подякою до нас постійно це підтверджують.

LINDEX Handelsgesellschaft mbH
Versand-Reisen. München 27.
Rauchstr. 5.
Telefon: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38.

Появилося 6 (80) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за червень 1964

Держава і право — Економіка — Сільське господарство — Промисловість — Транспорт — Житлове будівництво — Побут — Школи — Література — Преса і видавництва — Релігія — Історія — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

digitized by ukrbiblioteka.org